

ТОШКЕНТ
«ЮЛДУЗЧА»
1989

ИБРОХИМ ҲАҚҚУЛОВ

ЗАНЖИРБАНД
ШЕР
ҚОШИДА

(НАВОИЙ САБОҚЛАРИ)

ТОШКЕНТ
«Юлдузча»

1989

83. ЗУ з I

Ҳ 40

Ҳаққулов И.

Занжирбанд шер қошида (Навоний сабоқлари) (Ўрта ёшдаги мактаб болалари учун). (Кириш сўзи Э. Воҳидовники).— Т.: Юлдузча, 1989.— 224 б.

Ҳаққулов И. Уроки Навои.

83. ЗУ з I

Сўзбоши муаллифи:
Ўзбекистон халқ шоири **ЭРКИН ВОҲИДОВ**

Тақризчи:
Филология фанлари доктори **НАЖМИДДИН КОМИЛОВ**

Муҳаррир:
Аъзам УКТАМ

Боболар ва улар яратган ноёб обидалар, улуғвор ишлар, бошдан кечирган ажойиб воқеалар билан фахрланиш — яхши нарсасиз. Бироқ фақат шунинг ўзи ҳали кам. Уларга муносиб ворис бўлиш — ҳар бир кишининг муқаддас бурчидир. Ҳазрат Навоний бу ҳақда: «Сен ўз ахлоқингни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд, Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд», деганлар. Бу китобни, ўқувчилар ана шу пурҳикмат байтни ёдда тутган ҳолда ўқишларини истардик.

4803620201—28

Ҳ _____ 24—89
360(04)89

© «Юлдузча» нашриёти
1989

ISBN 5—8250—0094—1

*Бу китобни дўстларим
Фазлиддин ва Пирим
хотирасига бағишлайман.*

МУАЛЛИФ

БАҲРАМАНДЛИК

Китобхонлар билан бўлган бир учрашувда менга галати савол беришган эди. Уша вақтда залдан ёзма равишда узатилган бу саволга унча эътибор бермагандим, тўғрироғи, савол берувчидан ҳафсалам пир бўлиб, ичимда: «Шеърхонларимизнинг савияси шу-да», деб қўйган эдим.

Савол бундай эди: «Ҳурматли шоир, Сиз Гётенинг «Фауст»ини, Сергей Есенин асарларини, яна кўп шоирларнинг китобларини ўзбек тилига таржима қилгансиз, энди қачон бизга Алишер Навоий шеърларини таржима қилиб берасиз?»

«Қизик, ўзбекчадан таржима қилишнинг нима ҳожати бор экан?» — деб ўйладиму саволга жавоб бериб ўтирмадим. Кейинроқ ўйласам, бу мурожаатда жон бор экан.

Алишер Навоий яшаган давр билан бизнинг замон ўртасида ярим минг йиллик вақт масофасигина эмас, жуда катта ижтимоий онг масофаси, адабий тил, дунёқараш, ҳаёт тарзи масофалари бор. Мутахассис бўлмаган ўқувчига Навоийнинг асарларини тушуниб етиш ҳозирда муаммо. Демакки, Навоий асарларини шарҳ қилиш, тафсирлаш, яъни, ўша савол берган китобхоннинг сўзи билан айтганда — таржима қилиш зарура-ти бор.

Уша савол туртки бўлиб, мен бир неча йил давомида телевидение орқали «Ғазал оқшоми» давра суҳбатларида иштирок этдим. Бу суҳбатларда Ҳамид Сулаймон, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Натан Маллаев, Алибек Рустамов сингари етук адабиётшунослар қатнашиб, Алишер Навоий ва бошқа классик

шоирларимиз ижодининг шарҳу таҳлили билан бу са-
воб ишга ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Олимларимизнинг ташаббуслари билан «Хамса»
дostonларининг насрий таржималари чоп этилди, На-
воий асарларига луғатлар тузилди. Бу ишлар ҳамма-
си — йиллик Навоийшунослик конференциялари, ил-
мий тадқиқотлар билан қўшилган ҳолда — тенгсиз
ижод хазинасини бизга яқин қилувчи омиллардир.
Лекин барибир ҳали Навоий меросини биз кўнгилда-
гидек билмаймиз.

Баъзи ёшлар айтишлари мумкин: «Ахир илмимиз,
маданиятимиз, шеъриятимиз Навоий яшаган даврдан
бекиёс даражада илгарилаб кетган-ку! Ҳозир инсоният
олдида бутунлай бошқа, оламшумул мураккаб маса-
лалар турибди. Дунё адабиёти ана ўша масалаларнинг
бадий ифодаси билан машғул. Шундай даврда Навоий-
нинг ошиқона байтлари, панду насиҳатлари бизга ке-
ракмикин?»

Мен бу фикрга шундай эътироз билдирган бўлар
эдим:

Дарҳақиқат, илмимиз, техникамизни беш юз йил
аввалги ҳолат билан сира қиёслаб бўлмайди. Лекин
шеърий маданиятимиз, санъатимиз ҳам ўша даврга
нисбатан шу қадар ривожланди, олдинга кетди, десак
тўғри бўлармикин? Балки биз адабиёт ва санъатда
ҳаётий ҳақиқатга яқинлашгандирмиз. Кўпроқ, гапнинг
пўскалласини айтадиган бўлгандирмиз, (Афанди:
«Қофияси билан ишим йўқ, тўғри гапни айтаман», —
дегандек) лекин бадий маҳорат борасида, умуминсо-
ний гуманистик ғоялар тараннумида, шоир руҳий ола-
мининг миқёсида, шеърий сўзнинг мўъжизавий таъсир
қудратида ва яна кўп хислат ва фазилатларда шеъ-
риятимиз ҳали Навоий сари юксалишини орзу қил-
моғимиз мумкин.

Алишер Навоий ижодий меросини баланд тоғ деб
тасаввур қиладиган бўлсак, бу тоғ бизнинг ортимизда
эмас, ҳамиша қаршимизда, биз интиладиган, чўққила-
рига ҳаввас билан қарайдиган, у сари юксалишни орзу
қиладиган тоғ.

Ҳар бир нарсага ёшлиқдан кўникма ҳосил қилиш
керак бўлганидек, Навоийни ўрганишга ҳам қанча
эрта бел боғланса, шунча маъқул. Ёшлиқдаги соат-
ларнинг ишини кексаликнинг йиллари ҳам бажарол-
майди. Улуғ шоиримизнинг ижод сирларини ёшлиқда
ўрганмаган, ёши бир ерга борганда ўқиниб, кеч бўлса

да, ўқишга киришган, лекин улуғ ёш ўз ишини қилиб, бу уммоний теранлик, бу илоҳий сеҳрни англаш ва ҳис этишдан ожиз бўлиб қолган жуда кўп яхши одамларни биламан. Афсуски, бундайлар орасида номдор яхши шоирлар ҳам бор.

Алишер Навоийни англаш ва ҳис қилиш ўзбек халқининг тарихини, маданиятини, қалби эҳтиёжларини, ўзлигини англаш ва ҳис этиш демакдир. Шундай экан, Навоийни, умуман мумтоз адабиётни билиш ҳар бир ўзбек фарзанди учун ҳам қарз, ҳам фарз. Шу маънода истеъдодли адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққуловнинг қилган меҳнати таҳсинга сазовор. Бу китоб Алишер Навоий ижодини ўрганиш орқали ёшларнинг кўнглида шеърятдан завқланиш ҳиссини уйғотиш баробарида уларни она табиат сирларига яқинлаштиради, тарихий ривоят ва ҳикоятлар билан таништиради, она Ватанга муҳаббат, унинг ўтмишига ҳурмат, улуғ аждодлар руҳи олдида масъуллик ҳиссини тарбиялайди, яхши инсоний фазилатларга ўргатади.

Қўлингиздаги китоб ҳақида, азиз ёш ўқувчилар, яна талай мақтов сўзларни айтиш мумкин. Лекин бундан кўра ўзингиз ўқиб, мағзини чақсангиз маъқулроқ бўлади. Мен эсам шу кичик муқаддима сўнгида сизларга икки оғиз сўз айтгим бор:

Улуғ бобомиз Алишер Навоий келажак авлоднинг ҳар жиҳатдан баркамол бўлишини орзу қилган. Ўз қаҳрамони Фарҳоднинг ўн ёшда эгаллаган илму фазлини шундай таърифлаган:

*Фалак мушкили ҳал фикратидин,
Фалакка мушкил онинг диққатидин.*

Яъни: Ёш Фарҳоднинг фикри фалак илми (астрономия) мушкулларини ҳал қилди. Унинг диққат билан тикилган кўзларидан фалак сирларини яширолмай, мушкул аҳволга тушди.

*Қуёш янглиғ ёруғ райи мунири
Вале андин ёруғ мофиззамири.*

Ёш Фарҳоднинг равшан фикри қуёш каби ёруғ, лекин кўнглидаги равшанлик ундан ҳам ортиқ.

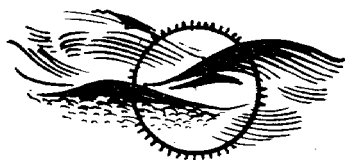
*Қаю илмеки йўқ андин ниҳонроқ
Анинг қошида йўқ андин аёнроқ.*

Дунёда сирлиларнинг сирлиси ҳисобланган илмлар унинг зеҳни олдида аёнларнинг аёни бўлди.

Азиз ёш китобхонлар! Ҳеч қачон унутмангки, сизлар Навоийдек улуғ, табаррук бобога набира бўласизлар. Унинг эзгу орзулари сизларнинг фикру донишингиз, жасоратингиз, интилишларингиз билан амалга ошса ҳеч ажаб эмас. Замон илмларини эгаллаган, замон маданияти, адабиёти ва санъатидан баҳраманд етук ўғил-қизлар бўлинг. Шу билан бирга Алишер Навоий сабоқларини ҳамиша қалбингиз тўрида асранг.

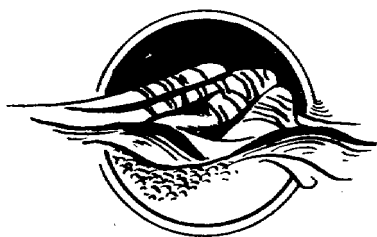
ЭРКИН ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон халқ шоири.

БОШНИ ФИДО
АЙЛА

ТАБИАТ — ГЎЗАЛЛИК ВА ҲУРЛИК ҚУЧОҒИ

«Табиат билан тил топиш, шунда ҳеч вақт камбағаллашмайсан. Сени одамларнинг фикр-мулоҳазалари эмас, табиат бадавлат қилади,— дейди юнон файласуфларидан бири. Бу гапни бир ёқлама тушунмаслик керак. Ахир дили табиатга боғланмаганлар — бағри тош кимсалар эмасми? Ҳиссиз қалбларга борлиқ ва гўзаллик руҳи қандай сингиши мумкин? Баҳорнинг кўтаринки ва янгроқ оҳанглари, кузнинг ҳазин ва юпатувчан мусиқасига лоқайд кўнгилларда қувонч ва дард файзи нима қилсин?

Табиат ва инсон муносабати гоятда қадимий ҳамда доимий жараён. Инсон дунёга келибдики, табиат бағрида яшайди. Одам табиатдан қанча узоқлашса, у руҳан ўшанча юпунлашади, ёмонлик ва ёвузлик ҳисларига кўпроқ мағлуб бўлади. Табиат бағри инсон учун ҳам, ҳайвон учун ҳам очиқ. Бироқ одам қавми табиатга баъзан ҳайвон ҳам қилмайдиган даҳшатли азобларини раво кўради. Бу — разолат. Бу — Ватан, халқ, инсониятга нисбатан бераҳмликдир. Булар тўғрисида ўйларкансан, хаёл беихтиёр тарихга етаклайди. Утмиш замонларда одамлар дарахтларга сиғинишган. Битта дарахтнинг касалланиши ёки қуришини айрим қабила ёки элатлар катта фожиадай қабул этганлар. Уларнинг тасавурида дарахтнинг шохини синдириш унинг жонига қийноқ солиш ҳисобланган. Дарахтлар шарафига ўтказиладиган ғаройиб маросимларни айтмайсизми?

Афсонага кўра, Мусо пайғамбар худонинг васлига етмоқ ишқи билан уни узоқ вақт излабди. Охири уни табиат бағридан топибди. Енаётган бир Дарахт: «Худо

менман!» — деганмиш унга. Бу афсона замирида: «Эй одам, ўзингни овора этма! Сенинг тангринг — табиат», деган фикр ётади.

Дунёдаги кўпгина халқлар ўртасида шу кунларгача Қуёшга сажда қилиш одати сақлаб қолинган. Чунки уларнинг бирлари қуёшни худо деб билган бўлсалар, бошқалари ўзларининг қуёш авлоди эканликларига инонганлар. Абу Райҳон Беруний ёзади: «Абу Маъшар ал-Балхий ибодатхоналар ҳақидаги китобида айтганидек, собийларда махсус ҳайкаллар ва Қуёш номлари билан аталган маълум шакллардаги санамлар бўлган. Масалан, Баълабакдаги ибодатхона Қуёш санами учун эди. Ҳаррон ибодатхонаси эса Ойга нисбатли бўлиб, Ой шаклида қурилган эди. Ҳаррон яқинида Соламсин деб аталадиган ва қадимги номи «Санами Син», яъни «Ой санами» деган бир қишлоқ бор».

Бундай қарашлар бизнинг қадимий аجدодларимиз учун ҳам хосдир. Алишер Навоийнинг мана бу ажойиб фикрларига эътибор беринг:

*Эй ҳусн аро соҳиб ғино, хуршид отангдур, ой оно,
Истар эсанг нисбат ёно: ҳам сарв ога, ҳам гул сингил.*

Байтдаги қуёш — отанг, ой — онанг деган қиёс муболага бўлиб туюлиши табиий. Лекин ҳуснда тенгсиз бир гўзалга қарата: «Сарв — оғанг, гул — синглинг», дейилиши нақадар табиий.

Тасаввур ва хотира қашшоқлиги табиатдан йироқлаштиради. Акс ҳолда асрлик воқеаларга гувоҳ чинорларни биз меҳрибон ва доно боболаримизни севгандай суюб, уларнинг сирли шивирлари маъносини чуқурроқ англадик. Каллакланаётган тутлар олдидан, ҳеч бўлмаганда, бепарво ўтиб кетавермасдик. Кузги боғлар ҳолати юракларни бошқача изтиробларга тўлдирарди. Дарахтлар — биродарларимиз. Бири ога. Бир дўст. Бошқаси онамиздай саховатли. Бокира қизларнинг гулларга ўхшатилиши ҳавойи гап дейсизми? Қушлар ва ҳайвонларнинг инсонга яқинлигини тасдиқловчи қанчадан-қанча ҳикоят, ривоят, афсоналар бор. Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достонида Фарҳод толесиз ошиқ йигит тимсолида кўрсатилган. У жамиятига сиғмаган, зўрлик муҳитидан безган қаҳрамон. Фарҳод одамларни тарк этиб, дашту саҳролардаги ҳайвонлар билан дўстлашади. Унинг атрофида сайёд жабридан қочқин ёввойи жонзотлар

тўпланишади. Улар Фарҳодга меҳр-шафқат кўрсатишади. Бу ҳайвонларнинг бири Фарҳоднинг тўшак ва чодирини кўтаради, иккинчиси қўл ва этакларини ўпиб эркалайди. У баъзан фақат кийиклар қуршовида вақт ўтказади. Гоҳо қулонлар билан елиб-югуради. Гоҳида бугуларнинг кўзёшларини артади, баъзида шерларнинг ёлларини тараб-тортқилайди... Уни кундузлари кийиклар ёлғиз қўйишмайди. Тунлари бугулар у билан сирлашиб, ишқ дарди ва ҳижрон ғуссаларини енгиллатади. Фарҳод одамлардан кўрмаган хайрихоҳликни ҳайвонлардан кўради, муҳит ва жамиятдан топмаган эркинликни она табиат қучоғидан топади. Шунга ўхшаш манзаралар тасвири Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида ҳам берилган. Ундаги лавҳалардан бирида Мажнун «юз дард ила» нола чекиб, жумладан, қуйидаги сўзларни айтади:

*Жоним бўлсун танинг нисори,
Бағрим бўлсун тишинг фигори...
Ул дам яна бўлса бахт ҳамдам,
Бўлсанг, яна ул эшикка маҳрам.
Етлиғ сифатин тутмагайсен,
Мен хастани ҳам унутмагайсен.
Жоним олиб ул тараф гузор эт,
Туфрoғига кўйининг нисор эт.*

Одам фарзандидан бўлак бирор жонзотга қарата: «Жоним бўлсин танинг нисори», дейиш қийин. Бундай фикр одатда бир кишининг иккинчи кишига муҳаббати ва эътиқодидан туғилади. Ўз моҳиятига кўра юқоридаги мисралар ҳам ишқ ва эътиқод туйғуларини ифодалайди. Лекин улар одамнинг тилсиз, онгсиз жонзотга мурожаати. Бунда яккаланган, ёлғизлик азоби ичида ёри ишқида ўртанган Мажнун «муҳаббат, вафо билан яратилган», «кулфатларга тўлган жонивор»га — саҳродаги бир итга истакларини изҳор этган. Аслида ит — тимсол. Борлигини ишқ яралаган, нафаси азоб шамолини акс эттирадиган ошиқ юрак тимсоли. Бироқ Мажнунга бу жиҳатдан яқин, ҳаётда ўрнак киши йўқ. Шунинг учун у аини итга ўхшаб, «жавру жафо чекар кишиман», дейди. Ўзини табиат фарзанди ўша «заиф ит»га руҳдош сезади.

Қадимги ҳинд эпоси «Махабхарата» ҳикоятларида ҳам бўғиқ ижтимоий муҳит толиқтирган, ёмонлик ва ноҳақликлардан юраклари янчилган айрим қаҳрамон-

лар ўзларини табиат бағрига урадилар. Қизиғи шундаки, улар қушлар ва ҳайвонлар билан дўстлашибгина қолмасдан, расмана кийимларини ҳам алмаштириб, тоғ, ўрмон, дашт ўтлари, дарахт баргларидан тўқилган кўйлақлар кийиб юришади. Бунда ҳам рамз бор. Шундай кийимлар аслида инсон қалбини безаши керак дейилмоқчи.

Алишер Навоий ёзади:

*Тўнунгга юз сурта гар олмон, чаманда ҳар шажар,
Ўхшаса қаддингга, суртай барча яфроғига юз.*

Лирик қаҳрамон ёрнинг тўнига юз суртмоқни орзу этади. Аммо бу орзунинг амалга ошишига унда тўла ишонч йўқ. Қарангки, табиат уни умидсизликдан қутқаради. «Чамандаги қайси дарахт сенинг қаддингга ўхшаса, унинг япроғларига юзимни суртавераман», дейди у. Бу байтда, биринчидан, дарахт шахслантирилган, яъни унинг танаси билан ёр қомати ўртасида фарқ йўқ. Иккинчидан, дарахт баргларига юз суртиш «Махабхарата» қаҳрамонлари кийган кўйлақларни ёдга туширади.

Алишер Навоий асарларида табиат, энг аввало, чинакам ҳурлик таянчи, эрк салтанати сифатида улуғланади. Ҳа, табиат ва инсонни ажратиб бўлмайди. Биз болаликда кун ва тунларимизни она табиат қўйнида ўтказишдан сира толиқмаймиз. Болаликдаги тушлар — бу, кўпинча қушлар билан бир тилда сўзлашиш, ирмоқлар билан баробар югуриш, катталарга англа-толмаган хўрсиниқли истакларни дарахтларга изҳор этиш деганидир.

*Телбалик кўрким, қучармен боғ аро ҳар сарвни
Бириси ул сарв қадди сиймбар бўлғайму деб,—*

дейди Алишер Навоий. Бу ошиқона фикр. Аммо бошқа жиҳатдан ҳам қимматли. Болаликда ҳар кимнинг бориб жимгина қучадиган дарахтлари бўлади. Уларни кимдир қучоқлаб қувнаган, кимдир йиғлаган. Бу дарахтларни қайсидир болакайнинг армонлари ларзага солган. Эҳтимол норасида бир гўдак шодликлари туфайли дарахт илдизи заминга чуқурроқ ботгандир. Навоийнинг сўзлари шулар ҳақида ҳам ўйлатади, одамни табиат олаmidан завқланиш, у билан ҳамнафас яшаш, унинг қудратига суяниб курашишга даъват қилади.

Қўшиғини ахтариб даралар, дарёлар, ўрмонлар узра кезаётган Шамол; тун сукунатида унсиз шивирлаётган Юлдузлар; булутлар ортидан ҳазин мўралаётган Ой; жўшқинлик шавқига тўлиб оқаётган Булоқ; осмоннинг кўзёшлари — Емғир; ҳар бири ўз файзи ва қувончларига эга фасллар: Куз, Қиш, Баҳор, Ез — буларнинг барчаси қадим-қадимдан шоирларни илҳомлантириб келган. Маълумки, табиат шеърятда бевосита манзара ёки поэтик тасвир воситаси сифатида аксини топади. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам у шахс қалби, руҳи, эҳтироси, дард ва кечинмалари билан уйғунлашган бўлади. Шарқ шеърятини тарихи — ўзига хос табиат қомуси. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асаридаги тўртликлардан тортиб, Фурқат ёки Авазгача бўлган классикларимизнинг ижодиётида табиат у ёки бу шаклда яшайди.

Табиатни севиш, унинг ҳар бир фаслига алоҳида эътибор — бу, ҳаётга муҳаббатдан туғилади. Баҳор — табиатнинг уйғониши, бутун борлиққа либослар кийдиради, дала-боғлар қушлар қий-чувига тўлади, қуёш бошқача файз, ўзгача ёруғликда нур соча бошлайди. Қиш бўйи нафаси ичига чўккан ариқ ва жилғалардаги сувлар кўкламда гўё қўшиқ куйлаб оқишади. Дашту биебонлар рангларга чулғанади. Қирларда очилиб-сочилиб ёнган лолалар уфқлар билан ранг талашади. Алишер Навоий шуларнинг барчасини оламнинг зеби деб таърифлайди:

*То фасли баҳор зеби олам бўлғай,
Ул зеб ила боғ сабзу хуррам бўлғай.*

Албатта боғлардаги бу яшноқлик кўнгилга фавқулодда кучли таъсир ўтказади. Баҳор нафаси ҳар қандай қайғули дилдан ғамни қувади. Баҳор манзараларининг гўзаллиги ва жозиба сирларини таърифламоқ учун камида гул ва майсалар қадар нафис сўз керак.

Бир қарасангиз, «Юксак аргувоннинг учида ҳилол», «Пахмоқ булутларни» оҳиста нимталаётир. Сал ўтмай «Увада камзулда биллур тугмадай, Булутлар ортидан» юлдузлар боқади. Олис-олислардан мунгли оҳанг эшитилади. Бу — «Қайдадир юртини эслаб» инграётган най. Сезиб турасиз, шу яқинларда қўзигул илдиз ёраётир. «Шоирнинг дилрабо байтлари мисол» «оҳ тор-

тиб» тизилган турналар карвони кетидан термулиб, нега ҳасратга чўмганингизни ҳам англамай қоласиз.

Алишер Навоийнинг тасвирлашича эса, баҳор фаслида дашт нечоғли рангинлашса, гулзорлар ўшанча хаёлий масканга айланади. Шоир уларни Хитой гўзаллари жам бўлган нигорхонага нисбат беради. Сўнг фикрларини яна давом эттириб: «Шоҳ бўлсанг-да, шундай фурсатларда дашт аро юрмоқни одат эт! Гулзор ичра кезмоқни — хотиржамлик тахтига етишмоқ бил!» — дейди.

Шоир «Бодау ишқу шабоб айёмию фасли баҳор»-ни инсон умрининг энг мазмунли, «ошуфталиғлар чоғи», деб қарайди. Унинг учун ишқ, ёшлик ва баҳор — эгизак тушунчалар. Аммо баҳор фаслида бода ичмак шартмас. Борлиқ гўзалликлари ва манзараларини майдай симирмоқ керак. Лолалар тутган қадаҳлар шавқидан маст бўлмоқ лозим:

*Баҳор фаслида махмур бўлма, даштга чиқ,
Ки лола тутти баса лаъланг соғарлар.*

Алишер Навоий шеъриятида баҳорий лавҳа ва манзаралар тасвири кенг ўрин ишғол этади. Гап шундаки, уларнинг кўпчилиги дард, азоб, инсоний изтироб сувратларини гавдалантиришга хизмат эттирилган. Масалан, лозазор — шоирнинг оҳидан жаҳонга тушган ўт. Унинг оҳи яна баҳор ҳуснига муносиб булут. Кўз ёши — кўклам ёмғирлари. Алам — баҳор чақинлари.

*Баҳор элга айшу манга изтироб,
Кулуб ҳолима барқу йиғлаб саҳоб.
Солиб туфроғ устида бир гул ғами,
Ориғлик судек жисмима печу тоб...
Эсиб халқ сори насими висол,
Манга ҳажр ўтидин етиб илтиҳоб.*

Бу шеърӣй парча — сўздаги суврат. Унда баҳор айшу фароғатидан кўнгли чоғ эл ва изтиробдаги одамни ҳам, баҳор чақини ва булутларнинг шариллаб ёмғир қуйиши-ю, ёри ҳажрида гулларга термулиб ерга чўзилган киши ҳолатини ҳам, дийдор хабарчиси — чопаётган шамолу ҳажр ўти қийноқларини ҳам ойдин тасаввур этиш мумкин.

Табиат гўзалликларини асраш, табиатни пайҳон этмаслик ҳақида бугун ташвишланиб гапирилади.

Бу ҳодисанинг тарихи анча узоқ эканлигини қуйидаги байтдан англаб олса бўлди. Навоий ёрнинг гул юзи қошида доланинг хорлигини таъкидлаш баҳонасида ўша пайҳонгарчиликларни ҳам эслатиб ўтади:

*Эл поймол эгарлар узуб дашту тоғ аро,
Баским юзунг гули қошида лола хордур.*

Шоир биргина гул образи воситасида неча ўнлаб маъноларни ифодалаган. Биз ҳар хил рангли гулларни биламиз. Аммо улар қандай қилиб турли рангларга бўянган? Буни лоақал хаёл фароғати учун ҳам мушоҳада этмаймиз. Алишер Навоий бир ўринда ёзишича, қизил, сариқ гуллар аслида оқ гуллар бўлган, ёр юзини кўришгач, рашк туфайли қизаришган ва саргайган:

*Гул қизил, сориг эмас гулшанда мен кўрган замон,
Оқ гул эрдиким, неча ранг ўлди ул юз рашкидин.*

Буюк бобомиз асарларида иккиюзламачилик ва бетайинликни кескин қоралайди. Лекин мана бу образли фикр қайтарилмасдир:

*Иккиюзлик бўлмаким, бу боғнинг раъно гули,
Гар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғарур.*

Дунёда ҳамма нарсанинг ўз ранги ва иси бўлади. Жумладан мурувват ва инсофнинг ҳам. Мурувват ва инсоф олам гулистонидан аллақачонлар йўқотилган гулдир:

*Мурувват рангию инсоф иси кўз тутмагил элдин,
Бу рангу бўйлук гул йўқ чу олам гулистонида.*

Алишер Навоий шеъриятида куз, ёз фаслларига алоқадор сатрлар кўп. У қиш ранжлари билан бир қаторда унинг файзлари ҳақида сўзлашни ҳам унутмаган. Маълумки, саратон ёзнинг энг иссиқ пайти. Саратонда «бутун олам гўё улкан дошқозон»ни эслатади. Баъзида «борлиқ сув тагига чўккандай» туюлади. «Гўдак уҳича ҳам шамол» йўқ. Алишер Навоий сара-

тонни қуёш ўтидин пайдо бўлган афсонавий самандар қушга нисбат бериб ёзади:

*Чун меҳр ўтидин самандар ўлди саратон,
Оташкададек тутошди гулзори жаҳон.
Эрмас бу иссиғ гунашда чиқмоқ имкон,
Хуштур кишига бўлса совуғ соя макон.*

Ўзбек диёрининг саратони бугун ҳам худди шундай. Одамлар ҳозир ҳам бу пайтда «Хуштур кишига бўлса совуғ соя макон», деган хаёллар билан ўзларини соясалқин жойларга олишади.

Алишер Навоий буюк қалбли шоир. Шунинг учун ҳам унинг юраги беҳад оғир мусибат ва аламларни кўтаришга қодир бўлган. Аммо буларни ифодалашда у тез-тез табиат ҳодисаларига суянган. Борлиқдан ранг ва оҳанглар танлаган. Тасвирда ташқи дунёдан олинган ташбех, қиёс ва поэтик образларни кенг қўллаган.

Алишер Навоий шеъриятидаги марказий мавзу — ишқ, дунёвий муҳаббат эканлиги аён. У севги ва вафо, висол ва ҳижрон туйғуларини ҳар хил шеърӣ шаклларда акс эттирган. Аммо қисматнинг мураккаблигини қарангки, бобомизнинг ўзи умрини тоқ ўтказган. Баъзи олимларнинг тахминига кўра, шоир ёшлиқда кимнидир яхши кўрган. Лекин қиз эрта вафот қилган. Шундан сўнг у бошқа бировни севолмаган. Филология фанлари доктори А. Ҳайитметов шоирнинг рубойларидан бирини: «Энг севикли киши, эҳтимол севган қизининг ўлими муносабати билан яратилган», дейди. Бу тахмин бизнингча ҳам ҳақиқатга яқин кўринади. Мана, ўша рубой:

*Ёшунгон эмиш қаро булутқа моҳим,
Гардунни совурмоғлик эрур дилхоҳим.
Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек шоҳим,
Невчун қаро қилмасун қуёшни оҳим.*

Ойнинг қора булут бағрига беркиниши табиатда тез-тез содир бўладиган ҳодиса. Лекин Алишер Навоий манзара чизиш учун қўлга қалам олгани йўқ. Балки манзара воситасида «моҳи», яъни ёридан жудолик қайғусини изҳор қилган. Демак, тўртликдаги «қаро булут» — ўлим рамзи. Чиндан ҳам шундайми? «Қаро булут» да одамлар ажални тасаввур этганларми? Бу саволларга жавоб топиш учун ўтмиш тасаввурларга мурожаат қилиш шартга ўхшайди.

Туркий халқларнинг афсоналаридан бирида ривоят этилишича, қадим замонларда бир хоннинг ҳуснда тенгсиз қизи бўлганмиш. Гўзал қизнинг шуҳрати жаҳонга ёйилибди. Малика қирқ инжабелли йўлдоши билан тоғ сайрига чиқишни севаркан. Одатдагидек, бир куни у канизақлари қуршовида тоғ томон йўл олибди. Улар тоғ этагидаги булоқлардан сув ичиб, лолалар теришибди. Кутилмаганда осмон қорайиб, чақмоқ чақа бошлабди. Бирпасда замин у замонни момагулдирак садолари тутибди. Емғир ёғиб, сувлар селларга айланибди... Қизлар қўрқиб-қақшаб бир-бирларига ёпишиб олибдилар. Шунда не ҳодиса юз берибди дегн? Бир тўп қора булут яқин келиб, малика ва қирқ қизни баробарига кўтарибди-ю, ғойиб бўлибди. Ҳаво ҳам шуни кутиб тургандай, бир зумда очилиб кетибди. Лекин қизлардан дом-дарак йўқ эмиш. Бу хабар хонга етгач, у қўшин тортиб тоғ сари келибди. Қизларни ахтара-ахтара катта қояликка етишибди. Қарашса, қоя тепасида бир тўп қора булут турганмиш. Сир аёнлашгандай бўлибди. Қўшин қора булутга яқинлашай деганда атроф-муҳит даҳшатли тебраниб, одамларнинг барчаси тошга айланиб қолибди. Сўнг гумбурлаб, тоғ ёрилиб, қора булут ичкарига ғойиб бўлибди.

Алишер Навоий: «Ешунгон эмиш қаро булутқа моҳим», деганда «эмиш» сўзини бежиз қўлламаган. Шоир ушбу сўз орқали шундай афсоналарда нақл этилган фожиаларга ишорат қилган. Уша даврдаги шеърхон учун ишоратнинг ўзи кифоя эди. Чунки улар гап шафқатсиз ажал ҳақида бораётганлигини дарров фаҳмлаганлар. Хуллас, «қаро булут» — ўлим элчиси. У шеър қаҳрамонини севимли одамидан айирган. Энди фожиага муносабатни қаранг. У ҳам самовий моҳиятга эга, яъни «гардунни совурмоғлиқ» хоҳиши. Бу жумлажаҳонни парчалаб созуриб ташлайман, дегани бўлади. Қуёшнинг ботиши — табиий воқеа. Лекин унинг қисматни гавдалантирадиган ташбеҳга айлантирилиши — фавқулодда қайғули манзара ва ҳодисадир. Биринчи мисрадаги қора ранг «қаро туфроқ» да янада қуюқлашади. Аммо у инсон аламининг дудлари олдида ҳеч нарса эмас. Шунинг учун шоир шундай бир ишонч билан фарёд чекадики, ҳақиқатда ҳам қуёш шеърхон кўз ўнгида қорага кўмилади. Бизнингча, табиат, ундаги унсур ва манзаралар воситасида инсон қалбига теран кириш, руҳий изтиробларни ёрқин тимсолларда жонлантириш санъати мана шундай бўлади.

Табиат — бу, аввало ҳаёт, тириклик тантанаси. Рух ва гўзаллик манбаи сифатида у сира туганмас ҳамда чегарасиздир. Унинг ўзи шоир, мусаввир ва тенгсиз меъмордир. Табиат билан боғлиқ сўз, ранг, оҳанг ва тасвир унга мос бўлмоғи керак. Алишер Навоийда шундай. Унинг учун табиат — илҳом ўчоғи, завқ, эҳтирос чашмаси. Улуғ шоирнинг тасаввуридан тортиб, асарларининг тил сеҳригача табиат руҳи бор. Давр ва замоннинг долзарб муаммоларини тадқиқ этишда у табиат тасвирларига, табиат «лугати»даги сўзларга кенг таянган.

ТИЛГА ЭЪТИБОР — ЭЛГА ЭЪТИБОР

Ривоят қилинишича, қадим-қадим замонларда оқил бир одамнинг сулув қизи бўлган эмиш. Шу дилбарга иккита фариштанинг ишқи тушибди. Қиз улардан қайси бирига кўнгил беришни билмай қолибди. Фаришталар қизнинг висолига етишиш илинжида елиб-югураверишибди. Ниҳоят қиз уларга шундай дебди: «Мен юрт фарзанди бўла оладиган ўғилга она бўлишни истайман. Уни қандай тарбиялашга қодирликларингни билишим керак. Ана шунга қараб сизларга қароримни айтаман».

«Бу иш фақат менинг қўлимдан келади. Мен унга илм ўргатаман. Риёзиётдан, фалакиётдан сабоқ олади. Сиёсат билан шуғулланади. Ажнабий тилларни эгаллайди... Оламга донг таратади», — дебди биринчи фаришта.

Навбат иккинчисига келганда у айтибди: «Авлодлардан-авлодларга мерос қоладиган асосий бойлик — Тил. Она тил бор экан, Ватан бор. Халқнинг умр ўлчовини тили белгилайди. Дунёдаги бор гўзаллик ва сеҳр она алласини эшитганинг тил бағрида. Мақсадимни англагандирсан? Мен ўғлингни тилига хиёнат қилмасликка, қўшиқ, эртақ, дostonлар айтиб, сенинг латофатингга латофат қўшиб турган мана шу тил учун жонни ҳам аямасликка ўргатаман».

Бу гаплардан олим фаришта қаҳқаҳлаб кулиб, рақибини ақли пастликда айблабди. Ўртадаги тортишув жанжалга айланибди.

«Жанжаллашманглар, — дебди қиз, — юртда улуғ донишманд бор, ўшанинг ҳузурига борамиз. Ҳаммаси ўша жойда ҳал қилинади. Унинг ҳукми менинг учун қонун бўлади».

Донишманд ёнига боришибди. Низо кўзгаган барча гап-сўзларни у тинглабди-ю, ақли «паст» фариштага дебди: «Қиз сени севадими-йўқми, билмайман. Лекин оталик шарафига сен лойиқсан...»

Бу — тарбиявий қимматини йўқотмайдиган ривоят. Биринчидан, у она тили қисмати ва келажаги учун ҳамниша қайғуриш зарурлигини англатади. Иккинчидан, тилини севаган одам ҳар қанча ўқимишли, доврўғдор бўлгани билан ватанпарвар эмаслигини таъкидлайди.

Буюк ёзувчи ва шоирлар мана шу ҳақиқатларни ўзларича чуқур англайдилар, ёзган асарлари билан тил тозаллигини ҳимоя этиб, уни бойитишга ҳисса қўшадилар. Алишер Навоийнинг тил ва Ватан тарихидаги хизматлари эса улуғдир. Мен бир пайтлар таниқли шоиримиз Абдулла Орипов билан Алишер Навоий ижодиёти ҳақида суҳбатлашганимда, у шундай фикрларни айтган эди:

«Она тилига туганмас ишқ, унинг тақдирию камолоти учун масъуллик ва ғамхўрлик — мана генийларни бирлаштирувчи биринчи фазилат. Данте италян тилини халқаро йўқламада нечоғлиқ барқарор этган бўлса, Навоий ҳам шундай вазифани — жаҳоншумул ватанпарварлик ишини адо этди. Этник жиҳатдан бағоят хилма-хил, қанчадан-қанча шеваларда гаплашувчи кишилар тилига хос сўзларни адабий тил доирасига олиб кирди. Навоийнинг журъат ва жасорати, маҳорати туфайли ўзбек адабий тили мукаммал шаклланишга эришди».

Шунинг учун ҳам биз Алишер Навоийни ўзбек адабий тилининг асосчиси деб биламиз. У тилимизнинг маъно қудрати ва гўзаллик сеҳрини дунё миқёсида намоиш этди. Алишер Навоий учун туркий тилда шеърлар ёзиш «халқ иши» эди. Унинг:

*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам,—*

деган фахр сўзларини эсланг. Шоирни ўзбек адабий тилининг байроқдори дебгина эмас, тил орқали туркий халқларнинг ўзлигини очган, уларни ўзига яқиндан танитган ижодкор сифатида ҳам қабул қилиш керак бўлади. Бугун ҳам кимки улуғ бобомиз шеърлятига қалбини қанча яқин тутмоққа интилса, у ўз илдири ва тарихдаги мавқеини шунча ёрқинроқ кўради.

Тил — халқнинг ижодий қобилиятини юзага чиқарадиган омилдир. Агар халқда ижодий нафас сусайса, тилнинг тараққиёт ҳаракатлари ҳам секинлашади. Халқ руҳи ва тафаккурининг тўхташи — тил ривожининг заволи. Алишер Навоий асарларининг тили — ўлмас гоёлар тасвирланган тил. Буларнинг барҳаётлиги ўзбек тили умри боқийлигининг асосларидандир. Шунинг учун Навоий доимо замонавий санъаткор, тил келажаги ва истиқболининг посбони сиймосида тирик яшайверади. Навоийнинг тилга муҳаббати, тил тараққиёти учун куйинишларини пухтароқ билмоқ шоир яратган барча асарларни қунт билан ўқиб ўрганмоққа боғлиқ.

Дунёда камситиладиган тил йўқ. Ҳаммаси ҳам ўзича гўзал ва ардоқли. Бир тилни улуглаб, бошқасини менсимаслик эл эркига зуғум ўтказишдек ёвузликдир. Бунда сира кечириб бўлмайдиган яна бир жиҳатни ҳам унутмаслик лозим. Бу — ижод аҳлининг ўз тилига лоқайдлиги. Маълумки, Навоий даврида форсий тил — нуфузли тил ҳисобланган. Шунга кўра туркий адабиётга қараганда форсий шеърят ривожланган. Туркий шеърятнинг нисбатан суст олға силжишига эса шу адабиёт вакилларининг кўпроқ ўз тилларидамас, форсийда ижод қилишлари ҳам сабаб бўлган. Алишер Навоий «Муҳокаматул луғатайн» асарида ушбу масалага омманинг диққатини тортиб ёзади: «Бу халқ (яъни туркий халқ) орасида пайдо бўлгон табъ аҳли (ижод аҳли) салоҳият ва табъларин... (истеъдодларин) ўзга тил бида зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди... ва агар иккаласи тил бида айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари бида кўпроқ айтсалар эрди... Ва агар муболага қилсалар, иккаласи тил бида тенг айтсалар эрди». Демак, Навоийда, умуман олганда, бошқа тилга заррача ҳурматсизлик йўқ. Ёзувчи ёки шоир истаган чет тилида қалам тебратавериши мумкин. Лекин у она тилига ўғайларча муносабатда бўлмаслиги керак. Ахир миллий тилнинг сеҳрли товланишлари, мусиқаси ва ранг-баранглигини халққа ёзувчи намоён этмаса, ким кўрсатади? Навоий тил ва тафаккур, сўз ҳамда инсон камолоти каби масалаларга ҳам алоҳида аҳамият берган. Шоир бир ўринда: «Кўнгил хазинасининг қулфи тил ва у хазина калитини сўз бил», деб ўғит берса, бошқа жойда сўзни кўнгилнинг жавҳари баҳолайди. Сўз шундай бир буюк, ҳатто илоҳий кучки, у «ўлган одамнинг танасига руҳ».

бағишлаши ёки аксинча, тирик руҳни ҳалок айлаши мумкин.

*Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Рух дағи тан аро сўздин ҳалок.*

Навоийнинг «тил илдоми», яъни тил кескирлиги билан ҳисоблашмасдан дил яралаш, сўзга бепарволикдан юзага келадиган салбий ҳодисаларнинг кўринишлари ҳақидаги қарашларининг асослари юқоридаги байт мазмунига келиб тақалади. У: «Сўздан кишиким ғам бало ҳосилидир», деркан, бадбўй, заҳарли сўзларни кўзда тутати. Бундай вазиятда тил одамнинг ўз қотили ҳам:

*Бесирфа деган кишига тили қотилдир,
Алқиссаки кимсанинг балоси тилдир.*

Сўзнинг эътиборлиси ва яхшиси — чин сўз. Энг ёмони — ёлғон. Рост айтиб, тўғрилиқнинг тарғиботчиси бўлганлар — доно ва виждонли кишилар. Риёкорлар — алдамчи, маккор, ҳақиқат олдида юзлари қора кимсалар. Ёлғончилар сўзларини бир бора, икки бора ўтказишади. Сир фош бўлгач расволик келади. Эл унга бошқа инонмай қўяди. Бу тўғрида «Маҳбубул-қулуб» да шундай ёзилган: «Кимники сўзи ёлғон, ёлғонлиги билингач, уятга қолғон; ёлғонки чиндек сўзи ёлғон, гапирувчи сўз устамони кумушга олтин қопловчи заргар...» Яна: «Озгина ёлғон ҳам улуг гуноҳдир: озгина заҳар ҳам ҳалок қилувчидир».

Байт:

*Заҳарнинг миқдори оз бўлса ҳам ўлдиради,
Игнанинг учи кучсиз бўлса ҳам кўр қилади.¹*

Навоийнинг фикрича, тил инсонни ҳайвондан ажратувчидир. Шундай бўлгач, у ўшқириб ҳайвонга ўхшаб қолмаслиги, фақат яқинлари орасидамас, эл ўртасида ҳам ширин сўзлиги билан марғуб — севимли бўлмо-

¹ А л и ш е р Н а в о и й . «Маҳбубул-қулуб» Насрий баён муаллифи Иноят Маҳсумов. Тошкент. 1983, 72—73 бетлар. Уқувчиларга англашилиши осон бўлиши учун «Маҳбубул-қулуб»дан кўчирмалар насрий баёндан келтирилди (И. Ҳ).

ғи зарур: «Ширин сўз ила халққа марғуб ўлғил». Чунки эл фикру сўзлари ёқимли, юмшоқ кўнгил кишиларни ўзига яқин кўради. Бундайларнинг сўзлари агёр — душманни ҳам ёр — дўст айлайди:

*Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар нечаки агёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиғи эл кўнгелига озор айлар,
Юмшоғи кўнгилларни гирифтор айлар.*

«Кимнинг миясида иллат бўлса, унинг сўзида боғланиш йўқ. Мия соғлом бўлса, гап-сўз ҳам ёқимли ва хатосиз», — дейди Алишер Навоий. Демак, сўзларни бир-бирига боғлаб, маъно ва мантиқ талаблари билан гапириш — ақлан соғломлик. Лекин ақлу ҳуш юксаклигининг яна бир томони бор. Бу — кўп гапирмаслик. Навоийнинг бу борадаги насиҳатларини шарҳлайдиган бўлсак, қисқа сўз мақбул. Узоқ вайсовчи — зериктирувчи. Фикр юритиш қобилияти суест, маҳмадона кимсалар тилга ихтиёрсиз. Навоий тилига ўринсиз эрк берувчиларни қоралаб ёзади: «Тилга ихтиёрсиз халқ ўртасида эътиборсиздир. Кўп сўзловчи валди-роқ — тунда тонг отгунча ҳурадиган итга ўхшайди».

Бундоқ қаралганда, бу гаплар умумийдай туюлади. Шунинг учун Навоий, айниқса, шеърларида бошқача йўл, ўзгача усул танлайди. Уларда тилга ихтиёрсизликдан келадиган оқибатлар турлича усулларда исботланади. Мана, ўшандай шеърлардан бирини таҳлил қилиб кўрайлик:

*Навоий, тилинг асрагил зинҳор,
Десанг ким, емай даҳр ишидин фусус.*

Бу — шеърнинг биринчи байти. «Дунё ишларидан афсусга ботмайман десанг, тилингга эҳтиёт бўл, уни асрагил», демоқда шоир. Навоийнинг ўзига мурожаати ва ўзидан талаби барчага тегишлидир.

Аслида шеърхон онгига сингдирилиши кўзланган асосий муддао — тилни асрашга даъват. Лекин бу чақирик кимларгадир тез бориб етади, бошқа бировлар онгига эса таъсир этмаслиги ҳам мумкин. Бу қандайдир далиллар келтириш эҳтиёжини туғдирган. Кейинги сатрлар айти шу ниятда ёзилган:

*Назар қилки, ўқ оғзи тилсиз учун,
Қилур тожварлар била дастбус.*

*Неча тожвардур кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нагма тортар хурус.*

Биринчи икки мисра ижобий моҳиятга эга. Чунончи: «Назар сол, ўқ оғзи (ёй ўқи эътиборга олинаётир) тилсиз бўлганлиги учун тож соҳиблари — шоҳлар билан қўл ўпишади. Яъни энг баланд мартабали кишилар ҳам ўқни ардоқлайдилар. Ўқнинг тилсизлигини намуна қилиб Навоий одамларга: «Сиз ҳам буткул гунг бўлинг, шунда тождорлар ардоғи ва саховатига эришасиз», демоқчими? Йўқ, албатта. Байтдаги фикр моҳиятини аниқ билиш ва ундан тўғри хулоса чиқариш учун ўтмишда яратилган афсона, ривоятларга мурожаат қилиш зарур бўлади.

Қадимий туркларнинг тасаввурларига кўра ёй ва ўқ худо томонидан яратилгандир. Бугина эмас, туркий аждодларимиз ёйни — шоҳга, ўқни — элчига нисбат берганлар. Ўқнинг ҳаракати ёйга боғлиқ. Шунинг учун туркларда ёй ҳукмронлик, мустақиллик, ўқ эса тобеликни билдирган. Агар бир қабила иккинчи бир қабила бошлиғига ўқ юборса, у икки маънода қабул этилган. Биринчиси — ҳурмат. Иккинчиси — қарамлик. Энг қадим хитой манбаларида туркларда ҳар бир қабиланинг махсус ўқи бўлганлиги ёзилган экан. Навоий ана шу тушунчаларга суяниб, ўқнинг тилсизлигидан сўз очган. Аммо шоир учун муҳими — ўқ баҳонасида тилни асраш ҳақиқатига ўқувчини ишонтириш. Навбатдаги байтни ўқиймиз:

*Неча тожвардур кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нагма тортар хурус.*

Бу энди ўққа нисбатан салбий далил. Хўрознинг бемаҳалда қичқириши ҳозиргача ҳосиятсиз саналади. Нега? Олис асрларда Каюмарс деган подшоҳ ўтганмиш. У адолатли, кўп жойларни обод этган эмиш. Каюмарснинг Пушанг исмли ўғлини Давоманд тоғида девлар ўлдиришади. Бундан бир қуш огоҳ бўлиб, у қаттиқ нола қила бошлайди. Шоҳ шу қуш «йўлбошчи»-лигида ўғлининг жасадини топади. Каюмарснинг бошқа фарзандлари ҳам бўлади, улардан бирини юртга бошлиқ тайинлаб, ўзи девларни ўлдиришга отланади. Каюмарс кетаётиб йўлда бир оқ хўрозни кўради. Хўроз йўл бошида туриб қичқирмоқда, сал олисроқда бир товуқни илон ўраб олган. Хўроз қичқирибгина қолмасдан жон-жаҳди билан илонга ташланар ҳам эди.

Бу ҳолат Каюмарсга хуш келади ва: «Агар хўроз ўз жуфтини қутқариш учун курашаётган экан, демак, бу жониворнинг ҳам феъли инсон фарзандига ўхшаш», деб ўйлайди. У илоннинг бошини янчиб, хўроз билан макиёни озод қилади. Уларни ўз ўғилларига элтиб бериб, асраб-авайлашни буюради. Шундан бошлаб элда товук сақлаш расмга айланади. Чунки улар бор хонадонларга девлар йўламас эмиш. Хўрознинг қичқириши эса яхшиликдан дарак. Унда Навоий нега бемаҳал чақирган хўрознинг боши кесилиши тўғрисида эслатаётир? Бу ҳодиса ҳам Каюмарс тақдирига боғланган. Бир куни ўша оқ хўроз кутилмаганда кечки пайтда қичқириб қолади. Одамлар бунинг сирини билолмай ҳайратланишади. Сўнг маълум бўладики, Каюмарс ўлган экан. Шунинг учун хўроз кечки пайт чақирдими — бу ёмонлик хабари, ундай хўрозни дарҳол сўйиш лозим деган фикр қатъий ақида шаклига кириб асрлар мобайнида яшаб келган. Эътибор берган бўлсангиз, бугунги кунларда ҳам хўроз шом чоғи қичқириб қолса қариялар: «Ҳаҳ, ўз бошингни ўзинг егур», дея уни сўйишни буюришади. Навоий эса халқ ўртасида кенг тарқалган бу тушунчага асосланиб ўринсиз гап, бемаврид валдирашлар оқибати ўлимга сабаб бўлиш аҳтимолидан огоҳлантирган.

Киши қанча кўп ўйлаб, нақадар кўп ўқиса, ўрганса, у ўшанча оз, лекин маънили гапиради, эл олдида ўшанча масъуллашади. Шунинг учун ҳам Навоий: «Сўз кўнгулда пишиб, тобланмагунча тилга келтирма. Дилда бор сўз ва фикрларнинг ҳаммаси айтгулик бўлавермайди. Ичда ётган сўзларинг — сенинг сирларинг. Сир эса нафасга ўхшашдир. Чиққан нафасдай, унинг ҳам сира қайтарилиш имкони бўлмайди», деган ҳикматли фикрларни ёзади. Биз айниқса, бобокалон шоиримизнинг мана бундай насихатларини сира-сира эсан чиқармаслигимиз зарур:

*Сўзни кўнгулда пишқирмагунча тилга келтирма,
Ва ҳар неким, кўнгулда бор — тилга сурма.*

ТАРИХ — ХОТИРА ЧИРОҒИ

Тарих — кечмиш ҳаёт, олис замонларда яшаб ўтган аجدодлар тақдири, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш тажрибаси, ҳақиқат ва диёнат учун тўкилган

қонлар, мағлублик ва ғолиблик жангу суронлари. Тарих — Ватан иқболидаги ўзгаришлар, халқ тафаккурининг юксалиш йўллари. Тарих — ёлгон ва пуч даъволар, сохта озодликлар саҳнаси. Тарих — барча сохтакорликлардан устун ҳақиқатсеварлар дунёси. Тарих — мангулик сафарига шайланган адолат карвони. У тўхтамайди. Асрлар юки, Ватанлар ва халқлар тақдирини елкасига кўтарганича, зулмларни, зўрликларни ортда қолдириб фақат илгарилайди. Вақт олдида Тарихнинг юзи ёруғ. Дунёнинг оқини оққа, қорасини қорага ажратишда улар орасида алдамчилик йўқ, риё ва қаллобликлар бўлмайди.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Ғариб Мирзога тарихни ўрганиш заруриятини бундай деб шарҳлайди:

*Вагар тарих сари айлагунг майл,
Муни билгачки, не иш қилди ҳар хайл...
Не ишдин мамлакат обод бўлди,
Қаю ишдин улус барбод бўлди.*

Яъни: агар ўтмиш билан қизиқиб, тарихни чуқур ўргансанг, ҳар тоифа, ҳар гуруҳ одамлар не ишлар қилиб кетганликларини билгач, уларнинг қайси ишларидан мамлакат обод, қай бирларидан халқ аҳволи оғир — барбод бўлганлиги сенга равшанлашади. Демак, тарих барбодлик эмас, ободлик истиқболига хизмат этиши керак.

Тарих — жуда олис, гоятда бепоён олам. Баъзан буюк боболарнинг умри ва қаҳрамонликларини атрофлича англаш учун қанча фурсат, қанча меҳнат керак бўлади. Демокчимизки, нақадар кўп заҳмат чекиб, кўп куч сарфланмасин, тарихни муфассал ўрганиш, тарихий ҳаёт саҳифаларини тўла идрок этмоқ мушкулдир. Бу хатто ақлий имкониятдан ташқаридаги нарса. Лекин ватанинг, халқинг, қолаверса, дунё ва инсоният тарихини бир бутун ҳолда тасаввур қила олиш шарт. Мана шундагина инсон энг улкан маънавий уйғунликдан бирига эришади. Ва бўлар-бўлмасга тарих баҳсида чирқиллайвермайди. Тарих ҳеч кимнинг мададига муҳтож эмас. Кимда-ким тарихпарастлик қилаверса, у нодонларча ўз илдизини камситган бўлади. Маърифатли киши отасининг қисмати ва қалб ҳақиқатларини билиш билангина чегараланмайди, боболарининг толеи, заминдаги ўрни ва ғурурбахш

тажриба ҳамда орзу-армонлари билан ҳам қаттиқ қизиқади. Бу — ўзингни одам ҳис этишинг учун зарур эҳтиёж. Тарихга муҳаббат худди мана шундай эҳтиёж шаклида бошланиб, кундан-кун кучайиб, кенгайиб бормоғи лозим. Тарих фақат шахсни тарбиялайдими? Йўқ, у адабиёт, санъат ва илмни ҳам бойитади. Шу маънода адабиёт айна пайтда жонли тарих ҳамдир. Шунинг учун ҳақиқий шоир — етук тарихчи, тарихдан ажралган қаламкаш ҳеч пайт чинакам шоир мавқеига етиша олмайди, деган фикрлар узоқ даврлардан буён такрорланиб келинади.

«Бир аскар мукаммал қуролланиши учун, — деган эди Абдулла Орипов, — совут, қалқон, қилич, найза — ҳамма-ҳаммаси бўлиши керак. Тарих ҳам бир яроғ. Лекин кимгадир найза, бировга қилич, кимгадир қалқон. Ўлик тарихнинг ўлмаслиги — қалбга нур беришида. У юракда нималарнидир узлуксиз тирилтиради. Ўтиб кетган болалигинг, ота-онанг, олисда қолган масканинг — булар ҳам тарих. Уларни билмаса қандай бўлади? Одамнинг янги туғилган чақалоқдан нима фарқи қолади? Ўзинггача айтилган гап нима-ю, айтилмагани нима — бу учун ҳам тарихни ўрганмоқ керак. Бизнинг бир омадимиз шундаки, Навоий ижодиётини чуқур ўрганган сари, тарих бизга шунча яқинлашади».

Хўш, тарихнинг қалбни нурлантирадиган фикрий манбалари қаерда? Авлодлар руҳида нималар узлуксиз тирилади? Руанлик судьялардан бири Жанна Д'Ардан қитмирлик билан: «Сиз душманларингиздан нафратланасизми?» — деб сўрабди. «Худо инглизларни яхши кўрадимиз — ёмон кўрадимиз, бундан беҳабарман... — дебди Жанна. — Лекин имоним комилки, улар барибир Франция тупроғидан итдай ҳайдаб чиқарилади, фақат уларнинг жасадларигина бизнинг еримизда қолиши мумкин, холос». Андре Моруа шу сўзларга суяниб: «Франция руҳи мана шундай эди ва доимо шундай бўлиб қолади», — деб ишонч билдиради. Дарҳақиқат, қайси халқки, тарихида ўтган буюк аجدодлари, айниқса, жонини Ватани эркига тиккан жасур боболар руҳини бой бераркан, у элда жасорат ва фидойиликнинг илдизлари қирқилган бўлади. Тарих авлодлар руҳида тўғрилиқ, ҳақиқат ва чинакам инсоний гурур ҳиссиётларини кучайтиришга хизмат этиши лозим. Ҳеч бир эзгуликка осонлик билан эришилганмас. Уларнинг барчаси азоб ва ма-

шаққат, қон ва жон баҳосига тенг. Уларни шулардан бошқача тарзда муҳофаза ҳам қилиб бўлмайди. Донишманд тарихнинг бу сабоғини жуда чуқур билмоқ керак. Шундагина умр мазмуни миқёс топади. Шундагина муваффақият қувончи билан мағлубият ранжи ўртасидаги масофа қисқаради. Бир нарсани аниқ фаҳмламоқ зарур. Кураш руҳи сўнган, бугуни абгор, эртасидан кўнгли тўлмаган халқ вакилларигина тарихни идеаллаштирадилар. Ўтмишни кўкларга кўтариш — тарих олдида мутеликни, аждодлар руҳи қаршисида одамдай яшашга ноқобиллигинини бўйинга олишдир. Бу ҳам қуллик кўринишларидан бири. Аммо тарихни виждонан кадрлаш, асрлар бағрида яширин ҳақиқатлар ишқида ёнмоқ — бу мутлақо бошқа фазилат. «Виждонан қасамёд этаманки, мен ватанимни дунёда ҳеч нарсага алиштиришни ёки аждодларимиз тарихидан бошқа бир тарих бўлишини истамайман», — деганида А. С. Пушкин хато қилмаган. Тарих — Хотира пойдевори. Хотирасизлик — сотқинлик, жаҳолатпарастлик. Шунинг учун Ватан тарихини чуқур билмасдан, ўтмишда заҳматкаш эл тарбиялаб вояга етказган улуғ сиймоларнинг тақдири, инсонпарварлик ишлари ва азобларидан кечиб, мукамаллик даъволарида яшаш ваҳшийликдан ўзга нарса эмас. Авлодларга Навоий мерос қолдирган улуғ бир сабоқ мана шу! Навоий учун ўз юрти тарихидаги ҳар бир давр, ўша давр ва замонларда содир бўлган ижодий воқеа, ҳодиса, халқнинг улуғлигини белгилайдиган ҳар қандай факт жуда муҳим эди. Улуғ шоир халқ ва Ватан тарихининг, айниқса, амир Темур ва унинг ворислари номи билан боғлиқ даврларига алоҳида аҳамият берарди.

«Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихида, — дейди олим И. Султон, — «Темур ва темурийлар даври» деб аталмиш палла Навоийнинг таҳсин ва гурурини уйғотар эди, чунки бу давр «турк улуси» зодагонларининг ҳокимият бошига келиши ва миллий маданият ҳам адабиётнинг тараққиёти даври ҳам бўлди. Зотан, Хуросоннинг ва Мовароуннаҳрнинг бу давр тарихи гениал шоирнинг бунёдга келишига замин ҳозирлаган эди ва Навоий ўз тақдири ва тарихий миссияси бу давр орасида узвий, чамбарчас алоқа борлигини сезар эди».

Алишер Навоий «Муҳокаматул луғатайн» асарида: «... Хулогухон (Хулогухон — Чингизнинг невараси) замонидан султони соҳибқирон Темур Кўрагон (Амир Темур) замонидин фарзанди халафи Шоҳруҳ Султон-

нинг (Темурнинг тўртинчи ўғли, Улуғбекнинг отаси) замонининг охиригача турк тили билан шуаро (шоирлар) пайдо бўлдилар», деб ёзган экан, ҳеч шубҳасиз, шу даврлардаги ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаёт жараёнларидан ҳам мукамал хабардор бўлган. Алишер Навоий учун Мирзо Улуғбекнинг илм равнақи йўлида амалга оширган ишларигина эмас, улуғ олимнинг мислсиз инсоний шахсияти ҳам фавқулодда эъзозли эди. «Фарҳод ва Ширин» достонида ўқиймиз:

*Темурхон наслидин султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек,
Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
Валек ул, илм сори топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур...*

Беш юз йилдан ортиқ вақтдан кейин туркий адабиётнинг яна бир улуғ вакили Чингиз Айтматов айтади: «Улуғбек — ўтмиш тарихимиз, табаррук заминда ишрол қилган ўрнимизни оқловчи сиймодир. Улуғбек — бизга дунё тўғрисида ҳукм юритишга ҳуқуқ бергани каби, бошқа халқларнинг ҳам биз ҳақимизда ҳукм юритишига том маънода ҳуқуқ берадиган алам ва изтиробларимиз тимсолидир. Улуғбек тажрибаси бутун инсоният тажрибасини ўз ичига олган дейиш мумкин». Бу «тажриба» Улуғбекнинг фақат оламшумул илмий кашфиётлари эдими? Фан оламида Улуғбекка ўхшаган алломалар кам ўтганми? Улуғбек шахсияти ва қисмати нега бу қадар барҳаёт кучга эга? «Улуғбек мен учун ўрта асрнинг машҳур олими бўлгани учун эмас, балки бизнинг туркий аждодларимиз тарихида энг мураккаб ва энг улуғвор фожиаларни бошидан кечиргани учун ҳам буюқдир», — дейди Чингиз Айтматов.

Бемалол эътироф этиш мумкинки, Алишер Навоий ҳам Улуғбек сиймосида «юксак ақл-идрокнинг давр жаҳолати» билан тинимсиз тўқнашуви ва уларнинг фожиавий оқибатларини ўзича теран муҳокамадан ўтказган. Навоий Улуғбек тўғрисида: «Ки олам кўрмади султон анингдек», дейди. Бу — юзаки ифтихордан холи ҳукм. Шоир учун «кўзи олинда» осмон ҳам пастлашган заковатли олим, адолатпарвар ҳукмдор, «энг улуғвор фожиаларни» бошдан ўтказишга қодир Инсон — Улуғ-

бекнинг фаолиятигина эмас, қонли тақдири ҳам ибратли эди.

Ватан ҳақида нима биламан? Ўтмишни қандай тушунаман? Тарихдан ва бугундан ажралмаган келажак нима? Улуғбекка ўхшаш зотлар билан ҳозирги замон кишилари маънавиётида яқинликлар бормикан?

Навоий шеърятини ўқиш жараёнларида мана шундай саволлар туғилади. Бундай саволларга жавоб ахтармасдан ва топмасдан тарих нималигини тасаввур этиб бўлмайди. Ўзингизча, шундай бир мулоҳаза юритиб кўринг. Ватанимиз — босқинчилар жабр-ситамларини беҳад кўп чеккан юрт. Ғафур Ғулом айтмоқчи, унинг гўзаллиги ўзига бир бало бўлиб, қанчадан-қанча ичиқора келгиндилар унга кўз олайтирганлар. «Ҳар учраган нокасу нодон» она халқимизнинг ёқасидан олган. Араб келган — талаган. Мўғул ёпирилган — талаган. Бузган. Қирғин қилган. Араблар босқинида қанчадан-қанча китоблар, қадимги даврларга оид не-не асарлар куйдирилиб, нес-нобуд этиб ташланган. Бу айтган билан адо бўлмас дард. Лекин босқинчилар нима қилмасинлар, бизнинг тарихимиз қиёфаси хираллашиб, биз ундан йироқлашиб қолганимиз йўқ-ку! Негаки, она тилимиз барҳаёт бўлган.

«Езувлар — ўтмиш сирлари шоҳиди» китобидан бир лавҳа: «1889 йил. Кимсасиз ва бепоён мўғул чўли. Аҳён-аҳёнда одамлар яшайдиган кулбалар учрайди. Дарё соҳилидан совуқ шамол келади. Шунинг учун июнь ойи бўлса-да, бу жойларда ҳарорат жуда паст. Совуқ суякдан ўтади. Ўрхун дарёсининг чап соҳилидан бир неча отлиқ кетяпти. Аёздан букчайиб олишган. Уларнинг кетидан икки от қўшилган арава илгариламоқда. Унда бир касал ётибди. Аҳволи оғир. Унинг номи Н.Ядринцев — Мўғулистонга уюштирилган экспедиция бошлиғи. У Ур-Олтой қабилаларининг тақдири билан кўпдан қизиқар, Мўғул империясининг афсонавий пойтахти Қорақурумни топиш орзусида юрган олим эди. Тола дарёси яқинида экспедиция XVI асрда қурилган Ирхе-Мерганхон саройи харобаларига дуч келди. Кейин бирин-кетин археологик топилмалар учрайверади. Тошин-Чил тепалигидаги бинолар қолдиғи ва ҳ. к. Мана, яна узунлиги 25 метр келадиган пастак гишт девор. Унинг тагида аллақандай иморат харобалари. Девор ортида худди пойдевордан қулатилгандек, ҳамма томони тарашланган мраммар тош ётибди.

Уни ўлчашади: баландлиги уч ярим метр, эни I метру 31 сантиметр. Сочилиб ётган бўлақларида бир-бирига тирмашиб ётган аждарлар тасвири. Аждарларнинг «тангачалари»ни англаб бўлмайдиган белгилар қоплаб олган. Ёзувлар хийла ўчган. Лекин белгиларни аниқлаш мумкин. Ярим вайрона девор ёнидан бошсиз ҳайкал ҳам топилади. Кийимларига қараганда қадимги туркларга ўхшайди. Сал олдинда бир-бирига ўгирилган ҳайвон шакли, тош ҳайкаллар...

Булар Қорақурумдан қолган ёдгорликлар. Бир оз нарида бошқа шаҳар нишонлари — минор қолдиқлари, аёл ва эркакларнинг тош ҳайкаллари. Кейин маълум бўлишича, тошдаги ўша ёзувлар шахзода Култегин билан унинг укаси Билкахоқонга тегишли ёдгорликлар экан. Уларнинг номи эса қадимги турк хоқонлиги билан боғлиқ бўлиб, у Сирдарёдан Манжурияга қадар чўзилган, бу давлат VI асрлардаёқ юксак тараққиёт босқичига кўтарилган экан. Бироқ бу салтанат анчадан кейин шарқий ва ғарбий подшоликларга ажралиб кетган. Бундан Хитой императори дарҳол фойдаланиб, икки подшоҳлик ўртасига нифоқ солиб, уларни бир-бирига душманга айлантиради. Ва кўзланган мақсадига ҳам эришади: туркларнинг ери Хитойга қарам этилади. Кейин хонлардан бири яна куч тўплаб, мустақил турк давлатини оёққа қўяди. Аммо ишни охирига етказа олмай вафот этади. Хоқонлик унинг вояга етмаган икки ўғлига қолади. Бироқ давлатни марҳумнинг шуҳратпараст укаси қўлга олади. Унинг зулмидан халқ кўп азоб чека бошлайди. Аҳолининг катта қисми Хитой императори томонига қочиб ўтади. Аммо охирида у золим ҳукмдор ўлдирилади. Билкахоқон ва Култегинлар давлат тепасига чиққач, турклар ўз ватанларига қайтадилар. Қудратли турк давлати юзага келади. Лекин кутилмаганда Култегин вафот этади. Унинг қабри устида укаси улкан ёдгорлик ўрнатади. Билкахоқон ўлгандан сўнг бундай ишни унинг ўғиллари амалга оширадилар. Қабр тошидаги ёзувни даниялик олим В. Томсон ўқишга муваффақ бўлади. Қабр тошларидан бирида Култегин тилидан шундай сўзлар битилган экан: «Мен абадий тошман». Бу айни пайтда абадий тарихдир. Қадим аجدодларимиз тақдири ва тарихи тошлар тимсолида ҳам тирик».

«Тарих — руҳ илми» деган қараш бор. Навоий мана шу илми беҳад кенг ва чуқур ўзлаштирган. Навоий ижодиётида Ватан тарихига доир воқеа, ҳодиса ва

далилларнинг барчаси ҳам қайд этилмаган, албатта. Лекин уларнинг руҳи, руҳий зиддиятлари эътибордан четда қолмаган. Ғарб тарихчиларидан бири, тарих — бу санъат, дейди ва муаррихнинг вазифаси адабиёт-чиниқи билан уйғун келиши, мана шунинг учун ҳам қадимги юнонлар ҳақли равишда тарихни шеърият ва музыка билан бир қаторда қўйганликларини эътироф қилади. Навоийда ҳам тарих шеъриятдан, шеърият эса тарихдан ажралмаган эди.

Навоий — санъаткор. Лекин у «Тарихи мулуки ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо» деган асарлар ҳам ёзган. Бундоқ қараганда, бу китоблардаги фикр ва маълумотларнинг туркий тафаккур учун унча аҳамияти йўқ. Аммо Навоий тор ва саёз фикрламаган. Ушбу тарихий китобларни она тилида ўқиш халқнинг ўзлиги ва тарихини кенг кўламда англашида бевосита таъсир кўрсатишини у яхши фаҳмлаган. Бугина эмас, улардан адабиёт қанча гоъвий озик олган. Узоққа бормасдан, Навоийнинг ўзидан бир мисол келтирмоқчиман:

*Кўнглумни олибдур ул шаҳи сабз давож,
Ким ғамза била олур мамоликдин бож.
Боши уза мамлакат хирожу бир тож,
Тожи уза гавҳари мамоликка хирож.*

Мазкур рубоий ишқий мавзуда ёзилган. Унда ошиқ кўнглини олган маъшуқа улуғланади. Юзаки қаралганда, тўртликда шундан бошқа сир ё мақсад йўққа ўхшайди. Тўғри, шеършунос уни ўқиши билан шоир маҳоратига тегишли бир нуқтани дарров пайқайди. Чунки фикр бошдан-охир шарқ шеършунослигида таносиб деб номланган санъат асосида баён этилган. Таносиб байт ёки ғазал, рубоий, қитъа таркибидаги сўз ва образларни маънодошлик асосида тизишни талаб қилади. Навоий рубоийда шу қоидадан чекинмаган. Чунончи: «шоҳ», «мамлакат», шунингдек, «хирож», «тож», «гавҳар» сўзлари мантиқан ички бирликка эга. Агар навқирон шоҳ образи тилга олинмаганда, иккинчи сатрдаги мамлакат божи ҳақидаги фикрга эҳтиёж бўлмасди. Хўш, шу билан моҳият тўла ёрқинлашди деб бўладими? Одатда классик шоирларимиз шеърларида маъшуқа шоҳга кўп қиёс қилинади. Баъзан уни олам мулкининг султони деб таърифлашган. Лекин маъшуқанинг бошидаги тож бутун бир мамлакатнинг,

тождаги гавҳар эса юртнинг хирожига тенг эканлиги ҳақидаги гапни қандай қабул қилиш керак? Балки бу муболағадир? Балки шоир фантазиясида туғилгандир? Йўқ, бу тарихда бор маълумот. Фақат шоир унга бадиий либос кийдириб мақсадга мувофиқлаштирган. Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Хисрав Парвиз ҳақидаги шундай фактни келтиради: «Парвиз Мадойин тахтига ўлтуруб кўп мамоликни (мамлакатларни) хийта тасарруфиға киюрди (ҳокимлик доирасига киритди). Ва макнат ва шавкати (куч ва шуҳрати) бир ерга еттиким, андин бурунги салотинға (султонларга) муяссар бўлмадур эрди. Ва баъзи муаррихлар (тарихчилар) анга муяссар бўлгон нималарни (нарсаларни) ҳайрат тариқи била теъдод қилибтурлар (санаб кўрсатибдилар). У жумладин бири бир тахтдурким, ани Тоқдис дерлар эрди, олтундин эрдиким, эрғифои юз қариш эрди... Яна бир тож эрдиким, вази олтмиш ботмон эрди. Олтундинким минг гавҳар била мукалал (безатилган) қилиб эрдиларким, ҳар бири чумчуқ юмуртқасича. Ва устида гавҳар шабчароғки, мулк хирожи эрди ва ул тожни олтун занжир била бошиға осар эрди...»

Навоий рубойни яратишда айна шу тарихий фактга асосланган. Шунинг ўзиёқ шоирнинг тарихий фактлардан шеърда моҳирлик билан фойдаланганлигини тасдиқлайди. Бундай далилларни Навоийнинг ҳамма девонларидан келтириш мумкин. Навоий «Хамса» дostonларида ҳам тарих орқали, тарихий-афсонавий воқеалар ва тақдирлар ёрдамида барча замонлар учун зарур ғояларни илгари сурганди.

Улуғ санъаткорлар — тарих алломалари. Улар баъзи бир тарихий саналар, олис асрларда бўлиб ўтган воқеаларнинг вақти, нари борса, жойларида адашишлари мумкин. Лекин тарих бағридаги алам ва ҳасратларни англашда чалғимайдилар. Чунки буюк санъаткор инсоний азоб ва ҳасрат тарихчисидир. У ўз замонасидаги ёмонликларни шунчаки кузатмайди. Уларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлайди. Яширин илдизларини топади. Ўтмишдаги шакли билан бурунги аҳволини тарихий боғлиқликда кўрсатади.

Чингиз Айтматовнинг «Асрни қаритган кун» романи чиққандан сўнг «манқурт» сўзи кўпчиликнинг тилидан тушмайдиган бўлиб қолди. Манқуртлик — қуллик. Аммо у машъум қуллик. Бунинг тарихи романда бундай нақл этилган: «Ривоятга кўра ўтган замон-

ларда жунгжанглар деган босқинчилар ўтган экан. Улар туркий халқларнинг ҳам ерларини босиб олишибди. Жунгжанглар асир тушган жангчиларни ё қул қилиб ўзга ўлка кишиларига сотиб юборишаркан, ёки уларга нисбатан беҳад оғир жазо чораларини қўлларканлар. Бу жазо тутқуннинг бошига териқалпоқ тортиш кийноғи экан. Одатда бундай жазога асосан ёш асир йигитлар маҳкум этиларкан. Дастлаб уларнинг сочлари тақир қилиб қирилар, сўнг янги сўйилган туянинг бўйин териси унинг бошига мос қалпоқча тарзида қопланар экан. Бу азобга гирифтор қул ё ўлиб кетар, ё хотирасидан бир умрга ажралиб, ўтмишини эс-лолмайдиган қулга — манқуртга айланаркан. Манқурт — ўзининг кимлиги, авлод-аждоди, болалиги, одамлигини буткул ёддан чиқарган қул. Инсоний қадр-қимматини фаҳхламайдиган манқурт фақат хўжайинга қуллуқ этиш, у буюрган топшириқни миқ этмай бажариш, қорни тўйса хушнуд бўлишдан нарига ўтмаскан. «Қулдор учун энг даҳшатли нарса — қулларнинг исёни. Ҳар бир қул сиймосида исёнкорлик руҳи яширинган. Елғиз манқуртгина бундан мустасно, исён кўтариш, бўйин товлаш унга бутунлай ёт». Унга энг оғир, энг тубан ишларни буюриш мумкин. У бажараверади. Қорнини тўйғизсанг, бас. Уст-боши бут бўлишига кўз етса, кифоя. Манқурт топшириқ кутиб яшайди. Ҳукм этилса бўлди: у энг яқинини ҳам ўлдираверади. Чингиз Айтматов Найман онанинг манқурт ўғли томонидан қандай ўлдирилганлигини ҳам батафсил тасвирлаб берган.

Инсоннинг инсонлигини бошқарадиган асосий нарса Хотира бўлса-ю, шундан уни жудо этишса? Бу қандай бедодлик? Қандай қабоҳат? Бундан кўра одамни бир йўла ўлдириш яхши эмасми? Йўқ, босқинчи учун одамбашара иш ҳайвони, ўзлигини унутган қул керак. Бунақа қул қанча кўпайса, ўшанча яхши унга. Бу ёвузликлардан Навоий огоҳ бўлганми? Бўлган. Бу ҳақда гапирганми? Ҳа, гапирган.

*Фалак бошингга қоплаб ит терисин,
Сен они жаҳлдин деб кишу санжоб.
Ажаб йўқ, одамлиғни унутсанг,
Ўзунгни бўйла ит чармида асраб.*

Бу сатрларда Чингиз Айтматов баён қилган ўша машҳум ҳақиқат — манқуртлик моҳияти ҳақида сўз-

ланган. Тўғри, Навоий манқурт сўзини ишлатмаган. Лекин у хотирасиз ваҳший қулга кимлигини тушунтирган. Навоий талқинидаги манқуртнинг бошига «ит териси» қопланган. Аммо у жоҳиллиги туфайли уни бошқа ҳайвонлар — қундуз ва санжоб териси деб фаҳмлаётир. Унинг одамлигини эсдан чиқаришига ажабланмаслик керак. «Ит чармида»ги манқурт энди итга айланиб бемалол яшайверади. Чингиз Айтматовнинг «Манқурт худди ит каби фақат эгасини танийди. Бошқалар билан иши йўқ», деган фикрлари Навоий давридаги манқуртларга ҳам мос келади. Навоийда «босқинчи» ўрнига «фалак» тилга олинган. Бунинг сабаби шунда бўлиши керакки, биринчидан, шоир ҳаётда онадан манқурт бўлиб туғилган жоҳил ва итоаткор бандаларга жуда кўп дуч келган. Шунинг учун буни ёвуз фалак қилмиши сифатида ҳам айблаган.

«Тарих — ҳақиқат чироғи», дейди Цицерон. Мана шу ўчмас чироқ нурлари Алишер Навоий асарларини ичдан нурланишига катта ҳисса қўшган. Унинг сиймосида биз битта тенгсиз тарихчимизга ҳам эга бўлганмиз. Муаррих шоир авлодларига шеър тилида тарих ўқитадиган даҳолардан. Навоийни билиш ўз навбатида тарихни билиш ҳамдир.

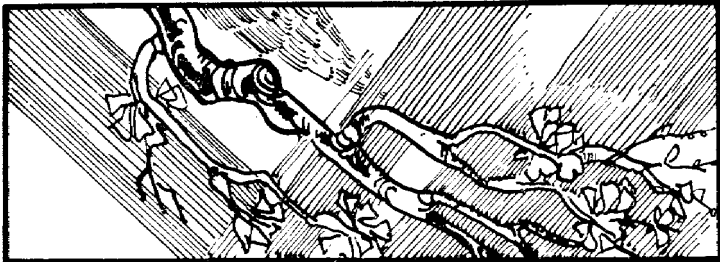
ҚОРА РАНГ — МУБОРАК РАНГ

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonидаги боблардан бири шундай номланган: «Баҳромнинг шанба куни мушкфом — қора либослар кийиб мушкин ранг гумбазга кириб, мушк ҳидли оху билан мушкдек қора май ичгани ва бу машғулот билан ҳижрон ўтининг дуди қаро қилган кунини тунга улагани» (Дostonнинг насрий баёнидан). Шу бобдан Ҳиндистон шаҳзодаси Фаррух ва Ахий саргузаштларини акс эттирувчи машҳур ҳикоят ҳам ўрин олган. Ҳикоят охирироғида ўқиймиз:

*Қаро ранг элга тожу торақдур,
Ким қаро ранг ичрадур муборақдур.*

Насрий баёнда байтнинг мазмуни бундай шарҳланган: «Қора ранг элнинг бошига тож бўлди, Ким шу рангда кийинса, муборақ бўлди».

Бугунги ўқувчида: «Нега қора ранг элнинг бошига

то:к бўлади? Ахир қора кийинмоқ, муборакликнимас, мотамни билдирмайдими?» — дегандай қатор саволлар туғилиши табиий. Халқимиз тафаккурида ҳам, оғзаки ва ёзма шеърятда ҳам қора либос — мотам кийими тимсолидир. Мавлоно Лутфий ёзади:

*Мотамимда барча кўк аҳли қаро кийгусидур,
Чун сенинг қон тўккучи кофир кўзингдур қотилим.*

Бундай далил ва мисолларни классик санъаткорлар ва халқ оғзаки шеърятидан кўплаб келтиравериш мумкин.

Масалага ўзгачароқ йўлда ёндашилса-чи? Байтни бўлак мазмунда ҳам шарҳласа бўлар. Масалан, мана бундай: «Қора ранг — ёшлик рамзи. Кимнинг боши қора бўлса — унга бу муборакликдир. Негаки, ёшлик — элнинг «тожу торак»и демак». Сиртдан қаралганда, анча ишонарли ва тўғри талқин. Аммо бунда ҳам эътироз туғдириши мумкин бўлган бир жиҳат бор. Биринчидан, «тожу торак» иборасида конкретликдан («ёшлик» ҳақиқатига нисбатан) кўра рамзийлик устундай. Иккинчидан, «қора бош» ибораси шарқ поэзиясида қайта-қайта қўлланилган бўлиб, ёшлик безаволлигини акс эттиришга деярли тадбиқ қилинмаган.

*Бу қаро бошни ким, ишқингда юз савдоси бор,
Мақдамингда то нисор этмасам имкон бўлмағай.*

Гадоий газалларидан келтирилган бу байтдаги лирик характер-ёш, лекин у «бу қаро бошни» деганда «юз савдоси бор», ҳажр ғуссаларига чулганган мусибатли бошни назарда тутган. «Қаро бош», «боши қаро» иборалари Гадоийга замондош ва улардан кейинги даврларда яшаб, ижод этган шоирлар лирикасида асосан инсоннинг қайғу ва азобларга чидами, ғамкашлик, баъзан қилган хатолари ёки гуноҳкорлигига тан беришнинг қайди, поэтик бир таъкид мазмунларида ишлатилган.

*Димор аз жони Хоразими барорад,
Бо тиги ғамза он турки сияҳпўш.*

— Хоразмийнинг жонини у қора кийувчи турк ғамза тиги билан ҳалок этса, — дейди турк ғўзали ҳақида

«Муҳаббатнома» муаллифи,— «Санодин ўзга навъ атлас» тўқиган санъаткор нега гамзакаш турк маҳвашини «сияҳпўш» — қора кийувчи қилиб қўйди экан? Лутфий дейди:

*Бузди қаро черик била кўнглум вилоятин,
Ул кўзки, турклардек иши таламоқ эмиш.*

Тўғри, бундай маъноларни сира бош қотириб ўтирмасдан шоирона лутф тарзида қабул қилавериш ҳам мумкин. Оқ черикми, қора черикми маъшуқанинг кўзлари «кўнгил вилоятин» ишғол этса кифоя. Шоир тасвирда шеърхонни инонтира олса, демак у вазифасини уддалаган. Лекин синчковроқ ақл учун мазкур байтдаги «эмиш» сўзида тасдиқдан кўра эътироз оҳанги, қандайдир ақидалар билан келишмаслик туйғуси ортиқроқ сезилади.

Қадим-қадим замонлардан бошлаб етти хил ранг жуда асл, асосий ранглар деб баҳоланган. «Таҳлили «Ҳафт пайкар»и Низомий» китобининг автори, эрон олими Муҳаммад Муин ўша рангларнинг биринчиси сифатида қора рангни кўрсатади. Дамашқий эса «Нахубатул даҳр»да рангларни «сайёрларнинг хайкали» деб таърифлаган экан. Унингча, «Қаро рангли тошлардан Зуҳалга хайкал тикланган бўлиб, у қора ранг, сочи оқиш ҳиндуга ўхшаркан».

Қадимий туркларнинг дунёқарашида тўрт уфқ ва тўрт жиҳот ранглар воситасида тайин этилганлиги маълум албатта. Шарқ — яшил, Ғарб — оқ, оқиш. Жануб — қизил, қирмизи, Шимол — қора. Туркларда Шимолнинг қора рангда тасаввур қилиниши ҳам тасодифий ҳодисалардан эмас. Афсонага кўра, Нуҳ пайғамбар ўғилларига замин бўлиб берганда Ефасни шимол тарафга жўнатади. Ефас Отил Ейиқ сувларининг ёқасига бориб, икки юз эллик йил умр кечириб, ўша жойларда вафот этади. Унинг тўнғич ўғли Турк ҳам шимолда туғилиб, вояга етган. Бу тўғрида Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк»да қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган: «Турк — тангри ярлақагур Нуҳ ўғлининг оти...» Кошғарий Хараф ўғли имом Шайх Ҳусайн деган одамнинг... китобида пайғамбардан шу ҳадисни ривоят қилади: «Улуғ тангри айтди: менинг бир тоифа аскарим бор, уларни турк деб атадим, уларни кунчиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан ғазаблансам, туркларни унга қарши йўлламан». Маҳ-

муд Кошғарий тангри инояти бирла турклар энг баланд, хушхаво жойлардан ўрин топганлигини айтиб яна давом этади: «Туркларда кўркамлик, ёқимлилик, одоблилик, сўзининг уддасидан чиқишлик, дадиллик, камтаринлик каби мақташга лойиқ хулқлар сонун санок-сиздир».

Турклар учун қора рангга нисбатан фавқулудда эътибор, уни муқаддас билиш ҳам худди шу пайтлардан бошланган.

«Хон — туркларнинг энг катта бошлиқлари. Афросиёбнинг болалари ҳам хон деб юритилган. Афросиёб хоқондир», — дейилади «Девону луғотит турк»да. Хўш хоқон сўзининг маъноси нима, уни қандай изоҳлашган? Бунинг Кошғарий луғатида берилган қора сўзи изоҳидан билиб олиш мумкин: «Қора — қора ҳар нарса. Хоқония шоҳлари қара деб аталади. Боғра қара хоқон дейилгани каби. Бунинг махсус ҳикояти бор». Афсуски, Маҳмуд Кошғарий ушбу ҳикоятни ёзиб қолдирмаган.

Тарихдан аёнки, қорахонийлар сулоласи X асрлардан бошлаб Туркистон ва Мовароуннаҳрда икки юз йилдан ортиқ муддат ҳукмронлик қилганлар. Илмий манбаларда қорахонийлар сулоласи Қорахон отли ёки лақабли бир ҳукмрон билан боғланганлиги тахмин этилган. Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима»сида ўқиймиз: «Мўғулхоннинг тўрт ўғли бор эрди. Улуғининг оти Қорахон, иккинчи Гўрхон, учинчи Қирхон, тўртинчи Урхон. Мўғулхон улуғ ўғли Қорахонга юртни бериб барчанинг боратурғон юртига кетди. Қорахон Ур тоғи ва Гўр тоғини ёйлар эди. Бу чоқда они Улуғ тоғ ва Кичик тоғ дейтурлар». Буюк фольклорист олимимиз Ҳоди Зарифнинг эътирофича, «Қорахонийлар ўзларини Сотуқ Бугрохон авлоди, Афросиёб насли деб нақл қилганлар». Бироқ шу ўринда «қора хон» сўзининг бошқа маъноси бўлганлигини ҳам айтиб ўтиш зарурга ўхшайди. Абулғози Уғизхоннинг ҳарбий сафарлари тўғрисида фикр юритаркан, жумладан шуларни ҳикоя қилади: «Уғизхон Талошдин ўтиб Самарқанд ва Бухорога келиб Аму сувидин ўтиб Хуросонга борди. Ул чоқда Эрон юртида яхши подшоҳ йўқ эрди. Каюмарс ўлиб эрди. Ҳушангни ҳануз подшоҳ кўтармай турарлар эрди. Андоқ вақтни араб мулуки-ал-тавоф дер, маъноси буким ҳар бир тўп элда бир тўра демак бўлур. Турклар андоқ вақтни эв бошига

қора хон дерлар, маъноси ҳар бир киши бир хон бўлбтуруп, ҳар эвга бир хон демак бўлур».

Қизиги шундаки, Ўғизхоннинг биринчи ўғли Кунхоннинг ўғилларидан бирининг номи Қора эвли деб аталган. «Қора эвлининг маъноси ҳар қайда ўлтирса хиргоҳ бирлан ўлтирғувчи демак», — дейди «Шажараи тарокима» муаллифи. Кўряпсизки, бунда қора сўзи бевосита туркларнинг феъл-атвор хусусиятлари, дунёқарашлари билан боғланаётир. Чунки ўзларини Сотуқ Бугрохон ва Афросиёб аجدодлари деб ҳисоблаган қорахонийлар давлати замонларидаёқ қора рангга сизгиши, табиат, жамият ва турмушдаги кўп нарса ҳамда ҳодисотларни шу ранг тусида кўриш, уларни у ёки бу зайлда қора рангга алоқадор санаш одат тусига кирган эди. Масалан, туркларнинг нуқтаи назарида, бургут ва Муштарий юлдузи — қора қуш, туғ шунчаки туғмас, қорабош туғ, гўр — қора ўрун.

«Қўрқут Ота китоби»да «Ерли қора тоғларинг йиқилмасин», дейиладики, бу улуг, муҳташам, қудратли тоғларинг нурамасин мазмунини англатади. Бундай далилларни исталганча келтиравериш мумкин. Хуллас, бора-бора қора ранг туркий халқларнинг ўзлик тимсоли, жасурлик, собитлик, ҳаттоки давлат қудратини белгиловчи рамзга айланиб қолган. Шу маънода тарихдан характерли биргина воқеани эсга олиш мақсадга мувофиқдир.

1419 йил. Шоҳруҳ Мирзо Бойсунғур ва Улуғбеклар номидан Хитойга анча катта гуруҳда элчилар юборилади. Хожа Ғиёсиддин Наққош деган кишига мирзо Бойсунғур «Ҳиротдан чиқиш кунидан то қайтиб келиш муддатиғача» ҳар бир шаҳар ва ўлкалар, улардаги йўлларнинг қандайлиги, иморатлар сони, қонун-қоидалари, подшоҳларининг куч-қудрати, давлатни бошқариши, сиёсат услуби, ўша диёрлардаги ажойиботларнинг барчасини рўзнома ҳолида ёзиб келишни букуради.

«Матлаъ саъдин ва мажмаи баҳрайин» асарида Абдураззоқ Самарқандий Ғиёсиддин наққош ҳикоятлари асосида мазкур сафарнинг муфассал мазмунини битиб қолдирган. Самарқандийнинг айтишича, элчилар Хитойда узокроқ муддат қолиб кетишган. Ушанда — 1412 йил март ойида Хитой подшоҳи овга чиқади. Апрель ойининг охирларида ҳукмдорнинг овдан қайтаётганлиги хабари келади. Элчилар ҳам шоҳга пешвоз чиқишга шайланадилар. Бироқ кутилмаганда хунук

миш-миш пайдо бўлади. «Шоҳруҳ ҳазратлари тортиқ қилиб юборган от,— дейди Самарқандий,— подшоҳ овда миниб юрган вақтида уни ерга отиб урибди, шу жиҳатдан подшоҳ қаҳр қилиб элчиларни бандга олиб Хитойнинг шарқий шаҳарларига олиб борсинлар деб буюрибди». Лекин подшоҳ амалдорларининг «буларда (яъни — элчиларда) гуноҳ йўқ, агар уларнинг подшоҳлари яхши от топса юборадилар, булар подшоҳга ҳукм қила олмайдилар», «Хитой подшоҳи элчиларига қоидадан ташқари муомала қилипти» деган гап тарқалар қабилдаги тушунтириш ва мулоҳазаларидан сўнг олий фармон бекор этилиб, элчиларга марҳамат ва ҳурмат тикланади. Қандай қилиб ва қайси шаклларда? Бу саволга бизнинг жавобимиздан кўра «Матлаи саъдин...» даги сўзларнинг ўзи ғоятда қимматли. Мана, ўша фикрлар: «Подшоҳ Мирзо Улуғбек юборган қора отга минди. От устига зар тикилган сариқ рангли (сариқ ранг Хитой подшоҳлари учун ўтмишда олий ва муқаддас ранг ҳисобланган — И. Ҳ.) ёпиқ ташланган ва иккита ахтачи шоҳона зарбофт кийимлар кийиб отнинг чапу ўнг тарафидан ушлашган, от эса оҳиста-оҳиста, бир-бир қадам ташлаб борар эди. Подшоҳ қизил рангли зарбофт қабо кийган ва қора атласдан ғилоф тиктириб, соқолини шу ғилофга солган». Хитой подшоҳининг қора тусли отга миниши ва «қора атласдан» ғилоф тиктириб, унга соқолини солиши — булар элчиларгагина эмас, уларнинг олис даги ҳукмдорлари, туркий урф-одатларга ўзига хос эҳтиром нишонаси эди.

Чунки бир замонлар туркларнинг байроқлари ҳам қора рангда ҳилпираган ва бунинг тасвирини биз халқ дostonларимизда учратамиз. Эргаш Жуманбулбул куйлаган «Далли» дostonининг бошланишида Гўрўғлибекнинг ҳайбати оламни тутиб, овозаси дунёга кетганлиги маълумотидан сўнг яна шундай дейилади: «Гўрўғлининг зарбига, сиёсатига сияҳпўшлар, қизилбошлар титрашар эди». Бу ерда фикр икки халқ, яъни сияҳпўшлар, қизилбошлар — эронийлар хусусида кетаётир. Шу дostonнинг жанг манзаралари акс этирилган ўринларида эса бундай байт бор:

*Оқ, қорабош туг сўлқиллаб,
Тикилди майдон ичинда...*

«Қорабош туғ» — бошини ўлимга тиккан жасур жангчилар байроғини билдириб, айна ўринда эронийларнинг байроғига қарши тикланган туркий туғидир.

*Минибди отнинг қорасин,
Кўрсатмади қорасин.
Кўринибди кўзига
Бизларга ҳам қарасин.*

Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган ушбу таънисли тўртлик, ўзбек халқ достонларидан кенг ўрин эгаллаган мотив ва образлар билан алоқадорлигини қайд этган Ҳоди Зариф яна қуйидаги ҳақиқатларни баён этади: «Достонларимиз тасвирида кўримли от, унинг устидаги йигит ҳам ўзининг кўркемлиги, баҳодирлик савлати билан барчанинг диққатини жалб этади. Кўк — бўз от (масалан, Фирот, Бойчибор), арабий энг аъло сифатли юримол, чидамли, учқур от деб таърифланса, одатда қора рангли от шу сифатлардан холи бўлмагани ҳолда сулувлиги, гўзаллиги билан кўзга ташланади. Зотан, ҳаётда ҳам хушбичим қора от табиат гўзалликларини севган кишининг томошасига сазовор бўлади».

Масалага юқоридаги нуқтаи назардан қаралса, албатта қора от образидан яширин ёки алоҳида маъно ахтаришга ҳожат қолмайди. Чунки ҳаётида сулувлиги ва хушбичимлиги билан ажралиб турган жонзот табиий суврати билан шеърий образга кўчиши аниқ. Бироқ қора от образининг заминида умуман яширин мазмунлар сақланганидек, классик шеърият тасвирида ҳам бу образ моҳиятида алоҳида бир мазмунга урғу берилган.

Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги асосий қаҳрамонлардан бири Сиёвуш Эрон афсонавий шоҳларининг иккинчи сулоласи Каёнийлар подшоҳларидан саналмиш Кайковуснинг ўғлидир. Аквдемик С. П. Толстовнинг қадимий Хоразм маданиятига бағишланган китобида келтирилган афсонага биноан Сиёвуш Кайковус аскарлари Турон чегарасидаги жойлардан топиб олган дилбар бир қиздан туғилган. Сиёвуш таваллуд топишиданоқ онаси вафот этади. Кейинчалик ўғай онасининг ҳайвоний интилишларини рад этгани учун Сиёвуш ноҳақ тухматларга дучор бўлади. Шунда у ўзининг ҳақлигини исботлаш учун олтин дубулға кийиб, отда аланга устидан сакраши, яъни ўт синовидан

ўтиши керак эди. Гап шундаки, Сиёвуш қора отга миниши, аланга оша сакратадиган оти албатта қора тусли бўлиши шарт эди.

«Сиёвуш афсонасининг сюжети,— дейди С.П.Толстов,— унинг грекча вариантларидан бири — Ипполит ҳақидаги ривоятга жуда ҳам ўхшаб кетади. Ўғай онанинг туҳматидан ташқари бу ерда ҳам қаҳрамоннинг от билан ассоциацияси каби специфик белги мавжуд».

Олимнинг ҳукмича, «қора отга минган чавандоз» — Сиёвушнинг улкан аланга устидан ўтиши «уни ер остидаги ўтга топинувчиларга мансуб қилиб кўрсатади». Бунда Сиёвушнинг Турон чегарасидаги ўрмонлардан топиб олинган гўзалдан туғилишидан тортиб, қора от минишигача туркийлигига ишоратдир.

Бундай факт ва тушунчаларнинг юзага келиши илдиан бевосита жуда олис замонлардаёқ туркийларни қора деб аталишига бориб тақалади. «Кул Тегин» ёдгорлигидаги катта ёзувда шундай сўзлар битилган: «Турк Кара камуқ будун анча *timis: ilir* будун *artim, ilimamtkanъ?..* Қақанли будун артимм, Қақаним канъ, на қақанка исиг кучиг бирурман?» Яъни: «Турк қара камуқ бундай демиш: «Ўз эли ўлан халқ эдим, халқим энди қани? Ўз хоқони бор будун эдим, хоқоним қани? Тилшунос олим С. Е. Малов мазкур парчадаги «қара камуқ будун» сўзини «бутун турк халқи» деб таржима қилган ва бу тарихий ҳақиқатга тўла мос келади.

Қора ранг ва қоронғулик «Авесто»да оқ — ёруғликнинг зидди сифатида берилганлигини изоҳлаш шартмасдир. «Авесто»да қоронғуликнинг сифатида бошланғич қуввати — илк манбаи Аҳрамандир. Бу сўзнинг маъноси ҳам қоронғулик замири эканлиги илмий адабиётларда ёзилган, «Замяд Яшт» нинг 56—63 бандларида Турон ҳукмдори Афросиёб ҳийлакор, кучли душман деб сўзланган. Фирдавсий ҳам «Шоҳнома»да туронликларга нисбатан «дев», «аҳраман» сўзларини тилга олади. Масалан, унда турк саркардаларидан иккитаси аҳраман дейилган. Фирдавсий — улуг санъаткор. Аммо унинг туронликларга бир ёклама қараганлиги ҳам тарихий факт. «Шоҳнома»да қора ранг манфий моҳиятда туронликларга, туронликлар қора рангга қиёсланган. Зол ўз ўғли Рустамга Афросиёб ҳақида гапираркан, уни бутун борлиги, нишонлари билан қаролик тимсолида танитади: «Дарфашои сиёҳ ҳасту хафтон сиёҳ...»

Ҳеч шубҳасиз, туркий халқлар санъаткорлари бундай сўзларга сукутни муносабат билишлари мумкин эмасди. Бу тўғрида доҳий ижодкор Низомий Ганжавий юксак бадиий шаклларда биринчи бўлиб ўз фикрларини ифодалаган эди. Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонидаги аввалги иқлим подшоҳининг қизи нақл этган афсона «Бе мусибат сиёхпўши қардан» — Мусибатсиз қаро кийиниш» фалсафасига бағишланган.

*3-ин сиёҳи хабар надорад кас,
Магар он,
к-ин сиёҳ дораду бас.*

Мазмуни: бу қародан ҳеч ким хабардор эмас. Агар унинг шу қароси бўлса, шунинг ўзи кифоя.

Низомий таъкидига кўра, дунёдаги бирор-бир ранг қоралиқдан яхши эмас. Ҳаттоки, «Дар сиёҳи шукуҳ дорад моҳ» — «Ой ҳам қоронғуликда шукуҳлидир». Сиёхпўшлик — жаҳонбинликдир. Алишер Навоий ўлмас салафи Низомийнинг айни шу ғоявий қарашларини ривожлантириб: «Қаро ранг элга тожу торақдур, Ким қаро ранг ичрадур муборақдур», деб ёзган эди.

Вақт ва замон талаблари билан рангларга қараш, ранг рамзларига доир нуқтаи назарлар ҳам ўзгаради.

Эргаш Жуманбулбул термаларидан бирида:

*Байроқ қизил, болалар қизил,
Кўча қизил, моллар қизил.
Келган моҳи, соллар қизил,
Камзул-чопон бўлди қизил,—*

деб айтган эди. Албатта, байроқ қизил бўлгани билан кўчалар, моллар, ойу йиллар қизил бўлгани йўқ. «Камзул-чопон бўлди қизил» сатрини ҳам биз тўппа-тўғри маънода қабул қилмаймиз, балки бахши сўзларида Октябрь Инқилобидан кейинги давр ва янги замон одамларини назарда тутамиз. Туркийлар учун қора ранг ҳам бир пайтлар ана шундай маъно ва моҳиятга эга бўлган эди. Навоийни ўқиб, ўрганиш билим камлигини сезиш ҳам демак. Навоий ижодиёти сирларидан яхши хабардор бўлиш учун тарихимиз ва қадимий Шарқ фалсафасини ҳам тинимсиз ўрганиш зарурдир.

«ТУФРОҚ БЎЛГИЛ...»

Алишер Навоий ғазалларидан бирида: «Рух агар юз важҳ ила туфроғинг ўлса, не ажаб», дейди. Бу — жумбоқли фикр. Рух қандоқ қилиб тупроқ бўлмоғи мумкин? Иккинчидан, нега «юз важҳ ила?» Бу сабабларнинг асосида қандай маънолар ётади? Ушбу саволларга тўғри жавоблар топмоқ учун, аввало, сўфизм шеърияти вакиллари ижодиётига мурожаат қилмоқ зарурдир. Маълумки, мистицизм ислом дунёга келиши билан дастлаб арабларда, кейин бошқа ўлка халқлари, шунингдек, Ўрта Осиё халқлари адабиётидан ҳам ўрин эгаллаган эди. Аҳмад Яссавий туркий адабиётдаги илк мистик ижодкорлардан, Яссавий шеъриятининг ғоя ва образлар олами ўзига хос. Шоир ҳикматларидаги поэтик образларнинг маъно ва мундарижасини юзаки ёки бир ёқлама тушунмаслик учун тасаввуф тарихи, фалсафаси, энг асосийси Шарқ тасаввуф шеъриятининг образлар дунёси билан жиддий қизиқиш керакдир. Мана, Яссавийнинг бир мисраси:

Туфроқ бўлгил олам сани босиб ўтсин.

Бу мисра Яссавийга кўп маломатлар ёғдирилишига боис бўлган. У худди шундай образли ифодалари билан гўёки «халқнинг «қўл-оёғини» золимлар олдида кишанлаб қўйишни мақсад қилиб» олган эмиш. Юзаки қаралганда, бундай таъналарда жон бордай. Дарҳақиқат, одам нечун «тоғ» бўлмасдан «туфроқ»қа айланиши керак? У «олам»нинг оёғи остида янчилиши учун туғилмайди-ку! Бу — ҳозирги ўқувчининг нуқтаи назари. У Яссавий фикрининг моҳиятини тахминан шундай англайди ва баҳолайди. Негаки, у «туфроқ» сўзини ўз маъносига ёки ўлиб хокка қоришиш мазмунида қабул қилади.

Яссавий бундан саккиз асрдан кўпроқ аввал туғилган, яшаган ва ҳикматлар ёзган. Унинг дунёга назари бизнинг давр кишилариникига нисбатан бошқача шаклланган. Шоирнинг ишқ, ҳақиқат, адолат, қаноат, диёнат сингари масалаларга ёндашиши ўзгача йўналишларда кечганлиги ҳам шубҳасиз. У ўз даври фарзанди сифатида ислом дини кўрсатмалари ва исломий ақидаларга таянган. Буни инобатга олиш лозим. Акс ҳолда унинг ҳикматларини холис баҳолаш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Яссавий «Туфроғ бўлгил...»

деганда катта мақсадни эътиборда тутган. Яъни унда Навоий айтмоқчи, «юз ваҳж ила туфроғ» бўлмоғликнинг сирлари яшириндир. Келинг, аввало, Одам ато ҳақидаги диний афсонанинг мазмунини ёдга туширайлик. Маълумки, диний ақидалар бўйича худо даставвал тўрт унсурни бунёд этган. Булар: ўт, сув, ер, шамол. Кейин шундай воқеа юз берган: Ҳақнинг ҳукми билан фаришталар тупроқ ва сув олиб келишибди. Худо уларни қориштириб, одам шаклидаги вужудни ихтиро қилибди. Шундан сўнг Одам шамол ёрдамида ҳаракатга солиниб, олов билан жасади иситилганда қалби ҳароратга тўлибди. Ва яратганнинг шафқати туфайли вужуд ичида инсон ўз эркига эришибди. Тасаввуф фалсафасига биноан ушбу тўрт унсурнинг ҳар бирдан тўрт хусусият, тўрт ҳолат, тўрт майл ва тўрт сифат юзага келтирилганмиш:

1. Тупроқдан — сабр, умид (худонинг марҳаматига), эзгу хулқ ва мурувват.

2. Сувдан — қувонч, саховат, назокат, бирлик.

3. Шамолдан — ёлғон, иккиюзламачилик, сабрсизлик, танитиқлик.

4. Оловдан — нафс, кибр, тама, ҳасад.

Булардан ташқари, тасаввуфда тупроқ — оллоҳнинг мунаввар нури, сув — унинг ёруғ ҳаёти, ҳаво — буюклиги, олов — унинг ғазаби тимсоли. Тупроқ ва сув жаннат мулки, шамол ва олов — дўзах ичидаги нарсалар. Бу шарҳу маълумотларни эсда сақлаб, «Туфроқ бўлгил олам сани босиб ўтсин»ни яна ўқинг. Тасавурда нимадир ўзгардими? Албатта, ўзгаради. Чунки, «туфроқ», биринчидан, оддий сўзмас, поэтик образ экан. Поэтик образлиги — бағрига шунча тушунча ва қарашларни сиғдирганлиги. Иккинчидан, шоир диний ишончларга асосланиб инсонни эзгу хулқ эгаси, мурувватли ва покиза бўлишга чақирган.

Алишер Навоий Яссавийдаги «туфроғ» образини айна шу мазмун ва мантиқларда кенг тадбиқ этган.

*Эй Навоий, ўзни мақбул истасанг, туфроқ бўл,
Ким эрур мардуд, улким бошида пиндори бор.*

Байт мазмуни ўша диний қарашларга бориб тақалади. Мардуд — рад этилган дегани. Рад этилиш «бошида пиндори бор»ликка дахлдор. Бошида пиндори бор кимса — кеккайган, мағрур. У айна ҳолатда Шайтонга яқин. Чунки Шайтон ўзининг оловдан яралганини пеш

қилиб инсонга сиғинмаган ва қаҳрга учраган. «Бева-
фолар ўт, вафо аҳли эрур туфроғ» деб билган ва бу ту-
шунчани эътиқод даражасига кўтарган Навоий «ўзни
мақбул истасанг, туфроқ бўл» деганида инсонийликка
хос энг олий фазилатларга садоқатни эътиборга олган.

Биз Яссавийдаги «туфроқ» образининг мундарижа-
сини ҳали тўлиқ талқин этганимизча йўқ. Унда диний
ақидалар билан боғлиқ бўлмаган маъно «қатламлари»
ҳам бор. Масалага кенгроқ қараб, савол қўяйлик: Туп-
роқ нима? Тупроқ — Ватан. Тупроқ неча юз йиллардан
буён не-не улуг фарзандларини қучоғига босиб келаёт-
ган мушфиқ Замин. Шунинг учун биз уни эъзозлаб
она тупроқ деймиз. У олис аждодларга оналик қилган.
У ота-боболаримизнинг онаси бўлган. У бизнинг ҳам
онамиз. Келажак наслларнинг ҳам онаси бўлажак.
Оташнафас турк шоири Ошиқ Вайсал дейди:

*Ҳавога боқсам мен ҳаво оларман,
Тупроққа боқсам мен дуо оларман.
Тупроқдан айрилсам қайда қоларман,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир.*

Ҳа, ҳақнинг «ниҳон хазинаси» тупроқда. Тупроқ
«дуо»си — Ватан ардоғи. Ерни тавоф этмоқ одабий-
лик матлаби. Кишининг: «Менинг содиқ ёрим қаро
тупроқдир», дейиши, ишқ нурларини юрт тупроғига
тортиқ қилиши шубҳасиздир. Ўзбек адабиётида Ватан
ҳақидаги фалсафий фикрлар Аҳмад Яссавий ҳикмат-
ларидан бошланади.

*Бошим туфроқ, ўзим туфроқ, жисмим туфроқ
Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ.*

Байт замиридаги маъно бундай: ақлимда — Ватан,
дилимда — Ватан, жисмимда — Ватан. Иккинчи қатор-
даги гапни хоҳланг «Ҳақ» васлига етишишга орзуманд
одамнинг сўзи деб, хоҳланг, юрти дийдори соғинчидаги
комил қалбнинг руҳ муштоқлиги деб қабул этинг. Бун-
дан моҳият ўзгармайди. Чунки Ошиқ Вайсал башорат
қилгандай, Ватанига ёр одамгина илоҳий тилакларига
етишади:

*Тилагинг бор эса иста оллоҳдан,
Олмоқ учун узоқ кетма тупроқдан.*

*Жўмардлик тупроққа берилмиш ҳақдан,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир.*

Истеъдодли шоиримиз Муҳаммад Солиҳ ёзади: «Сўзлагим келади — сўзларим тупроқ, Тупроқ сўзланмайди. У — «тушунилар». Яссавийга ҳамоҳанг фикрлар. Тўғримасми? Чиндан ҳам тупроқ тушунилади. Яъни ватанпарварлик ҳавойи сўзларда оғиз кўпиртиришмас. Юрт ҳақиқатларини чуқур билиш — тупроқ тилини англаш. Бунда сўз ҳам, севги ҳам гўё тупроқдир. Алишер Навоий шундай табиатли ва шундай эътиқоддаги одамларга инонган. Шундай теран руҳли инсонлар соғинчида яшаган:

*Бу қадар манзилату қурби буюк поя била,
Ўзини тутқувчи туфроғ ила ҳамвор қани?*

Туфроғ ила ўзни тенг тутиш нима экан? Буюклик замани. Хоксорлик пояси, кибр, манманликдан поклаиш. Ва инсонийлик мартабаси олдида бўлак мартабаларни назарга илмаслик.

«Туфроғ бўлгил олам сени босиб ўтсин». Яссавий буни кимларга қарата айтган? Доно, янада аниқроғи, ориф зотларга. Шоир онги паст, руҳи қоронғу кимсаларга инонмаган. Ниҳоят, «олам сени босиб ўтсин» тушунчасига етиб келдик. Шу ўринда озарбайжон олими Комил Валиевнинг «Сўзнинг сеҳри» номли китобидаги мана бу қайдларга диққатни тортишни хоҳлардик:

«Инжил» ва «Қуръон» Фузулий санъатининг ичиндадир. «Инжил» инсоннинг заифлиги, «Қуръон» инсоннинг қудрати устида яратилган. «Инжил»да инсон кучсиз, кўмак ва шафқатга муҳтож, ҳар қандай зулмга чидамлидир. «Қуръон» эса инсонни салтанат учун сафарбар қилади, инсонни кучли ва янада кучли бўлмоғини тарғиб этади... Кучсизлик ва кучнинг дини Фузулий шеърининг ботинидадир» (Боку, 1986, 23-бет). Мазкур ҳукмларни Яссавийга ҳам тадбиқ қилиш мумкин. Яссавий санъатининг бағрида ҳам «кучсизлик ва куч дини» яширинган. Унда «Инжил» ҳам, «Қуръон» ҳам бор. Лекин Яссавий юқоридаги мисрасида кучсизликка таянмаган. Балки комил инсонга хос қудратни ўзича кашф қилган. Шеър жўн гапнинг шунчаки баёни эмас, теран фикру туйғуларнинг образли ифодаси. Аҳмад Яссавий шу имкониётдан фойдаланиб инсонни буюк бир ҳақиқат сиридан огоҳ

этмоқчи бўлган. Чунончи: «Одам тупроғи билан руҳан бирликка етишса, у нафақат ўз элининг, балки одамнинг эътиборига сазовор бўла олади. Бундай кишини эл севади, дунё тан олади. Бундай қудратли зотларни олам ҳам енгиб, босиб ўтолмайди. Мана, Яссавий сатридаги образнинг асосий мундарижаси ва ундан келиб чиқадиган оламшумул маъно. Навоий туманли хаёллар билан «Руҳ агар юз важҳ ила туфроғинг ўлса, не ажаб», демаган. Руҳнинг тупроқ бўлиш важҳларидан яна бири — садоқат. Навоийнинг:

*Истарам етсам қуюндек гул узорим қошига,
Оллида туфроғ ўлуб эврулсам онинг бошига,—*

сўзларини ўқиб ёрининг олдида ошиқ жон таслим қилмоқчи экан-да, деган ўйларга бормаслик керак. Ошиқнинг «туфроғ ўлуб» эврилиши вафо ва садоқатнинг юксак босқичига кўтарилиши демак. Озарбайжон баътийларидан бирида бундай дейилган:

*Азизим, жона галдим,
Кечдим бу ёна галдим.
Турон туфроғин гўрдим,
Дина, имона галдим.*

Бизнингча, тупроғнинг энг улуг хосияти мана шу.

«БОШНИ ФИДО АЙЛА...»

Ҳиндистоннинг машҳур жамоат ва давлат арбоби Жавоҳарлаъл Нерунинг «Умумдунё тарихига назар» деган асари бор. Бу асар уч жилдда рус тилида босилиб чиққан. Китобнинг ёзилиш тарихи ҳам ўзига хос. Неру 1930—1933 йилларда Ҳиндистоннинг турли турмаларида ҳибсда кун кечиради. У мана шу давр мобайнида қизи Индирага мактублар ёзади. Улар оддий хатлар эмас, донишманд отанинг ўспирин фарзандига битилган тарихий мактублари эди. Неру ҳар хатида жаҳон тарихи, ўтмишдаги буюк одамлар ҳаёти, кечмиш замонлардаги ибратли воқеа ва ҳодисалар ҳақида фикр юритади, уларнинг ижтимоий, сиёсий, маданий моҳиятини содда ифодаларда қизига тушунтириб беради. Ун тўрт ёшли қизалоққа ота ёзади: «Дунёнинг ўтмиш тарихи, буюк эркаклар ва аёллар, улар амалга ошир-

ган улуғ ишлар тўғрисида фикрлаш фавқуллода мароқлидир... Тарихни ўқиш яхши. Лекин уни яратишга ҳисса кўшиш янада қизиқарли ва эътиборли». Ёш ақл ва энди мустақил шакллана бошлаган юракка бундай сўзларнинг қандай таъсир ўтказиши ва нималарга чорлашини тасаввур қиласизми? Бошқа бир мактубида Неру қадимий ҳинд китобидаги шундай фикрни келтиради: «Оила бахти учун биргина одам қурбон, умум манфаати учун — оила, ватан иқболи учун — омма, Юрак учун — бутун дунё қурбон». Бу сўзлар Юракнинг нималигини англашга даъват қилмайдими? Яна бир хатдан кўчирма: «Дин асосчилари улуғдирлар, буни ёдингда сақла, улар доимо яхшилиққа интилганлар, ўз халқларини яхши томонга ўзгартириш ва унинг мусибатларини камайтиришга уринганлар... Диннинг номи билан кўпгина буюк ва гўзал ишлар амалга оширилган». Дин номи билан минг-минглаб кишилар ўлдирилган, қанчадан-қанча жинойтлар содир этилган. Бу ҳам факт. Лекин ҳеч бир нарса ва ҳодисанинг яхши жиҳатлари яширилиб, ёмон томонлари оширилиб кўрсатилмаслиги керак. Ҳар қандай дин вакили номи билан боғлиқ ижобий фикр, инсон камолоти учун хизмат қиладиган ғояларни билиш, уларни онгга синдириш лозим. Бунинг зиён жойи йўқ./Конфуций: «Ота-онага эҳтиромсиз яшашдан кўра ўлим афзалдир», деган экан. Ота-онага муҳаббат — уларни қадрлаш ҳақидаги энг содда ва теран гаплардан бири эмасми бу?/Мазкур мулоҳазаларни баён қилишдан мурод шулки, динга алоқадорлигини рўқач этиб анча муддатлардан буён Навоий шеъриятидаги айрим муҳим ва керакли маъноларга ҳам эътибор бермай қўйдик. Тўғри, улар босилиб чиққан. Лекин таҳлил ва тадқиқдан четда./Навоий «Муншаот»даги бир хатида ёзади: «Пайгамбар... буюрубтурким, тенгри таоло ризоси ота ризосига вобастадур ва тенгри таоло ғазаб и ҳам ота ғазабига вобастадур. Бас киши ота ризосин ҳосил қилса, тенгри таоло ризосин ҳам ҳосил қилмиш бўлғай ва ота ғазабига учрамиш бўлғай. Мундоқ бўлғондан сўнгра киши нечук ота ризосидин айру дам урғай ё қадам қўйғай. Ва машойих... сўзидурким... отанг парвардигорингдур, бу жиҳатдинким, тенгри таоло сени йўқдин бор қилмоққа васила улдур ва туфулиятдин (ёшлиқдин) шабоб (йигитлик) синниғача (ёшиғача) парвариш бергувчи ул. Ва Ҳаким Сулаймон... сўзидурким, ота қодир қайюм (паноҳ), она розиқи марсум (расм қилинган)...» Шундан

сўнг шоир Адиб Аҳмаднинг қуйидаги рубойисини келтиради: /

*/ Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил хато токи қилса ато.
Атонинг хатосин билгил савоб,
Сени юз балодин қутқаргай худо. /*

Агар юқоридаги буйруқ сўзларни пайғамбар эмас, ўзга бир донишманд айтганида ҳам уни пайғамбар ўрнида кўрмоқ лозим эди. Ахир у ота ризосини худо ризоси билан тенглаштирган. Отани улуглаш бундан ортиқ бўладими? Унда отангни қадрламас экансан, дунёда сен учун муқаддас ҳеч нима йўқ, отангни севсанг — тангрини севганинг бўлади деган мантиқ сингдирилган. Ота қадрин ўгли билмас замон — шум замон. Шумлиги шундаки, у меҳрсизликдан бағри қуриб битган, худбин ва оқпадар фарзандларни вояга етказди. Навоий Мирзо Улуғбек ҳақида: «Ки олам кўрмади султон анингдек», деган. Тўғри. Улуғбекка ўхшаш иккинчи бир Улуғбек туғилмади. Аммо исталган даврга назар ташланг, уларнинг ўз Абдулатифлари топилади. Ушаларнинг барчаси «Атонинг хатосин билгил савоб» деган насиҳатлар уёқда турсин, ҳатто ота олдидаги фарзандлик бурчларини ҳам фаҳмлай олмаганлар. Навоийнинг фикрича, «ато йўлида жон фидо қилмоқ»дан ҳам чекинмаслик керак. Чунки: /

*/ Фарзанд ато қуллугин чу одат қилгай,
Ул одат ила касби саодат қилгай.
Ҳар кимки атога кўп риюят қилгай,
Углидин анга бу иш сироят қилгай.*

/ Демак, отага ҳурмат — чин саодат йўли. Отага эътибор меросий туйғу. Шу маънода меросийки, киши отаси кўнглида ўстирган садоқат меваларини фарзандлари қалбидан териш шарафига эришади. Хуллас, ота-онага муносабатда ким нима экса, вақт етиб худди ўша нарсанинг ўзини ўради. /

Жаннат ҳақида кўплаб афсона ва ривоятлар тўқилгани маълум. Одамлар жаннат деганда хаёлий ҳурлик, ранжу машаққатлардан холи, ҳамма нарса мўл-кўл, ариқларида оби кавсарлар оқиб ётадиган боғ-роғларни тасаввур қилишган. Жаннат — гуноҳсизлар маскани деб белгиланган. Алишер Навоий «Равзаи жаннату

жинон боғи» ни Оналарнинг «аёғи остида» кўрган. Жаннат боғини қўмсаш ҳожатсиз. Негаки «Онанинг аёғи туфроғи» бўлган одам — ўша боғ висолига етишган одам. ✓

*— Оналарнинг оёғи остидадур
Равзаи жаннату жинон боғи.
Равза боғи висолин истар эсанг,
Бўл онанинг аёғи туфроғи. —*

Мушфиқ ва меҳрибон она шафқати, унинг туганмас қалб саховатига тенг таянч қудрат ҳеч пайт бўлмаган, бўлмади ҳам. Навоий «Ҳайратул аброр» да: —

*Бошни фидо айла, ато қошига,
Жисмни қил садқа ано бошига, —*

дейди ва «Икки жаҳонингга тиларсан фазо» — шу икки улуг зотнинг ризосига етишмоқни насиҳат этиб, фикр исботи сифатида яна ёзади:

*— Тун-кунунгга айлагали нур пош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш. —*

Навоий талқинида ота ишқи ҳам, онага муҳаббат ҳам фарзанд учун фидойилик. Уларнинг бирига «бошни фидо» айланиш жоиз бўлса, иккинчисига, жисм садқа. Ота қуёш бўлса, она мунаввар ой! Аммо шоир маълум ўринларда ўз фикрий нисбатларидан «чекинади». Яъни Онанинг яратувчанлик қудратини ортиқ баҳолайди: /

*Ано ўрнин ато тутмас ўғлига,
Ким мумкиндур ўғул бўлмоқ асосиз,
Масихо бирла Марьямдин қиёс эт
Ки имкон йўқтурур бўлмоқ аносиз.*

/ Диний ривоятларга кўра, Биби Марьямнинг онаси ўғил туғишни орзу қилган. Лекин қиз туғилган. Шунда ғойибдан бу қиз ўғиллардан ҳам устун бўлади деган хабар эшитилганмиш. Марьям ўсиб-улғайган сайин энг художўй инсонга айланади. Баъзан унинг ёнига боришса, қишда ёзнинг, ёзда қишнинг меваларини кўришармиш. Қаердан олдинг дейишса: «Оллоҳ берди!» — дер экан. Мева — рамз. Марьямнинг покдомон

ва руҳий мусаффолигига заррача шубҳа қилинмаган. У эркак зотига яқин бўлмаи ўғил кўрган. Бу илоҳий ҳодиса деб тан олинган. Навоий ҳам юқоридаги шеърда шу ривоятга суяниб, «Ки имкон йўқтурур бўлмоқ ано-сиз»,— деган ҳақиқатга урғу берган. Марьямнинг ило-ҳий табиатли эканлигига асосий исбот — ундан туғил-ган ўғил. Бу ўғил Исо пайғамбар. Исо ўз нафаси билан ўлганларни тирилтириш ва ҳар нарсага жон бағишлаш қобилиятига эга бўлиб, тупроқдан куш қилиб нафас урса, у қанот қоқиб учиб кетармиш. Исога Масих ла-қаби берилган. Навоий қуйидаги қитъасида шу афсона-лар асосида бошқа бир моҳиятни илгари суради. Бу — хулқи тозаланмаган аёлдан ҳеч вақт олий фазилатли фарзанд туғилмайди, покдомон аёлларгина табиати пок болаларга она бўла оладилар, деган фикрдир: /

*! Покдомон зуафодин неки зоянда бўлур,
Рухпарвардур, жонбахш зиҳи хилқати пок.
Кўрки, Марьямга ўғил Исо Рухуллоҳ эрур,
Эрса бу ҳолга нопок улус тан не бок.*

! Жаҳонгир Искандар умрининг ниҳоясига етаётган-ини сезгач, олисларда қолган онасига хат ёзади. Наво-ийнинг «Садди Искандарий» достонидаги ўша мактуб-дан бир лавҳа: «...Бузилган танимнинг жони, вужудим бебаҳо лаълисининг кони бўлмиш онамга сўзим шуки, мен сени кўпдан-кўп айрилиқларга ташлаб юрдим, сен-дан йироқ кетиб сени қийнадим. Бошимга беҳуда андиша ва орзулар тушиб, оламни бошдан-оёқ фатҳ этишни ўзимга ният қилиб олдим. Нимани ўйлаган ва хаёл қилган бўлсам, ҳаммаси хом ва ҳаммаси ичилган май каби бефойда экан. Аслида эсимни таниган, ақл миямга ҳарорат берган кундан бошлаб сенга ўғиллик қилсам, яъни сенга худди қулдек хизмат қилсам бўлар экан: аслида сенинг остонанг тупроғига айлансаму унинг отини шоҳлик деб билсам бўлур экан...» Бу — жа-ҳонни забт қилган шоҳнинг иқрор сўзлари. Искандар умр сўнгида, онага қуллик дунёга ҳоким бўлмоқдан устун ва кўп карра шарафли эканлигини тўла англа-ган. Унинг англаши ибрат мазмунига эга бўлиб, унда онанинг тенгсиз сиймоси ёришади. Адабиётшунос Азиз Қаюмов таъкидлаганидек, «Навоий Искандарнинг онасига мурожаати орқали яна бир бор оналарни ва оналикни улуғлайди, онанинг энг юксак, энг мўътабар зот эканини, унинг қаршисида барча даража ва рутба-

лар, мавқе ва амаллар тубан ва номуносиб эканини» акс эттиради. Ота-онани тушунмоқ ва севмоқ — ҳаёт-даги барча зарур, ҳамма муқаддас нарсаларни англамоқ ва қадрламоқдир. ✍

БИЛИМ — ЭЪТИҚОД НУРИ

Алишер Навоий маърифатпарвар шоир. Навоий ижодиётида маърифат тарғиби, хурофотга қарши барҳам берувчи куч сифатида илмни улуғлаш йўналиши доимо етакчи мавқеларда турган. Навоий яратган илғор қаҳрамонлар — ёшлиқдан илмга чанқоқ, ҳунарга иштиёқманд кишилар. Уларнинг айримлари дунёга машҳур алломалар қўлида тарбия кўради. Шу буюк зотлардан фан сирларини ўрганиб, инсоний камолот йўлларини очадилар. Биз Фарҳод ҳақида гап бошладикми, дарров:

*Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб, таҳқиқни касб этмаган илм,—*

сатрлари ёдга тушади. Мажнун дашту саҳроларга чиқиб кетган жунунваш йигит бўлгани билан, у ҳам «оламда на илм бор» ҳаммасини пухта ўзлаштирган. Қайс олим, мутафаккир йигит:

*Топиб илми хирадга пайванд,
Ҳам олим эдию ҳам хирадманд.*

Шириннинг ўзигинамас, унинг атрофидаги Дилором, Дилоро, Дилосо, Гуландом сингари паривашлар ҳам олима. Шоира. Файласуф. Тарихчи. Мантиқчи. Санъаткор қизлар. Доно ва билагон ўғил-қизларининг сафи кенг бўлмаган Ватан — толеи ярим Ватан. Бундай юртда ҳеч нимада бутлик бўлмайди. Савод чала. Шижоат нимжон. Умиднинг қаноти синган. Онг қандайдир чегаралардан нари ўтолмайди. Ҳақиқатнинг ярмиси айтилса, ярмиси бўғизда қолади. Ишонч ҳам бутунмас. Унинг ярим вужуди шубҳа «мулки»га айланган. Аслида мана шундай яшаш, шуларга кўникиш — илм кучини тўла ҳис қилмаслик парокандаликлари ҳамдир. Навоий илмда бир одам «соҳибқирон бўлгунча ўттиз йилда бир давр келишини» айтган. «Шунда «кўнгил илм маскани», «бир қатра вужуд илм дарёсига»

айланаркан. «Яхудийча десанг яхудийча», «юноний десанг юноний» сўзлашадиган, «хиндча савол берсанг, хиндча жавоб бера» оладиган, гаплари тўла маъно толиби илмларни таърифлаш бобокалон шоиримиз учун нақадар ифтихорли бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин. Қаранг, Навоийнинг беш аср муқаддам ёзган сатрларида бизнинг бугунги орзуларимиз акс этиб турибди.

Навоий бир рубойида: «Қар кимсаки йўқ илм анга аҳмақ де они», дейди. Инсонлик шарафини ерга урадиган ҳар қандай аҳмоқлик ва тубанлик илм орқали супурилиб кетишига шоир заррача иштибоҳ қилмаган. Шубҳаланмаганлиги учун ҳам илмни «икки жаҳон шоҳлиғи»дан ортиқ кўриб, подшоҳлик кучидан кўра илм файзини ҳаётбахш қудрат баҳолаган. Навоийнинг машҳур байти бор:

*Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо анинг ҳақин юз ганж ила.*

Гап ҳақ йўлида ҳарф ўргатган муаллимга ҳурмат, ҳеч қанақа бойлик билан унга қайтариб бўлмас қарздорлик тўғрисида. «Ҳақ йўлида» ҳарф ўрганган киши вақт етиб олим даражасига кўтарилди, дейлик. Хўш, у Ҳақиқат олдидаги бурчини қандай адо этиши керак? У қайси ҳақиқатлар учун умрини тикиши шарт? Мана бу хикоят шу жиҳатлардан эътиборли.

Қадим замонларда бир юртга босқинчилар бостириб келибди. Қирғинбарот урушлардан сўнг юрт забт этилибди. Лекин халқнинг эркесвар фарзандлари келгиндиларга қарши курашни асло тўхтатмабдилар. Шунда эл сотқинлари босқинчилар подшоҳига шундай дейишибди: «Пойтахтимизда улуг олим бор. Уни бутун мамлакат аҳли ҳурмат қилади, фикрлари қанчадан-қанча одамлар учун қоидадай гап. Агар у қўлга олинса, мақсадга тез эришилади». Олим зудлик билан топтирилибди... Подшоҳ уни осмонларга кўтариб мақтабди. Кўп ваъдалар берибди. Ва унга асосий ниятини билдирибди... «Йўқ,— дебди олим,— мен Ватаним, халқим эркига хиёнат қилолмайман...» Уни ҳибсга олибдилар, анча қийноқлардан кейин яна шоҳ ҳузурига келтирибдилар. Таклифларга барибир у кўнмабди. Охири кўпчилик иштирокида олимни ўтга ёқишга ҳукм бўлибди. Аммо золим ҳукмдор аввал унинг уйига олов қўйдиртирибди. Кейин кўз ўнгида хотини ва болаларини шу алангада куйдиртирибди. Навбат олимга келганда унга дебди:

«Ҳозир ўзинг ҳам кулга айланасан. Хўш, ниманг қолди бу дунёда?» «Сен жоҳил ва кучсизсан,— дебди олов сари одимлай бошлаган олим.— Мени ҳеч нарсадан маҳрум эта олганинг йўқ. Ҳаммаси ўзим билан бирга!» Бу — Навоий айтган «Илм ўрганмоқ — эътиқодни мусмаҳкамлаш учундир» сўзларининг энг ибратли далили ва исботидир.

Қайғули бу воқеани мен афсона ёки ривоят эмас, ҳақиқат деб биламан. Чунки эътиқодда энгилмас, имонда ҳеч нимани бой бермайдиган шундай олим, ёзувчи ва шоирлар яшаб ўтмаганларида дунё аллақачонлар чумолихонага айланган бўлурди. Шундай устивор фикрли жасур алломалар мавжудлиги учун ҳам Шарқда олимга ҳурмат-эътибор азал-азалдан жуда юксак бўлган. Бу ҳақда узоқ гапириб ўтирмасдан Алишер Навоийнинг биргина байтини келтириш kifоя:

*Бировки қилса олимларга таъзим,
Қилур гўёки пайғамбарга таъзим.*

Навоий «пайғамбарга» деганида пуч мақтов ва торманфаатларга асло алданмайдиган, элига, Ватанига хиёнатдан ўлимни афзал кўрган, худо ва ҳақиқат ўртасида фарқ сезмаган сиймони назарда тутган. Ахир, дунёни маърифат нури орқали идрок этган одам бошқача бўлиши мумкинми? Улуғлар: «Олимнинг ўлими — оламнинг ўлими», дейишган. Негаки, чин олимдан нечоғли кўп илмий мерос қолмасин, ҳеч шубҳасиз, битта катта маънавий дунёни у ўзи билан олиб ҳам кетади. Айтайлик, Берунию ибн Синолардан тортиб Ҳабиб Абдулла ва Иброҳим Мўминларгача шундай бўлган. Утда ёқилган олимнинг: «Ҳаммаси ўзим билан бирга!» — деган фикри замирида бошқа маъно ҳам бор. Буни Навоий бир ҳикоят орқали шарҳлаб берган. Мана, ўша ҳикоят мазмуни: замонасининг улкан олими Фахриддин Розий узоқ йўл босиб Хоразмга келади. Бу хабарни эшитган Муҳаммад Хоразмшоҳ Розийни на саройга таклиф қилади, на бориб уни кўради. Кунлар ўтиб шоҳ ва олим, кутилмаганда, ҳаммомда учрашиб қоладилар. Шунда Хоразмшоҳ қиёмат ишлари тўғрисида Розийга саволлар беради. «Эй қиёмат кунини билишни орзу қилган одам,— дейди аллома,— сенинг саволларингга жавоб берадиган муносиб жой шу ҳаммомдир. Қиёматда ҳам шоҳу гадо барчаси бир хил аҳволда — яланғоч бўлишади.

На шох, на амалдор — ҳеч ким ҳеч нарсасини олиб боролмайди. Сен ҳаммомга нимангни олиб кира олдинг? Ҳеч нимани. Тоҷу тахт, хазина — барчаси ташқарида қолди. Илм-хунар эгалари-чи? Уларнинг бойликлари меникига ўхшаб ҳаммаси ўзлари билан бирга».

Одамнинг амали, бойлиги, данғиллама ҳовли-жойларига қараб баҳо бериш ва муомалада бўлиш олис замонлардан буён давом этиб келаётган энг кўр-кўрона одатдир. Ахир уларнинг барчаси ташқи нарсалар-ку! Майли, инсон камбағал яшасин. Усти юпун юрсин. Давру даврон суришдек корчалонликка қодир бўлмасин. Лекин унинг қалби қанақа? Онги қандай сифатларга эга? Умрини нималарга бағишлаган? Мана шуларга асосланиб ҳукм юритиш мумкин-ку! Илмнинг инсон тақдирига масъуллиги худди шу нуқталардан бошланади. «Илм — ўзни билмакдир. Сен ўзингни билмассан, бу нечун уринмакдир?» — дейди улуг турк шоири Юнус Эмро. Илм, айни пайтда, ўзгани ҳам билмакдир. Олимлик — олам ва одамни таниш, шунда адашмаслик заковатидан йироқ иш эмас. Илм ҳақдан юракка қўйилган нур. Илм — ҳаёт ва жамият муаммоларини бехато очиш шижоати. Илм — дилдаги, журъатдаги ёлқин. Ақл ўз табиатига кўра кўникувчан ва эгилувчандир. Шунинг учун у фақат илм таъсирида жасорат касб этади. Ва ҳужумкор Ақлга айланади. Шу ўринда бир савол қўяйлик: «Муҳаммад Хоразмшоҳ келмаганини ўйлаб-нетмай нега Имом Розий унинг саройига бормади?» Унда Навоийнинг ҳикояти ёзилмасди. Биринчидан, «Шоҳнинг ёмони олимлардан узоқлашгани, олимнинг ёмони шоҳларга ўзини яқин олгани», деган фикрларни Навоий яхши билган. Ҳукмдорлар эшигида эланган олимларни ўғри деб англовчилар ақидасини у ёқлаган. Иккинчидан, Имом Розийда энг намунали фазилат бор. Бу — олимнинг «илм шукуҳи»га эгаллиги. Шу шукуҳ унинг ақл ва виждонини бошқарганлиги.

Навоий эркин инсон деганда ошиқ ва ориф одамларни эътиборда тутган. Ориф ким? Ҳақни танувчи, маърифат миқёслари билан дарёсифат киши. Навоий «қуёш акси тушиб дарё ичинда», унинг сувини тошира олмаганидек, орифни ҳам ҳеч нима кўпиртира билмаслигини ёзади. Илм одами учун муҳими мана шу — бўлар-бўлмасга дам урмаслик, тама ва манфаатлар қайғусида чорбозорчилик қилмасликдир.

Илм тафаккурни янгилайди, одамлар онгини эски-

ча тушунча, қолоқ қарашлардан халос қилади. Илм орқали асрлар қиёфаси ўзгарган. Давр ва замонлар фазилятда бир-биридан ўзган, илгарилаган. Инсоннинг коинотга чиқиш йўли — бу илм йўли.

Ҳа, билим — англаш заҳмати, доимий изланиш йўли. Шу маънода Навоийнинг насихат сўзлари сира эскирмас. «Билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган — ўзига золим. Оз-оз ўрганиб — доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб — дарё бўлур. Ўрганишдан қочган — дангаса... заҳмат чекиб илм ўрганган — донишманд». Дейлик, оз-оз ўрганиб доно ҳам бўлиш мумкин. Илмнинг қайсидир соҳалари бўйича аҳтимолки зўр малакага эришилار. Кейин-чи? Саъдий Шерозий:

*Ҳарчанд ўқибсан — билимдонсан,
Агар амал қилмадинг, нодонсан.
Устига китоб ортилган эшак —
На олим ва на донодир бешак,— дейди.*

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси)

Навоий ҳам «Билибон бўлмаса амал қилмоқ» — бундай илмдан наф етмаслигини қайд этиб қолмасдан, Саъдий фикрларини ёқлаб, «илмига амал қилмаган олим — устига китоб ортилган эшакка ўхшайди», дейди.

Кўлмак сув оқмагани сингари феъл-автори тубан майдакаш олимларнинг ишларидан ҳам эл-юртга манфаат кам. Уларнинг фаолият ва ҳаракатларида манманлик, амалпарастлик, калтабинлик хирслари томир ёзган бўлади. Илм — энг аввало, маънавий ҳузурланиш. Улар ана шу ҳузурдан бенасибликлари учун ҳам гумроҳликларни қўллайдилар. Емонни яхшига, «ҳаромни ҳалолга» чиқаришдек диёнатсизликдан ҳазар этмайдилар. Навоий бундайларни «фосиқ» олимлар деб атайдилар. Шоирнинг қуйидаги айбнома сўзлари фосиқ олимларга қаратилган дейиш мумкин:

*Қайси жоҳилга надомат бўлғай ул олимчаким,
Ҳар не билди қилмади, ҳар неки қилди билмади.*

Демак, билганини қилмаган, қилган ишининг оқибатини чуқур англамаган олим жоҳилларнинг жоҳилидир. Унга ёғдирилган лаънат ҳар қандай жоҳилга отилган маломат тошларидан ортиқ бўлади. Олимлик —

катта масъуллик. Олим зиммасидаги вазифани виждонан бажармасликка ҳаққи йўқ. Кимки илмни «амалга эришиш воситасига айлантирса, ўзини ҳам, халқни ҳам йўлдан оздиради». Илм аҳлининг амал ва обрў учун пасткашликка бориши — билимсизлигининг ёрқин исботидир. Бундай «олим»ни Навоий «ўлимтиқ-хўр» ит билан теппа-тенг қўяди, «нажосатни ипак либос билан ёпган» кимса қиёфасида тавирлайди. Афсуски, шуларнинг ворислари фан олаמידан ҳеч қачон йўқолмас экан.

«Олим агар ўз йўлига қатъий амал қилса,— дейди Навоий,— илмига қараб иш тутса, дунёнинг ҳаром молларига кўз олайтирмаса... бундай одамини шараф гавҳарининг кони деб бил, гавҳар десанг ҳам, кон десанг ҳам — нима десанг, ўшанга тегишлидир».¹ Бу «гавҳар кони»дан инсон ақли бойийди. Тафаккур конларига эга элни оломон ўрнида кўриб бўлмайти. Бўйнига миниб олиб, унга хоҳлаганча муносабат қилиб, исталган ишларни бажартириш мумкин эмас. Мабодо шундай ҳоллар содир бўлса — бунга, биринчи навбатда, ўша халқнинг ёзувчи, шоир ва олимлари айбдор. Улар ё томошабинликдан бошқасига ярамаганлар. Ёки ожизлик, мутеликларга бўйсундирилганларни ёзувчиларга қарши боришидан қулларча чўчиганлар. Тўғри, «олим киши бир жоҳилни қаршисига ўтқазиб, уни мулзам қилишни истаса, бу олимнинг ўзи учун ҳақоратдир». Бугина эмас:

Айб эрурким аҳли дониш қилса нодон бирла баҳс.

Лекин халқ маънавиятини топталайдиган ёвузликларга қандай кўниқиш мумкин? Нодонликни кучайтирган сабаблардан олим баҳс очмаса, ким баҳслашади? «Илмининг даража ва салмоғини асраш» дегани келажак олдида ўзни жавобгар ҳис қилмаслик лоқайдлиги эмаску! «Жаҳолат — ўлимдир, билим — тириклик», дейилган. Олим шу тириклик равнақи учун фаол курашмоғи шарт. Жаҳолат шундагина енгилади. Шундагина қолоқлик ва жаҳолатнинг оғули сутини ичиб вояга етганлар сони кундан-кун камая боради.

Бир нарсани ҳаммамиз биламиз: об-ҳавонинг но-

¹ Алишер Навоий. Ҳайратул аброр. Насрий баён қилувчи. А. Ҳайитметов. Тошкент. 1974, 86-бет. Достондан келтирилдиган бундан кейинги насрий парчалар ҳам шу китобдан олинади.

қулайлиги туфайли ерга ташланган уруғ вақтида ва кутилган даражада ўсиб-унмайди. Об-ҳавонинг ёмонлиги деҳқончиликнинг барча тармоғида ҳосилдорликни пасайтиради. Инсондаги ички шароит, руҳий иқлим паст бўлса-чи? Йиллар мобайнида у шундай иқлимга кўниккан, мажбуран кўниктирилган бўлса-чи? Бу тўғрида чуқур ўйланмайди. Ҳолбуки, ақл балоғати ва фикр меҳнати учун инсонга шамоллари эркин, нурлари тўкин «иқлим» — ички шароит керак. Буни ким яратади? Ҳар кимнинг ўзи. Илм ва ақл билан ўзига-ўзи яратади. Илм — фикр маданияти. Илм-тажриба ва текшириш. Илм яхшиликдан озиқланиш, эзгуликка ишонч, ёмонликка таслим бўлмасликдир. Таълим-тарбия асосида тараққий қилувчи жонли билим тургандагина у самара беради. Бизнинг илмимиз ҳамма вақт ҳаёт билан, ҳаётнинг ижтимоий, ахлоқий, маънавий йўналишлари билан алоқада ҳаракат топиши шарт. Шундагина тафаккур гулшанларида янги-янги чечаклар, гуллар очилади. Навоийнинг эътиқодича: «Юз минг эса жаҳлу хато хирмани, Машъалаи илм кул айлаб ани» йўқ этади.

Ҳа, нодонлик, жаҳлу хато «хирмани» нечоғли кўп бўлмасин, илм машъали уларни куйдириб ташлашга қодирдир.

ЕШЛИК — УМР КЎКЛАМИ

Алишер Навоий «Хазойинул маоний» девонига ёзган дебочасида инсон умрини тўрт даврга ажратади. Булар: болалик, ёшлик, ўрта ёшлик мавсуми ва қариллик. Шоир туфулият, яъни болалик палласини «етти, секкиз ёштан йигирма ёшқача» бўлган муддат билан чегаралайди. Ва унда умр фаслининг навбахори, ҳаёт гулшанининг гунча гулзорини кўради. Ёшлик «замониким, йигирмадин ўттиз бешгача деса бўлғайким, ҳам бу фусулнинг ёзидурким, йигитлик чашмасорининг ҳаётбахшлигининг оғозидур», — дейди Навоий. Чиндан ҳам ёшлик умрнинг энг ҳаётбахш, «тириклик боғининг барг резининг нишон»ларидан ҳали йироқ яшноқ давридир. Навоий шеърятини ҳаракатга келтирган фикр ва туйғуларнинг асосий кўпчилиги худди шу фасл — ёшлик ҳислари, ёш юракда туғилган дардли, лекин умидбахш маънолар ташкил этганлиги ҳам мутлақо тасодифий эмас. Шоир сифатида Навоийда руҳ

ва эҳтирос қариши бўлмаган деса, муболаға бўлмайди. Унинг кексалик даврларида ҳам ёзилган шеърлари ёшлик завқи, ёшлик туғёнларига тўлиғдир. Навоий дунё ва ҳаёт ҳодисотларига ёшларга хос шиддат, шижоат билан назар ташлашни, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашга навқиронлик идроки билан аралаштириш, фикр билдиришни қарийб қонуниятга айлан-тирган эди. Навоий ҳамма буюк истеъдодларга ўхшаб мурасасиз шоир. У замон билан келишмайди:

*Навоийё, тилар эрсанг замони осойиш,
Замона фикрига кўнглунгни қўймагил зинҳор.*

Шоир давр олдида ҳам алданмайди. Унинг моҳиятини очишда доимо қатъият билан иш кўради. Гардуннинг буқаламунлуқларидан сўзлайди:

*Гардун гаҳ манга жафоу дунлуқ қилди,
Бахтим каби ҳар ишта забунлуқ қилди.
Гаҳ ком сари раҳнамунлуқ қилди,
Алқисса: баче буқаламунлуқ қилди.*

Қолоқ ақида, тубан ҳирслар душмани Навоий ғоявий саркашликларни севади, исён ва исёнкорликларни қадрлайди. Бундай ўринларда ҳам шоир сўзларини ёшлик ёлқини нурлантириб, ҳамлакор ўспиринлик жасорати бошқаради.

Ёшлик куч-қудратга тўла фасл. Ёшлик эҳтиросидан қари дунёнинг кўзлари ёришади. Навоий тасавурида дунё эски бир работ. Унда яшаб ўтиш меҳмонга келиб кетмоқдай нарса. Шунинг учун унга кўнгил боғлаш ҳожатсиз:

*Боглама кўнглунгни бу манзилга, невчунким, эрур,
Бир янги меҳмон ери ҳар лаҳза бу эски работ.*

Лекин бу «эски работ» ишқни қаритишга қолдирмас. Ишқ доимо навқирон. Севган кўнгил ҳамиша ёш.

*Ишқ водийси ажаб водий эрурким, ҳар мўр,
Анда шер афкану ҳар пашша эрур пил афкан.*

Навоийда ишқ водийси билан ёшлик фасли қарийб битта тушунча. Шу боис ҳам у ёшликка енгилмас куч, шерлик ва арслонлик даври деб қараган. Ёшлик орзу-

лари, ёшлик ишончи, ёшлик муҳаббати туғён қилмаганида, ҳеч шубҳасиз, Ватаннинг ўз истиқболига умидлари сусаяр, эрк ва озодлик тўғрисидаги ички хаёлларидан у ажралган бўларди. Ёшликдаги фикрлар шиддатли, нуқтаи назарлар зиддияти бошқача, кескин ва оташлидир. Ёшликдаги довураклик ҳар қандай таҳлика, ҳар қанақа қаршиликлардан голиб. Шунинг учун ҳам у хавф-хатарларни писанд қилмайди, мисли кўрилмаган ташаббуслар, адолат, ҳақиқат, муҳаббат йўлидаги олишувлардан кутилмаган фароғатлар топади. Навоий «Хамса»сини ўқиган одам, охирда бош қаҳрамонлар қисматидан бағри эзилади. Мажнун ва Лайли ҳам, Фарҳод ва Ширин ҳам ёки жаҳонгир Искандар ҳам ҳаётдан жуда эрта кўз юмадилар. Айни яшаши, севиши, яратиши керак пайтларида ажал уларга ханжар санчади. Бунинг ижтимоий, ахлоқий сабабларини Навоий ҳар жиҳатдан мукаммал тасвирлаб берган. Бироқ шунга қарамасдан: «Ахир, булар Навоийнинг сеvimли қаҳрамонлари-ку, уларнинг ўлимини ифодалашда шоирнинг қалби қандоқ чидади экан?» — дегандай ўйлар кўнгилдан ўтади. Ҳар қандай жаллод жамият — ёшликнинг заволи. Ёшлик — ҳурлик. Ёшлик — турғунлик ғаними. У эркин бўлишни хоҳлайди. Зулм ва зўравонлик муҳити бошида турганлар эса буни қабул қилиш, ёшликнинг талаб ва истакларини англашга ожиздирлар. Улардаги жаҳолат ожизликдан бошланиб қотилликкача етади. Навоий Лайли ва Мажнун, Фарҳоду Ширин тўғрисидаги дostonларида шу ҳақиқатни бутун кўлами билан аке эттирган. Қаҳрамонларининг вафотларини шоир, моҳият эътибори билан, ишқ ва ёшлик, вафо ва фидойилик, тўғрилиқ ва фаоллик ғалабаси қилиб кўрсатган. Шунинг учун севишганлар жисман ўлган бўлсалар-да, руҳан, юксак маънавий фазилатлари билан тирик, эътиқод ва садоқатда намуна даражасида қолаверадилар.

Устод Мақсуд Шайхзода «Хамса»даги барча ижобий қаҳрамонлар деярли ёшлардан иборат эканлигини қайд этиб ёзган эди: «Хамса» дostonларидаги Мажнун, Лайли, Ширин, Искандар, Саъд, Масъуд, Суҳайл, Меҳр, Жуна, Баҳром, Шопур, Фаррух, Зайд, Равшанак, Меҳриноз, Дилоромлар... ҳаммаси ёшлар наслини ташкил қилади. Дostonлардаги ҳал қилувчи қаҳрамонларни ёш образларда бериши билан Навоий ёшликнинг ва ёшларнинг жамиятда қанчалик роль ўйнаганларини кўрсатмоқчи бўлади». Чиндан ҳам улуг шоир жамият-

даги кўпгина мураккаб ва долзарб муаммоларни ёшлар ҳал қилишига инонган, курашчан, ватанпарвар, эзгулик ва ҳақиқат йўлида ҳатто ўлимдан ҳам чўчимайдиган навқирон авлоднинг сафи кенг бўлмоғини орзу этган эди.

Навоий бошқа асарларида ҳам ёшлик кучини элу юрт равнақи учун фойдали ишларга сарфлашга чақиради. «Маҳбубул қулуб» да бундай гаплар айтилган: «Йигитлик — умр гулшанининг баҳоридир ва ҳаёт оқшомининг тонгидир. Бу бири туфайли ишрат гуллари очилади: у бири сабабли завқ ва шодлик уйлари ёришади, Инсоннинг гўзаллиги ундан: башар авлодининг қудрати ундан. Асабу томирларга қувват ҳам; қўл-оёқ ва аъзойи баданга саломатлик ҳам ундан. Кўнгилга ишқ туғёнининг тушиши ҳам... Кўз уйи машъали ундан равшан; юз боғи анжумани ундан гулшан...»

Ёшига нисбатан олдин қаримасликнинг битта шarti — лоқайдликка кўникмаслик. Инсон ўз қалбини ҳаёт қийинчиликлари, турмуш машаққатлари, дунёдаги шафқатсиз ҳақиқатлар синовларига қанча эрта чоғласа, ўшанча тез тобланади, ўшанча руҳан эрта чиниқади. Дунёга мустақил назар ташлай бошлашданоқ Ақл эркини эгаллаши керак. Балки шунинг учун донишманд Кайковус: «Эй фарзанд, сен ҳар қанча йигит бўлсанг ҳам, ақлинг қари бўлсин. Мен сенга: «Йигитларга ўхшамагил», демоқчи эмасман. Йигитликни мукаммаллаштир, энгил табиати йигитлардан бўлма, йигитларга вазминлик муносибдир...» дея насиҳат қилгандир. Йигитликни мукаммаллаштириш бу, муттасил ўқиш, ўрганиш, ҳақиқат ва ёлғонни мушоҳада этиш орқали кечади. Лекин Ватанга муносиб фарзанд даражасига кўтарилиш, халқ армонларига юрак очмоқ учун булар мутлақо камдир. Ёшликнинг барча ижодий кучи — Ватанни танишда. Мен шу жиҳатдан улуғ ҳинд адиби Рабиндранат Токурнинг ёш қаҳрамонлари, айниқса, у яратган Гора образига ҳавас этса арзийди деб ўйлайман. Мана, Гора тенгдошларини нимага даъват қилганди: «Фақат битта — ҳақиқий Ҳиндистон бор — бақувват, мўл-кўл Ҳиндистон бор, биз шу асл Ҳиндистонга мустаҳкам ўрнашиб олмагунимизча, бизда ижодий куч бўлмайди. Шу сабабдан мен: китобий доноликларни, китобдаги ёлғонларни улоқтириб ташлаб, бу фақир ҳаёт васвасаларини улоқтириб ташлаб, кемангизни буюк манзилга қараб буриш дейман!..» Бу буюк манзил — Ватан. Навоий ибрат этиб

кўрсатган қаҳрамонлар ҳам ана шу буюк сарманзилга интилаётган ёшлардир. Улар Ватаннинг муқаддаслигини беҳад кенг ҳис қиладилар.

Ёшлик кўз очиб юмгунча ўтиб кетади. Аста-секин завқ ва шодлик уйларининг нурлари камая бошлайди. Бора-бора бел букчаяди. Қўлларнинг титраши сезилади. Меҳнат шавқи толиқишга айланади. Бу қарилик ҳолатлари. Энди ёшликдаги ишқ селлари йўқ. Ўзни «башар авлодининг қудрати» деб фаҳмлашга қувват етмайди. Буни билиш, буларнинг ҳаммасини ҳисобга олиш керак. Акс тарзда йигитликни эъзозлаб, унинг яратувчилик қобилиятини юзага чиқармаслик мумкин. Навоийнинг қуйидаги мисралари мана шулар хусусида фикрлашга ундайди:

*Аҳбоб, йигитликни ғанимат тутунгиз,
Ўзни қарилик меҳнатидин қўрқутунгиз.
Ойини адовату ҳасаддан ўтунгиз,
Ҳар навъ ила ўзни неча кун овутунгиз.*

Чунончи: дўстлар, йигитликни ғанимат тутинг. Ўзни қарилик ранжларидан огоҳ этинг. Адоват ва ҳасад одатларидан кечинг. Яхшиликлар билан ўзингизни овутиб умрингизни ўтказинг!

Йигитлик шунақа бир фаслки, унда шол кийса ҳам кишига ярашади. Қариликда атласу зарбофт тўнлар ҳам одамни яшартира олмайди:

*Қила олмас қари дебо кийиб, ўзни зебо,
Шол ҳам кийса йигитка ярашур зеболиқ.*

Лекин наврасталик чиройи, ёшлик зеболиги вужудий гапгина эмас. У хулқда, одоб ва маънавий балоғатда.

*Нечаки бўлса йигитликда шўхлиқ матлуб,
Вале адаб била хуштур ҳаё йигитларга.*

Навоий ёшлик шўхликлари ва тошқинларини инкор қиладигани йўқ. Лекин ҳар қандай шавқ ва шўхлик адаб бирла ҳаё измидан узилмаслигини шарт этиб қўяётир. Шоир шеърларида йигитликни қадрлаш, ғанимат билишни қайта-қайта таъкидлайди. Ва айрим ўринларда ёшлик ишқини увол қилмаслик, ҳар нарса ўз вақти, ўз мавсумида матлублиги, йигитлик муҳаб-

бати юракни пайтида нурлантириши зарурлигини сўзлайди:

*Туг йигитликни ганиматким, қариғоч англадим,
Ким йигитлик ишқи бор эрмиш йигитлик чоғи хуб.*

«Йигит ўзини ҳаммадан доно деб билади, аммо шу иши билан ҳаммадан нодондир», — дейди Кайковус. Бу тўғри фикр. Назаримда, жуда кўпчиликда шундай бир давр кечадики, ўшанда чиндан ҳам киши ўзини барчадан доно, ҳамма нарсага ўзининг фаҳми етадиган ҳисоблайди. Аслида бу ёшлик худпарастлиги, қаддини энди ростлаётган ақлнинг ўжарлигидан ўзга нарса эмас. Одамни кўпроқ ўз ҳаёти, ўз тажрибалари доно қилади. У ўзлигини қаттиқ текшириб, ҳар томонлама таҳлил этишга киришдимиз, мана ўшанда, донолик йўли жуда машаққатли йўл, бу йўлда ғурурланиш ҳам, кеккайиш ҳам мумкин эмаслигини тушунади. Ва кечган умрига назар ташлаб қилган ишларининг барчаси ҳам тўғри бўлмаганлиги, хато, камчилик, нодонликлари ҳам етарли эканлигини мардона тан олади.

«Эй воҳки, умр жаҳолат билан ўтти. Улим вақти етганда хижолат бўлиб қолдим. Яшаб, умримни нуқул уйқуда ўтказдим... Иш қилиш керак бўлган вақтда қилмадим, иш қилиб бўлмайдиган кунлар келишини тушунмадим». Тасаввур қилинг, бу оғриқли фикрларни Навоийдай улуғ зот айтган. Навоий инсон умри сўнггида афсус ва пушаймонликларга кўмилиб қолмаслиги учун бир ноқисликни бартараф этмоғи лозим дейди. Бу — ёшликдан мағрурланиш, йигитликдаги беҳуда мағрурлик ҳиссиётларидир. Шоир йигитларга қараб: «Ҳозир қадларинг рост. Адл қоматларингда куч қайнайди. Бундан мағрурсиз. Лекин унутмангки, даврон «ул ўқлар»ни вақт етиб ёйдай эгиб ташлайди», мазмунида ёзади:

*Не рост қад била мағрурсиз, йигитларким,
Силеҳр айлар ул ўқларни мисли ёлар куж.*

Навоий қарилик остоналарига оёқ босганлигини гапирганда: «Афсуски, умри навжавонлиг кетти», дегандай маънолардан ҳам сатрлар тизади. Бундай афсусланишлар бежизмас, албатта. Ахир, инсон умр кўкларидан йироқлашгандан сўнг уни қандай соғинмаслиги, қиш ичи баҳорни қўмсагандай, уни қандай қўмсамас-

лиги мумкин? Лекин ҳаёт ва қисмат қонунияти шу: инсон умрининг бошланиши туғилиш бўлса, сўнгги чегараси ўлим.

САХОВАТ — ТАН, ҲИММАТ — ЖОН

Саъдийнинг «Гулистони»да бир донишманддан: «Саховат яхшими ёки шижоатми?» — деб сўраганларида, у: «Саховат бўлгач шижоатнинг нима ҳожати бор?» — деган экан. Бу — ҳар қандай мардлик ва шижоатнинг дояси саховат, у билан тўлиқ юрак фидойи ва жасур деган маънони англатади. Дарҳақиқат, саховат — инсондан ҳеч нимани аямаслик, беминнат ва бегараз яхшилик кўрсатиш демакдир. Унда меҳр, ишонч ва бағрикенглик ҳиссиётлари мужассам бўлади. Бундай одам, энг аввало, англовчан, ҳиммати улуғ киши. У зарурият ва ҳолатни ҳаққоний идрок этади. Унинг учун инсонга аллақандай бир ташқи ёрдам беришмас, одам қалбини суяш, нафсонияти ва руҳини асраб-авайлаш биринчи даражали ишдир. У: «Зарур вақтида берилган эски чопон ва бўз тўн — саховат, ҳады қилинган зарбофт чопон — ярамасликдир», деб билади.

Навоий рубойларидан бирида имоннинг мустаҳкамлигини уч нарсага нисбат этади. Бу «уч қисм»нинг аввалгиси — ҳаё. Иккинчиси — вафо. Кейингиси эса — саходир:

*Уч қисм ила иймонга бино фаҳм айла,
Аввалгисини анинг ҳаё фаҳм айла,
Иккинчисини дағи вафо фаҳм айла,
Учинчини билмасанг, сахо фаҳм айла.*

Шоир «Маҳбубул-қулуб» асарида саховат масаласига махсус ўрин ажратаркан, уни мана қандай сўзларда таърифлайди: «Саховат — инсоният боғининг ҳосилдор дарахти, балки у дарахтнинг фойдали мевасидир. Саховат одамийлик мулкининг мавж уриб турган денгизидир, балки у тўлқинли денгизнинг бебаҳо гавҳаридир». Мана шунинг учун ҳам асрлар мобайнида сахий одамлар улуғланиб келинган. Уларсиз «инсоният боғининг» файзи ва ҳосилдорлигини тасаввур этиш мумкин бўлмаган. Сахий зотлар бор экан, «одамийлик мулки» «бебаҳо гавҳар»ларига эгадир.

Навоий сахий кишининг кадр-қимматини ердан кўкка олиб чиқади. «Уни хирмон-хирмон дон ҳосили, балки хазина беради»ган «булут»га қиёслайди. Бахил эса бунинг тескариси. Бахилнинг ташвиши доимо олмоқ ва йиғмоқдир. Навоий бахилларни «дон-дун, машоқ теради»ган чумоли билан тенг кўради. Лекин шуни ҳам таъкидлаш лозимки, исрофгарчилик, ҳалол топилган молни мақтанчоқлик учун хайру эҳсон этишларни шоир сахийлик ҳисобламайди. Навоий «Маҳбубулқулуб»да ёзади: «Исроф қилиш — сахийлик эмас: ўринсиз совуришни ақлли одамлар сахийлик демас. Ҳалол молни куйдирганни — девона дейдилар, ёруғ жойда шам ёққанни ақлдан бегона дейдилар. Мақтаниш учун мол бермоқ ўзини кўз-кўз қилмоқ ва шундай қилиб ўзини «сахий» демоқ — беҳаёлик билан ном чиқармоқ. Кимки халққа кўрсатиб эҳсон берса, у пасткаш, сахий эмас. Тилагандан сўнг беришлик ҳам саховатдан йироқдир, қисташ натижасида бергандан — бермаган яхшироқдир. Битта кулчани икки бўлиб, ярмини оч одамга берганни — сахий деб, ўзи емай, ҳаммасини муҳтож одамга берганни — ахий дўст деб бил».

Еруғда шам ёққан телбага ўхшаб қолмаслик, мақтанчоқлик билан беҳаёликда донг чиқармаслик, сахийлик ниқобида ўзни кўз-кўз қилишдек пасткашликка қул бўлмаслик учун ушбу фикрларни эсдан чиқармаслик лозимдир. Сахийликнинг муҳим шарти — яхшилик. Аммо яхшиликка миннат қўшилса, у ўз аҳамиятини буткул йўқотади.

*Қил яхшилиқу демакни дохил қилма,
Миннат била яхшилиғни богил қилма.*

Навоий ҳимматни саховатдан ҳам устунроқ қўяди. Унингча, «Сахийлик одамнинг баданидир, ҳиммат унинг жони», жонсиз тана тирик дейилмаганидек, ҳимматсизлар ҳам эр сонидан эмас. Ҳиммат — буюк сифат. У покиза кишиларга хосдир. «Олиҳиммат одам — баланд парвоз лочиндир: беҳиммат — сичқон овловчи калхатдир». Ҳиммат эгаларига хос яна бир фазилат шундаки, улар камбағал ё қашшоқ бўлсаларда, тубанлик қила олмайдилар. Бунга уларнинг улуглиги, табиатан тозаликлари имкон бермайди. Ҳиммат соҳиблари ҳеч пайт ўзларига раво кўрмаган бахтсизликларни ўзгаларга раво кўрмайдилар. Улар йиқилган-

ни суявчи, толесизларнинг ғам-кулфатларини кўтарувчи, оч ва юпунлар билан борини баҳам кўрувчилар бўлганлар. Шуларнинг раъй-ҳаракатлари сабабли Инсоф ва Диёнатга ишонч улус дилини ёритиб турган. Ўзидан бошқани ўйламайдиган, молу дунё жамлашни касб қилиб олган нафс бандалари муҳтида ҳимматли одамлар қоронғулик ичидаги чироқлардай қадрланганлар.

*Кимки мўъмин дурур қачон чидағай,
Ким ўзи тўқу қўшни бўлғай оч.
Анга доғи керак егурса насиб
Хонида гар кулчау хоҳи умоч.*

Агар «мўъмин»лик эътиқоди ўзи тўқ бўлиб, қўшнисининг оч қолишига чидай олмаслик, хонадо-нида хоҳ кулча, хоҳ умоч — шуларни ўртада бўлашиш олижаноблик саналса, ҳиммат талабларига у тўла мувофиқ экан. Ҳимматли одам ўзининг муҳтожлигини эҳтимолки сездирмас. Бироқ бирон-бир қондошининг мушкул аҳволига томошабин бўлиб қололмайди.

Одатда феълү атвори ярамас кимсалар муфлис дейилади. Агар муфлислик сабаблари текширилса, у ҳам ҳимматсизлик самараси бўлиб чиқаркан. Навоий дoston байтларидан бирида кишининг бир қора мис чақалик бойлиги бўлмаса-ю, ҳиммати бўлса, у муфлис эмаслигини таъкидлайди:

*Киши нақди гар бир қора мис эмас,
Агар ҳиммати бўлса, муфлис эмас.*

Энди кейинги фикрларни эшитинг:

*Ани англа муфлиски, йўқ ҳиммати,
Чу йўқ ҳиммати, йўқ анинг ҳурмати.*

Ҳурматталаблик — маънавий ожизлик. Демак, унинг ҳам илдизи ҳиммат суестлигига бориб тақалади. Ҳиммати баланднинг ҳурмати паст бўлиши мумкин эмас. «Садди Искандарий»даги қуйидаги мисраларда шу ҳақиқат ифодаланган:

*Бировким, анга ҳиммат ўлди баланд,
Эрур олам аҳли аро аржуманд.*

Ҳиммати баланд кишининг «олам аҳли аро аржуманд»лик даражасига етишмоғи — бу бир жиҳат. Унинг иккинчи томони ҳам бор. Бундай одам шу йўл билан жаҳон аҳлининг ранжу машаққатларидан ўзини нисбатан халос этишга ҳам эришган бўлади.

*Кишиким бийикракдур ҳиммати,
Жаҳон аҳлидин камдур меҳнати.*

Бу — умумлашма фикр. Навоий уни бир қатор ҳаётий далилларда исботлаб ҳам берган.

*Не қушким баланд ўлса парвоз анга,
Ҳалок истамас новакандоз анга.*

Бу — биринчи далил: қайси қушқи парвозда баланд кўтарилса, овчи ҳам унга ўқ узишга рағбат этолмайди. Бу байт билан аввалги байт ўртасида сабабий боғланиш йўқ, лекин мантиқ эътибори билан уйғунлик бор.

Иккинчи далил:

*Агарчи эрур мушак отмоқ иши,
Булут момуғин ўртай олмас киши.*

Ҳиммат — маънавий-ахлоқий тушунча. Навоийдаги реалистик қудрат бу тушунчанинг моҳиятига ўқувчини ҳаётий ҳодисалар орқали инонтиради. Ахир, мушак отилавергани билан «булут момуғин» ўртанмаслигига ким ҳам шубҳаланади. «Булут момуғи» — ҳиммати бийик, яъни юксак кишининг ҳолатини характерлайди. Турмушдаги «мушакбозлар» — ҳимматдан маҳрум, тубанликда қолган кимсаларнинг қилмишларини ёдга туширади.

Учинчи далил:

*Неча тифл қилса пувлаб хийралик,
Қачон шамъи анжум топар тийралик?*

Дарвоқе, бола қанча ғашланиб, хиралик билан пуфламасин, фалак шами — ой ёки офтоб қоронғулашмайди. Ҳимматли одам ҳам шунга ўхшаш ҳодисани эслатувчи кишиларнинг қитмирликларига парво қилмайди. Бордию ҳиммат аҳлига ёвузлик зуғум қилса, унда нима бўлади? Навоий бу саволга ҳам далил орқали

жавоб қайтарган. Баланд бир тоғ. Тепада тўлин ой. Қаёндандир йиртқич қоплон ўша тоғ тепасида пайдо бўлади. У ойга қараб ўкириши, тиш қайраши мумкин. Лекин сакраб унга чанг сола биладими?

*Тугайким, бийик тоққа чиқсун паланг,
Тўлун ойга секриб еткургайми чанг?*

Бу саволга беихтиёр: «Йўқ!» деб жавоб қайтара-сиз. Ва ҳимматли кишилар тўлин ой каби ёлғиз бўлмасликлари, уларнинг сони дунёда юлдузлар қадар кўпайишини орзу қиласиз.

Хуллас, Навоийнинг ҳиммат баҳсидаги фикрлари билан қанча кўп танишилса, улуғ шоирнинг: «Чу ҳиммат эрур кимён вужуд», деган башоратига ўшанча кўпроқ ва қатъийроқ ишонилади. Бу «Кимён вужуд»ни саодат, ҳурмат, ҳамдардлик, виждон кимёси деб аталса ҳам асло хато саналмайди. Ҳиммат чин инсонийлик шуъласи саналиб келган, шундай бўлиб қолмоғи шартдир.

ИШҚ — ҲАҚИҚАТ, ИШҚ — ТИРИКЛИК

Шарқ шоирлари девонларидаги шеърларни қанча кўп ўқисангиз, ишқнинг моҳияти, ишқ дарди ва изтироблари, висол ва ҳижрон тўғрисида тасаввур ўшанча бойийди. Навоий шеърлятидаги бош мавзу ҳам ишқ. Шоир дунёқарашини севги эҳтисоси нурлан-тиргандир. Навоий таърифиди «башарият кўзининг нуру зиёси» ишқдан. Ишқ — «толеъ қуёшидир, қайғули диллар тиканзори ундан гулшан». Юрагига севги ташриф буюрган одамнинг сийрати пок. Руҳи мунаввар. Ҳолатлари дардчил. Унинг ҳаёт насибаси ҳам ўзгача. У «Сут ичса дур бўлур, қон ичса ёқут». Ишқ инсонни ошиқлик мартабасига кўтаради. Ошиқлик эса комил-лик. Уни дард маърифати, азоб зиёси комиллаштиради. Унда шоҳлик даъвоси йўқ. Лекин у ҳар қандай шоҳдан ҳам устун. Чунки «ишқ лофида шоҳ содиқ эмас».

*Чун тушар ошиқ танига ишқ ўтининг шуъласи,
Уйла шаҳдурким эрур зарбофтдан хилъат анго...
Ишқ ўти бошига тушқач ким ул ўтдин чиқса дуд,
Шоҳи заррин тож ила чатрига не ҳолат анго.*

Демак, ишқ — бир ўт, унинг шуъласи туфайли ошиқ, ҳам шох, ҳам зарбофт кийимга эга. Уни тожсиз ва тахтсиз деб билмаслик керак. Ишқ ўти унинг бошидан дуд чиқарар экан, шунинг ўзи унга қимматбахо тож, ҳашаматли тахтдир. Бироқ ошиқнинг вужудига туташган олов шунчаки ёнғинмас, у оламсўз оташ.

*Ишқ оламсўз келди, қўй фусунунг, эй хирад,
Етти чун ер-кўкни йиртиб арслон, эй тулку, қоч.*

Шоир ақлни инсофга чақириб: «Ишқ оташининг гонатгарлигини билиб макрли сўзлама. Ишқ бамисоли еру кўкни титратувчи арслон. Сен арслондан қўрққан тулкига ўхшаб қоч!» — дейди. Навоий шеъриятида аксини топган оламсўз ишқ инсоннинг энг онгли ва балоғатли ҳаёт тарзи, маънавий ҳаракати сифатида намоёндыр. Шоир севгини моҳиятан оламдаги фавқулодда зиддиятли ва мураккаб муаммоларни ҳам ечмоққа қодир руҳий қудрат деб талқин қилади. Шунинг учун бўлса керак, у ишқ сирларидан воқиф бўла билмаган ақлга шафқат билан қарайди:

*Ақл агар ишқ ўтидин қочса, нечук манъ қилай,
Шуъладин саъи қилиб қочса биров ёмонму дейин.*

Шоирнинг эътирофича, агар ақл ҳам ишқ кўйида хору зорлик чекса, бағрини у ҳам азоб ва аламга тўлдирса, шубҳасиз, давлату иқболга етишади: «Ишқ кўйида мазаллат чексун, Тиласа давлату иқбол хирад».

*Ғариб қисса эрур ишқким туганмади ҳеч,
Агарчи бўлғали олам биноси айтиладур.*

Навоийнинг ўзи ҳам буюк ишқ қиссахони. Аммо бу «ғариб қисса» унинг ижодиётида янгича оҳанг ва образли ифодаларини топгандир. Маълумки, классик адабиётимизда куйланган ишқ икки ғоявий тармоққа эга бўлган. Биринчи — мажозий, иккинчиси — ҳақиқий ишқ. Мажозий ишқдан мақсад, одамга, мавжуд борлиқ ва табиат гўзалликларига йўналтирилган, шуларга доир дунёвий севгини аке эттириш бўлса, ҳақиқий ишқдан мурад мурод худога бўлган илоҳий муҳаббатни баён қилишдир. Навоийшунос олим Ё. Исҳоқов ҳукмига кўра, Навоий ижодиётида мажозий ва ҳақиқий ишқ қарама-қарши қўйилмайди. «Балки мажозий ишқ

ишқи ҳақиқийнинг бир кўриниши ёки шу йўлдаги бир босқич сифатида баҳоланади. Руҳан пок, маънавий комил инсон учун мажознинг ўзи айна ҳақиқатдир». Олим бу даъвони далиллаш учун Навоийнинг ўз шеърларидан мисоллар келтиради. Мана, улардан биридаги фикр:

*Гар Навоий йигласа, ишқинг мажозийдур дема,
Ким назар пок айлагач, айна ҳақиқатдур мажоз.*

Навоийда поклик — ишқ байроғи. Ишқ ва поклик — бахт ва ҳақиқат мана шу дейди шоирнинг поэтик мантиқлари.

*Тиканда гул очилур андалиб янглиғ анга,
Ки, ишқи ўлса табиат хиёнатидан пок.*

Хуллас, шоир «ҳам тилу, ҳам кўнглию ҳам кўзи пок» дардли кишиларнигина ишққа дахлдор ҳисоблайди. Унингча, шундай одамларгина ҳақиқий ошиқлар. Навоий шеърларида покланиб ишққа етган, «ишқ ўти таъсир»ида покланган ошиқ кўнгил ҳолати ва манзараларини кузатиш бениҳоя мароқлидир. Бир қарасангиз, у бамисоли афсонавий самандар қуш, сира ўт бағридан ажралгиси келмайди. Бир боқсангиз ундан ном-нишон қолмагандай:

*Юз шигоф эттинг таним, йўқ эрди кўнглимдин нишон,
Ўйлаким ўт топмагайлар кулни ҳарён ахтариб.*

Бироқ ишқ ўти шундай нарсаки, у ёниб битгани билан кўнгилда барибир доғи қолади.

*Сўзи ҳажринг дафъи ҳам бўлса кўнгулда доғи бор,
Ўт ўчар, лекин асар ёнғон макон ичра қолур.*

Ёнган кўнгил — вайрон кўнгил. Лекин ошиқ кўнгли унга отилган тошлардан ҳам вайрон. Аммо ёғдирилган тошларни, қаранг, у ярасининг чокидан ичига солиб яшираётир. Нега? Чунки шу тошлар билан бузуқ кўнгилни таъмир этмоқчи:

*Не тошки отса, ярам чокидин ичимга солиб,
Бузур кўнглуми тиларменки айласам таъмир.*

Йўқ, ошиқ таъмирчимас экан. У ё мусаввир, ё сувратпараст. Бўлмаса вайрона кўнгилнинг ҳар тарафига у ёр сувратини нега нақш қилаётир:

*Зор кўнглум ё мусаввир бўлди, ё сувратпараст,
Ҳар тараф сувратингни қилди вайронида нақш.*

Дейликки, у кўнгил вайронида нақшлар тортиш билан овора. Шунда иттифоқо бир қуш парвоз қилади. У — кўнгил қуши. Бу қуш чуғз бўлсайди вайронага муҳтожлик сезарди. Ошиқ шундан таажжублангандай дейди:

*Қочар кўнглум қуши тан кулбасидин,
Агарчи чуғз, эрур вайронага муҳтож.*

Ошuftа кўнгил қандоқ гаройиб жой. У ҳозиргина вайрона эди. Ҳеч фурсат ўтмай ясатилган уй. Бироқ кўнгул уйида кўнгул беқарор, оҳ чекмак ҳолатида.

*Келурингга ясадим кўнглум уйин,
Ясалур кулба, чу меҳмон киргач.
Ўзни асрармену кўнглум чекар оҳ,
Ногаҳ ул сарви хиромон киргач.*

Навоий тасвирларидаги ошиқ табиатан «меҳмон»-дўст. Унинг кўнгил уйи бир нафас ҳам азиз «меҳмон»-лардан холи эмас.

*Кўнгул аро бири ўтмай, бири етар гаму ишқ,
Бу уйда бир нафас эрмон азиз меҳмонсиз.*

Мавлоно Лутфий «Мени шайдо қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул. Хору расво қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул», деган. Бу — севги ёлқинлантирган кўнгул каромати. У истаса ошиқни шоҳ қилади. Хоҳласа Бобурга ўхшаш султонларни ҳам: «Шаҳмен элга, вале санга қулдурмен», дедиради. Навоий кўнгилни шунчаки таърифлаш билан чегараланмаган. Шоир ҳар бир ғазалида кўнгилга яқин қиёслар топади, қиёслар воситасида унинг бир-бирига ўхшамайдиган сувратларини яратади.

*Заҳми кўп кўнглум ўлди гам тоғи,
Лолалар ҳар тараф аро анда.*

Бу байтдаги манзара оғир таассурот уйғотади. Қуйидаги сатрларда эса манзара ва моҳият тубдан ўзгаради:

*Ердин бўлмас жудо, жонга бало бўлмай кўнгул,
Қуш балосидекки, айрилмас кичикдан ўрганиб.*

Ишқ — жаҳонбинлик. Шунинг учун кўнгулни жами Жамшидга ҳам ўхшатиш мумкин. Уни «софи май», яъни ишқ шароби билан тўлдирмоқ керак. Мана шунда одам жаҳон аҳволидан огоҳ бўла олади:

*Кўнгул жами жаҳонбиндур тўла қил соф май бирла
Ки солмай акс неким бўлса аҳволи жаҳон андо.*

Навоий «Лайли ва Мажнун» достонининг ишқ таърифига бағишлаган бобида ёзган: «Эй ишқ! Жаҳонни нурлантирувчи қуёш ҳам сенсан, олами кўрсатувчи кўзгу ҳам сенсан. Кимнинг кўзи сенга тушган бўлса, у ер ва кўкдаги нарсаларни аниқ кўради...» Бу — ишқ ойнасида олами кўр, дунёни тани, жону жаҳоннинг муҳаббат офтоби нурлантирсин, дегани бўлади.

НОДОНЛИК- ЁВУЗЛИК

«ВАФОСИЗДА ҲАЕ ИҶҚ...

«Ҳайратул аброр»даги ҳикоятлардан бирини Навоий шундай сўзлар билан бошлайди: «Эшитдимки, бахтли подшоҳ, тўрт улуснинг хони Темур Кўрагон барча иқлимларни фатҳ этишга киришганда, Ҳиндистонда қаттиқ жанг бўлди. Унга ғалаба юз кўрсатиб, тақдир душман кўнглига шикаст солди». Шу жангда кўп қонлар оққан экан. Қанчадан-қанча кишиларнинг бошлари олинган экан. Улим навбати икки бечора ошиқ-маъшуққа етибди. Лекин севишганлар бир-бирига шунчалар вафо кўрсатишибдики, оқибатда уларни қатл этишнинг сира иложи бўлмабди. Нега дейсизми? «Агар мақсадинг бош кесиш бўлса,— дебди йигит жаллодга,— уни қўй, меникини ол!» Қилич кўтарилар кўтарилмас: «Иўқ, унимас, мени ўлдир!» — деб ёлворармиш қиз. Жаллод қайси бирини ўлдирishга чоғланса, иккинчиси: «Мени, олдин мени ўлдир, у лоақал мен ўлгунча тирик турсин!» — дея ажал талашибдилар. Натижа шу бўлибдики, бир-бири учун жонидан кеча олган бу икки ёр вафодорлиги туфайли жаҳонгир бошқаларнинг ҳам гуноҳидан кечибди. Демак, вафодорлик — халоскорлик. Вафо — ўлимдан юқори куч. Вафо аҳли ўзинигина эмас, эл-юртининг ҳам осойишталигига посбондир. Темур жаллодликда, қонхўрликда айбланади. Лекин шундай одам ҳам вафо ва садоқат кўксига тиғ санчмаганлиги, санчтирмаганлиги ҳисобга олинмайди. Ахир, у ҳам «жаҳон чамани вафо гулидан зийнатсиз, кишилик гули вафо исларидан бўйсиз»лигини тушунган. Вафони «инсоният тожига зийнат», «асл инжу» ўрнида кўрган. Навоий ҳикоятида бу одиллик ва холислик билан таъкидлан-

ган. Ҳикоят дostonнинг вафо ҳақидаги мақолоти сўн-
гида берилган. Унда эса мана бундай сатрлар бор:

*Ҳар кишига қилди биров бир вафо,
Махласи йўқтур кўрубон минг жафо.*

Яъни: Киши бировга бирор вафо — яхшилик қилган бўлса, эвазига минг жафо кўрса ҳам, барибир ранжу азиятдан қутула олмайди. Асло келишиб бўлмайди-ган — бир-бирига тескари ишлар. Наҳотки, яхшилик шу қадар ғариб, шу даражада ёлғизлантирилган? Бас, шундай экан, унда «меҳригиё», балки «дури якто»-дан ҳам олийроқ вафонинг қиммати нима? Дунёда шунақа туйғулар борки, улар ҳар қанча қадрсизлан-масин, заррача ҳам аҳамиятини йўқотмайди. Шу туйғулардан бири вафо. Навоий ушбу ҳақиқатга тая-ниб, далиллар тили билан вафонинг моҳиятини очишга киришади. Ва кетма-кет ҳаётий қиёслар келтиради.

Мана, дарахт. Унинг шохларида шигил мева. Меваси туфайли дарахтга тош отишади. Тошларнинг кўп ё кам-лиги меванинг миқдорига боғлиқ. Бу ҳодисани ҳар ким ҳар хил қабул қилиб, турли хулосаларга келиши мумкин. Навоий нуқтаи назарида эса шу оддий воқеа билан «бир вафо» кўрсатиб, «минг жафо»га дучор бўлишлик ўртасида ўхшашлик бор. Шоир дейди:

*Неча самар сочмоғ эса шох иши,
Кўпрак отар тош ани терган киши.*

Дарҳақиқат, мевали дарахтнинг шохи қанча кўп ҳосил берса, терувчи унга ўшанча зиёдроқ тош ирғита-веради. Бу — эътироз қилиб бўлмайдиган далил. Шер-хон уни ўзича мулоҳаза қилади ва дарахт шохига тош отувчиларнинг қилмиши (вафосизлик) билан, ҳеч қандай манфаат ва миннатсиз, мева ҳадя этган дарахт шохларининг саховати (вафо тимсоли) ўртаси-даги зиддият у ўйлагандан кўра чуқурлиги, инсон та-биатида вафо қисмат туйғусига айланмоғи зарурлигини мушоҳада этади. Навбатдаги байт — бу энди бошқа қиёсий далил:

*Кон неча базли гуҳари пок этар,
Олгучи кўпрак юрагин чок этар.*

Кон деймиз, кончи деймиз. Уйлаб кўрганмизми, «гавҳари пок» олишига қарамасдан нега кончи «кон» нинг бағрини тўхтовсиз чок қилаверади? Инсофсизликми бу ёки қонуниятми? Шам тақдири ҳам шунга яқин. У хонани ёритгани — ёритган. Лекин уй эгаси учун ҳар гал шамнинг бошини узиш — қоида:

*Шамъ ёругуб эв ичу тошини,
Эв ияси кўпрак узуб бошини.*

Агар алоҳида олиб қаралса, «Ҳар кишига қилди биров бир вафо, Махласи йўқдур кўрубон минг жафо» сўзлари ўқувчида қандайдир оғир ва ҳазин кайфият туғдиради. Ундан кейинги байтда нимадир ўзгаради. Шу «нимадир» шеърхонда «жафо» «вафо»дан ҳеч пайт голиб бўлмаслигига ишонч ҳосил қилади. Вафодор — гавҳарли кон. Жафокор — кончи. Албатта, тамагир ва очкўз кончи эмас, «кон» бўлмоқ шараф. Албатта, шамда не гуноҳ, ёруғликка муҳтож уй соҳиби унинг бошини узиб турса. Бу қиёсларсиз Навоийнинг вафога доир илгари сурган фикрлари шуъласиз чироққа ўхшаб қолар ва ўқувчи қалбига ёрқин таассурот бера олмас эди.

Навоий талқинида вафонинг олий босқичи ҳаётда одамнинг ўзига муносиб ёр топиши ва садоқатли яшаши. Аксинча:

*Ерки, ойини вафо йўқ анга,
Шамъ кибидурки, зиё йўқ анга.*

Вафосизлар зиёсиз шамга ўхшаса, вафодор ёр бунинг тескариси. У — умр офтоби. Тоқ одамнинг толеи офтобсиз борлиқ каби. Унинг дил уйи ҳам қийшайган. Омонат. Чунки битта устун ҳеч пайт уйга таянч бўла олмайди. Бугина эмас, инсонга агар фалакдан хору зорлик ва қийинчиликлар етишса, бир нафас «изҳори дард» этиш учун ҳам ғамхўр керак. «Замона ханжаридан ёра» — яраланган кўнгил малҳами ҳам сени тушунадиган ёрдир. Киши «Мунглашиб андин тилагай чорae». Ехуд:

*Ҳар не етар даҳр малоли анга,
Айлагай ўз кўнглини холи анга.*

Ерсиз одам — дили мажруҳ одам. Тиғи балолардан унинг кўнгли ҳамиша тилинган. «Дард они бир дамда ҳалок» айлаши мумкин. Навоий ушбу фикрларидан катта бир хулоса чиқариб, дейди:

*Бас, кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш.*

Бу сўзлар кўнгилда жуда эрта муҳрланмоғи ва уларнинг мазмуни бағоят кенг идрок этилмоғи керак. Мана шундагина ҳавойи ва ўткинчи ҳислардан юрак тез покланади. Одам ўзининггина эмас, ўзганинг ҳам тақдирига масъулроқ бўлади. Тахминий ва чала тасаввурлар тузоғига тушиб, умрни пушаймонлик елларига совуриб яшамаслик керак. Акс ҳолда ёлғизликда мана бундай ноқисликлар юзага чиқади:

*Ҳар киши оламда эрур ёрсиз,
Бир садафедур дури шаҳворсиз.*

Навоий далилларида яна давом этади: «Киши ёлғиз ўзи бўлса, унинг ҳунари ҳам йўқ... Сўққабош одам орзусига етолмайди, ахир, бир қўлдан овоз чиққанини ким эшитган?! Бургутнинг бир қаноти синса, қанча тез учса ҳам, бир дам уча олади, холос. Нард тахтасининг тосида тўпиқ-суяк битта бўлса, ўйинчи ўйин бошлай олмайди. Тош билан чақмоқтош бир-бирига урилмаса, бир-биридан узоқ тутилса, уларнинг орасидаги масофа — фироқ иккаласини ҳам қоронғуда тутуди».

Тўғри, Навоий ўқувчига, айтайлик, бир қаноти синган бургут парвози, биргина соққали нард тахтасига ҳайрон боқиб турган ўйинчи ёки бошқа ҳодисаларни жонлантиришни назарда тутмаган. Шоирнинг мақсади: ҳаётий қиёсларда оламда танҳо яшаш мушкуллигини мантиқан далиллаш. Шунда ҳам юқоридаги сатрларда фикргинамас, моддий-жисмоний, манзара, ҳаракатлар бор. Бундай парчаларнинг ғоявий-эстетик қиммати шундаки, улар ўқувчи нигоҳини жонсиз китоб саҳифаларига «михлаб» қўймайди, балки ҳаёт, турмуш, табиат воқеаларига ҳам жалб этади.

Навоийнинг таърифларида вафо «яратилиши пок» «шундай севиклидирки», тоза кўнгиллардан бошқа манзили ҳам, улфати ҳам йўқ унинг. Вафодорлик — покизалик. Вафо — руҳий беғуборлик, дил софлиги.

Лекин бундай сифатли одам йўқ ҳисоби. «Бўлса ҳам уни топиш осон эмас», дейди Навоий. Шоирнинг энг катта афсусларидан бири мана шунда. Шунинг учун у «гул қидириб» кўнглини тиканлар тилганлиги, кимдан жон аямаган бўлса, ўшалар унга жаврни аямаганликларини ҳасрат билан ёзади:

*Олам аҳли бевафодурлар, аларнинг майлидин,
Эй кўнгул, бўлсанг, вафо ойинидин огоҳ, қайт.*

Навоий кўп шеърларида «олам аҳли»нинг бевафоликда кун кечеришларини сўзлайди. Унингча, вафо маъносидан огоҳ кўнгул «ғам била» жонига етмаслиги учун халойиқ сари майл этмаслиги лозим. Чунки бу ўз ихтиёри билан ўзни ранжу аламларга гирифтор қилиш дегани бўлади. Вафоли кишиларнинг умри ҳам бошқача тезликда кечади. Шоир уни тонг шамоли каби елувчан дейди:

*Сабо насими анингдек эсар чамандаким,
Дегайсен, аҳли вафо умрининг шитоби эрур.*

Навоийнинг «вафо» тақдирига қаттиқ куйинишининг яна битта сабаби бор. Бу — «худди ҳаёга вафо боғлангани каби», вафонинг ҳаёга пайвандлигидир. «Ҳар бир кўнгилга вафо ўрнашар экан,— дейди шоир,— ҳаё ҳам жойлашади, ҳар бир ўринда у топилар экан, бу ҳам топилади. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ». Ҳаёсизлик нима? Ҳаёсизлик — беиболик. Ҳаёсизлик — номусни таҳқирлаш, уятсизликни одат билишдек юзсизликдир. Ҳаё инсонни ҳайвондан қанча йироқлаштира, ҳаёсизлик уни тилсиз махлуқларга ўшанча яқинлаштиради. Ва бу табиий ҳамдир. Негаки, онг зарофати кўчган, ҳислари кирланган, шуури нафсига тобе кимсаларда ғурур ва фаросат камида мажруҳ бўлади. Ахир, шулар эмасми юрак душманлари? Шундайлар эмасми аро йўлда қолганлар? Агар Навоий тирик бўлганида, бугун ҳам: «Давр бевафолари жабридан дод ва замон беҳаёлари зулмидан фиғон ва фарёд! Дунё тузилишидан буён ҳеч ким бу ўтга менча ўртанмайди, бевафолик бошланишидан буён ҳеч ким бу ёлқинда мендек ўртанмайди. Замона кишилари бевафолигидан бағримда тиканлар ва давр одамлари беҳаёлигидан кўксимда тугунлардирки, ҳар бирини ёзай десам, узоқ чидам унга вафо қилмайди», — деган бўларди.

Ҳа, бевафолик — жабркорлик. У инсон юрагида қадар қўзғайди. У одамни одамдан йироқлаштиради. Меҳр ва ишончни ёқиб кул қилади. Беҳаёлик-чи? У комиллик кушандаси. Унинг зolimлиги, жирканчилиги шундан. Кўнгилга тугунлар солишига сабаб шу.

Агар оқил эсанг, узгил жаҳон аҳлидин улфатким,
Алардин жуз жафо келмас, агар юз йил вафо қилсанг.

Навоий бу нуқтаи назарда собит эди. Ва вафо тилга олинган аксарият жойда уни қатъият билан илгари сурган. Лекин бирор ўринда «Вафога қўл силта!» — демаган. Бирор вазиятда вафонинг шариф ҳис, одами-зот тақдирини тебратувчи безавол хислат эканлигига шак келтирмаган. Навоий эътиқодида, вафо йўли — бу, ҳаёт ва одамийлик йўли. Шу йўлидан адашиш — инсонликдан адашиш, меҳрсизликдан тош қотиш ҳисобланган. Шунинг учун ҳам улуг шоир «Хамса» дostonларида вафо ва садоқатда ибрат, шу фазилатлари билан сира ўлмас, Фарҳод ва Мажнун, Лайли ва Ширин каби қатор қаҳрамонлар образини яратган эди. Ҳақиқий шоирлар вафо сўроқловчиларидир. Улар вафо билан сирлашишни ёқтирадилар. Навоийда шундай. Шунинг учун ҳам донишманд Юсуф Хос Ҳожиб:

*Вафо қилса кимки, топар у жафо,
Тиларман сўроглаб сени мен, вафо.
Вафо, менга айт-чи сенга ким тўяр,
Бери кел, сир айтгай, қилиб жон фидо,—*

деб ёзган эди. Алишер Навоийнинг бу мавзудаги ўлмас байтлари ҳам ана шундай истақдан туғилган.

НОДОНЛИК — ЁВУЗЛИК

Қадим юнон файласуфи Сукротнинг айтишича, дунёда битта эзгулик бор — билим. Битта ёвузлик бор — нодонлик. Дарҳақиқат, шундай: ҳаётда қанчаки эзгулик ва олижанобликлар бўлса, бу билим меваларидир. Неки жаҳолат, тубанлик, майдакашликлар бўлса — барчаси нодонликка бориб тақалади. Нодон — қўлида яроғи йўқ жаллод. Шунинг учун жаҳондаги барча салтанат қотиллари хоҳлаган пайтларида нодонларга қурол тутқизиб, қон тўкиб мақсадларига эришиб келганлар. Бугина эмас, нодонлар ер юзидан бу қадар кенг

Ўрин эгаллашмаганида эди, дунёдаги ҳар турли алдов ва катта-катта ёлгонларнинг «тегирмон»лари аллақачонлар барҳам топган бўлурди. «Нодон дўстни дўст сонига киритма: ақл шамини унинг беҳуда афсонаси ели билан ўчурма»,— дейди Алишер Навоий. Ҳа, бундайларни одам қаторига қўшмоқнинг ўзи нодонлик белгиси.

Биз одатда ўқишга ҳафсаласиз, саводи сустроқ кишиларни нодонлар дейишга мойиллик сезамиз. Бу унча тўғри эмас. Қадимий китобларда: «Фойдали илм билан машғул бўлингиз, бефойда илмдан сақланингиз!»— дейилган. Хўш, инсон учун энг нафли илм нима? Ўзини оқил ҳисоблаб юрган билагонларга шу савол билан мурожаат этиб кўринг, уларнинг зукколигида нақадар гумроҳлик мужассамлашганлигини дарров пайқайсиз. Балки улар Абдулла Орипов айтганидай, «ҳадису ҳисобдан» асло адашмас. Балки бошларида «Алжабр усули уюм ва уюм»дир. Лекин асосий илм йўқ уларда. Бу — Ватанни севиш илми. Буни ўтмишда «Илму ҳуббул Ватан» деб аташган. Севмоқ учун аввал топмоқ керак. Ашаддий нодонлар ватанда беватан бўлганлар. Бундайлардан ҳар қандай бедодликни кутиш мумкин. Ахир шундайлар эмасми ибн Синодай буюк зотнинг руҳини эзганлар. У ёзган эди:

*Ўзини доно билган бу уч-тўрт нодон,
Эшак табиатини қилур намоён,
Улар даврасига қўшил, эшак бўл,
Бўлмаса кофир деб қилишар эзлон.*

Нодонликнинг ўз иқлими бор. Унда руҳи қоронғу, ақли мажруҳ, феъли ноқислар кўпаяди. Ҳамма даврларда ҳам нодоннинг роҳати — дононинг кулфати. Фурқат «Айшни нодон суриб кулфатни доно тортадур», деганида нақадар ҳақ бўлган. Манманлик — нодонликнинг чўққиларидан. Бу «чўққи»га чиққан кимса, албатта, заминни унутади. Хоксорлик, заҳматкашлик, уни албатта тарк этади. Шоир тўғри сўзлаган: «Доно туфроқ, нодонларни кўкси баланд» бу ҳаётда. Аҳмад Яссавийнинг нодонлик фожиаларини очувчи ҳикматлари анча. Улардан бирида ўқиймиз:

*Дунёдорлар молин кўриб ҳаво қилур,
Манманликдин ул даъвои худо қилур...*

Бундайлардан қандай қилиб безмаслик ёки нафратланмаслик мумкин? Яссавий — ҳасратлари чексиз шоир. У эл орасидан меҳру шафқат барҳам топаётганлигидан қайғуга берилади. Ҳаёсизлик ва инсофсизликнинг кучаяётганлигидан нолийди. Ёлғон даъволар билан оммани алдаётганларнинг қилмишларидан ранж тортади. Лекин уни энг кўп қийнаган ғусса — нодонлик. Шоир учун нодоннинг башарасини кўрмоқдан зиёд азоб йўқ. У ҳаттоки:

*Бемор бўлса нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано,—*

деган қароргача боради. Кимларгадир ушбу гаплар унча сингишмас. Аммо «Дуо қилинг нодонларни юзун кўрмай», дея ёлворган ва:

*Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўюб, ўлдум мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлгар,
Қонлар ютуб гам захрига тўйдум мано,—*

деб яраларини очган одамни носамимийликда айблаш гумроҳлик. «Маҳбубул-қулуб»да ўқиймиз: «Нодон — эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтаради: қаёққа ҳайдасанг ўша ёққа боради, унда ақл-фаросат даъвоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ. Бу бир бечорадур — юк ташувчи, ўтин-чўп ташувчи, балки ғалла ташувчи.

Нодон — юқоридаги сифатлардан холи; зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш, ҳаёлида юз хил беҳуда ташвиш...»

Демак, такаббурлик, кеккайиш, фаросатсизлик булар нодонни эшакдан ҳам тубан дейишга асос беради.

«Нодонга ҳар гапни айтманг, у сўз ташувчидир», дейди яна Навоий. Сўз ташувчилик айни пайтда товламачилик ва лақмаликдир.

Қайси элдаки малолат, яъни малоллик, сиқилиш ва ҳорғинлик ғолиб келса, у элда нодонлик авжига чиққан. Қайси юртдаки ҳақиқатнинг бағри тилиниб, адолат устунлари қулатилса, билинг: у юртда ғофиллар баланд мавқеларни эгаллаб олишган. Бу ҳақиқатни

Ўзимча башорат этаётганим йўқ, Навоийга суяниб айтаётирман:

*Нодонлиғ эрур элда малолатга далил,
Доно улус олдида хижолатга далил.
Беасл иши бўлмади адолатга далил.
Донолиғ эрур элда асолатга далил.*

Навоий аксарият ўринларда нодонга донони зид қўйиб мушоҳада юритади. Бу гўёки қоронгуликка қарши ёруғлик ҳақида сўзлаётганга ўхшайди. Шоир нодонларни айблашда хилма-хил образли иборалардан фойдаланган.

Одамлар билан яқин ва самимий муомала-муносабатда бўлмоқ яхши фазилат. Элига сингиша олмаган кимсалардан эл ҳам қочади. Бундайларни Навоий ёмонларнинг ёмони ҳисоблаганлиги хотирангиздадир:

*Эл қочса бировдин эл ямони бил они,
Аҳволида идбор нишони бил они.
Феъл ичра улус балойи жони бил они,
Олам элининг ямон ямони бил они.*

Лекин шуни ҳам ёддан кўтармаслик керакки, азбаройи кўникма, таъна-маломатларга қолмасликка уриш туфайли бўлар-бўлмас давраларга ўзни уриш шартмас. Айниқса, нодонлар гуруҳидан ҳазар қилингани маъқул. Бунга бизу сизни Навоий ўргатади. Улуғ шоиримиз насиҳатларига амал этадиган бўлсак, «аҳли маъни» — дунёнинг оқу қорасини фарқлайдиган зукко зотлар йиғинида гадоликдан ҳам орланмаслик лозим. Чунки у ердан руҳ бойийди, ақл озик топади:

*Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин.
Ким буларга гадолиғ ортуғдур
Аҳли суратқа подшолиғдин.*

Савол туғилиши мумкин: «Ўзини англаган ҳамма одам нодондан қочаверса, уларга қарши ким курашади?» Бундан унча ташвишланавермаслик лозим. Қудратли куч бор. Бу — адабиёт. Адабиёт сўз ва фикрни осмондан олмайди. У халқнинг илғор вакиллари фикрларига таянади, ўшаларнинг дардларини қоғозда жонлантиради. Демак, биз ҳар кун, ҳар соат ўзимиздан

Ўзимиз ўзиб, кечаги чекланганлик, калтабинлик ва билимсизлигимизни имкон қадар бугун ёхуд эртага ортда қолдириб, яшашимиз керак. Ана ўшанда нодонлар билан муросачилар сони табиий равишда озайиб боради. Бу даъвонинг исботи учун бир мисол келтириб ўтмоқчиман. Шавкат Раҳмоннинг «Давра» деган шеъри бор. Мазмуни бундай: «Улфатлар йиғилган «ғаройиб давра», Ҳамманинг кайфияти чоғ. Биров «юксак аъмолидан» сўзлайди, бошқаси йўл-йўлакай гоҳ ўтмишга, гоҳ келажакка бош суқиб чиқади. Яна бириси ўзича олам тақдирини ҳал этади.

*Оғизларида булутдай кўпик,
юзлари оқ, ичлари — қора.
қизиги, бу зотлар қайдадир,
кимларнидир қилар идора.*

Қаранги, «бир Одам» ўзини бу ғалати даврадагилардан бегона сезарди. Бегоналик ортган сайин унинг кўзлари каттароқ очилиб, ақл бовар қилмас ҳодиса — ажиб манзара пайдо бўлади:

*Даврадаги оёқлар аста
кирар туёқ, човут шаклига...*

«Бирида эшак», «биттасида тўнғиз туёғи», «Бўри панжа ўсар бирида», «бошқасида тулки оёғи...» Сўнг ҳалиги Одам титраб ўрнидан туриб бу жирканч даврани тарк этади. Чунки «одамники эди унинг оёғи...» Бу фақат кетишмас, Навоийнинг «Ўзунга аблаҳи нодонни айлама ҳамроз» сўзларига риоя этиш ҳамдир.

Шавкатнинг шеърида тасвирланган эшак туёғу бўри панжалар дафъатан пайдо бўла қолгани йўқ-ку? Бунақалар эл ичида ҳар доим бўлган, бўлади. Буни ҳисобга олмаслик — умумнинг зиёнига бош қўшиш билан теппа-тенг. Навоий:

*Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон,
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами,
Ким кучук бирла хўдукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами,—*

деганда фалсафий қимматини ҳеч йўқотмайдиган фикрни башорат этмаганми?

Ҳаёт кучли одамларни севади. Кучлилар эса хона-

донларни нодонликнинг қўланса ҳидлари чулғаб ётишига бефарқ қаролмайдилар. Нодоннинг бахти — бахтсизлигининг сукути. Навоий шеърларида шу бахтсизликнинг шарҳларини ёзган. Уни баъзан гапиртирган. Шоирларимиз бундан ҳар қанча ўрнак олишса арзийди.

ХАТОНИ АНГЛАМОҚ — ХАЛОС БЎЛМОҚ

«Кимки ўзини ўзи ёқтирса, қандай ёмонлик», — дейди Алишер Навоий. Гап бу ерда худпарастлик ҳақида бораётир. Шоирнинг фикрича, ўзни севиш инсон жоҳиллигидан далолатдир. Ўзига бино қўйганлар — қафасдаги қуш, қўрадаги ҳайвонларни эслатишади. Уларнинг қалби ва ақли худбинлик қафаси. Савол туғилади: «Хўш, инсон ўзини ўзи қадрламаслиги керакми?» Қадрлаши лозим. Бу — шарт. Ғурур суствлиги ёмон нарса. Мағрурлик — тамагирлик ва хушомадгўйликка қарши бир қалқон эканлигини ҳамма ҳам англай олмайди. «Норнинг ит олдида чўкканин кўрдим», дейди шоир А. Орипов. Бу — ғурурини муҳофаза қилолмаган «азамат» зотларнинг аянч қисмати. Агар «нотанти йўлдошга» муҳтожлигини билдиришдан кўра, киши «сабру қаноатни бошига тож» эта олса, ҳақиқат йўлида ўзига «бино» қўйиб сув кечиш-у, ўтларда ёнишдан тоймаса ва шундай туйғулар «худпарастлик» дейилса, унда ўзни тинимсиз ёқтириш ва севиш керак. Лекин такаббурлик, худпарастлик билан ғурур чегаралари бошқа-бошқалигини фаҳмлолмаслик кўп тубан хислатга ривож беради. Мана шу фожиа. Ўзни севиш — ўзни билмаслик оқибатидир. Истаган кишидан: «Ўзингни ўзинг биласанми?» — деб сўранг. Албатта: «Биламан!» — дейди. «Нималарни биласан?» — дея яна қизиқинг. Аксариятидан тўрт-беш жумла юзаки гап эшитасиз, вассалом. Одамларнинг: «Ўзимни ўзим биламан!» — деб ўйлашлари (Навоий айтганидек, «ҳар қандай ҳолати ва ёқимсиз хаёллари» ўзига ардоқли, ўз ярамасликларини ҳам мақтайверадиган кимсалар эса бундай тушунчалардан мутлақо маҳрум) кўпинча алдамчи туйғу бўлади. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Ўзликни таҳлил этишга киришиш керак. Шунда беихтиёр: «Мен ўз кимлигимни англамас эканман-ку!» — деган қарорга келинади.

— Жуда яхши! — деймиз мана бу нарса,
Гўё ҳукм каби янграр сўзимиз.
Ўйлаб кўрганмизми ҳеч бирор марта,
Киммиз ўзимиз?

(Абдулла Орипов)

Дарҳақиқат, «Киммиз ўзимиз?» Дейликки, бу саволга бирин-кетин жавоблар топа бошладик. Нега секин-аста аллақандай гуноҳкорлик аламлари ҳам пайдо бўлди? Кўнгил хотиржамдай эди-ку? Қаёқдан келди бу ички безовталиқлар? Тўғрилиқка юз буришдан. Ўзимизни мард билиб юраверибмиз-у, дилимизнинг бир чеккасида қўрқув мудраб ётганини пайқабмиз. Неча маротаба тилимиз ёлғон сайраганини энди қандоқ тан олмаслик мумкин? Арзимас манфаатлар учун алдаганларимиз-чи? Нечун ўшанда ўз-ўзидан нафратланмасдан енгил тортиб кетаверганмиз. Нега? Ахир алдов ва риёнинг катта-кичиги бўлмайди-ку? Тафтишли саволларнинг оғир жавобларидан, истанги-истаманг, кўнгил маҳзунлашади. «Кимгадир айтилмай қолган бир раҳмат», «кимдандир сўралмай қолган узрлар», биров шаънига тошдай отилган ноўрин сўзлар, тўртта бетайин улфат билан ўтириб бефаҳмларча «сўйилган» кун ва йўқотилган соатлар, сени қарғаган соғинч овозлари — барча-барчаси қасоскор отлиққа ўхшаб бостириб келаверади. Қарабсанки, ичда «аламлар қат-қат». Мана, гуноҳкорлик қандай англанади. Шу тариқа мушоҳада ва ҳукмлар аёвсиз тус олади. Ўйлайсиз — қийналасиз, азобланасиз — ўйлайсиз. Афсуслар чекасиз, енгиллик истайсиз. «О, йиллар-армони, йиллар армони, Армон кўрмадим мен сиздан буюкроқ», деган шоирона сўзлар шунда сизни суяйди. Армоннинг оғриқли санчиқларида руҳий фароғат бор.

Амударё ёқасида «Муножот» тоғи бўлиб, Султон Увайс зиёратгоҳига келгувчилар унга битта-биттадан тош олиб чиқишаркан. Бу гуноҳдан халос этармиш кишини. Қани эди, битта тош гуноҳлардан қутулиш чораси бўлса? Қани эди, гуноҳ дегани тош бўлса-ю, уни иргита қолсанг? Йўқ, бундай ўйлаш — хом хаёлдир. Одамнинг масъуллиги — гуноҳ «фалсафаси»ни

нечоғли кенг ва ҳаққоний англашига ҳам боғлиқ.
Шунинг учун ҳам Омон Матжон:

*Гуноҳларим кўндир менинг, оҳ,
Билолмайман улар қанча бор?!
Гуноҳларим балки тоғ-тоғ,
Балки улар юлдузларча бор...—*

деб ёзган эди. Гуноҳкорликни билиш — ҳақиқат билан юзма-юз келишдай гап. Ҳақиқат ошкораликни мажбурият қилиб қўяди. Гуноҳ ҳиссиётлари ҳам. Фақат ёлгончи калтабинларгина қўлларида «тош», ичларида тоғ-тоғ гуноҳлари билан юксакларга чирмашадилар. Шарқ шеърляти буни қабоҳат ҳисоблаган. Ва гуноҳни яшириш риёкорлигига қарши очиқликни ташвиқ этган. Акс тарзда Бобур:

*Толеъ йўқи жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди,—*

деб ёзмаган, Ватандан кетишни ўзининг «юз қаролиғи» сифатида эътироф қилмаган бўлурди. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг руҳи бошдин-охир тавба-тазарру. Ҳикматлардан бирини ўқийлик:

*Аё дўстлар, ҳеч билмадим мен йўлимни,
Саодатқа боғламадим мен белимни.
Ғийбат сўздин ҳеч йигмадим мен тилимни,
Нодонлигим мени расво қилди, дўстлар.*

Яссавийнинг бу аламларида очиқлик бор. Шоир «нодонлиғ» айбларини эътироф этмай, «ғийбат сўздин» тил тиймаганлигини бекитса бўларди. Унда Яссавий ўзини янада йўлсизликка маҳкум этар, «саодатга бел боғламаган» ваҳшийлардан руҳини юксак ҳис қилолмасди. Айтишларича, илон ҳам пўст ташламаса ўлар экан. Шундоқ бўлгач, одам нега ичдан «пўст» ташламаслиги, яъни тубан ҳислатларига қўл силтамаслиги керак? Аҳмад Яссавий сўзлари айни шу кечиш моҳияти билан ибратли, шоир ғийбат ва нодонлик майлларини кўнглидан ҳайдаган. Бундан ташқари, нодонликни англаш — донолик қобилияти ҳисобланади. «Бўлди ўз

нодонлигимни англамоқ донолигим». Бу фикрни Навоийдай буюк мутафаккир айтган. Унинг:

*Мени киши демаса эл малул невчун ўлай,
Киши ҳисобида мен ҳам ўзумни чун санамон,—*

деган фикрларини эшитган худпарастлар, билмадим, не хаёлларга боришаркан?

Байтнинг мазмуни: эл мени киши ҳисобламаса, нега ғамгин бўлай? Чунки менинг ўзим ҳам ўзимни одам санамайман.

Бу сўзлардаги ўз шахсини юқори кўтармаслик самимиятини тасаввур ҳам сиғдириши қийин. Навоий эл ҳукмини олий ҳукм билган. Бу даъвонинг тасдиғи сифатида «Эл қочса бировдин эл ямони бил они» мисрасини қайтариш кифоя. Кишининг эл назарида бир чақачалик эътибори бўлмаса-ю, у ўзини-ўзи кўкларга чиқариб юрса? Бу худбинликдан не манфаат? Навоий юқоридаги мисраларда, биринчидан, эл баҳоси — даҳлсиз баҳолигини мантиқан тасдиқлаган. Иккинчидан, ўзига танқидий қараши бировлар ўйлагандан неча юз карра чуқурлигини қайд этиб ўтган. Чунки шоир «ўзини яхши тасаввур айлаган»ларнинг таъна-маломатларини кам эшитмаган.

Одам фаришталик даъвосида бўлдими, у иблисга айланади. Қимки сиртига сув юқтирмаслик одатига бўйсундими, у иззатпарастлик касалига чалингандир. Навоий шеърини ўқувчини шу хавф ва иллатлардан ҳушёрликка чорлаб туради.

Халқ мақолида: «Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади», дейилган. Нуқсон ва айблар ҳам бамисоли касаллик. Ҳар қанча яширманг, барибир, ё у ҳолатда, ё бу вазиятда «чирой» кўрсатаверади. Навоий бу ҳақиқатни бир байтида образли ифодалаган:

*Қирғовул қорда ёшунгон киби дур айбларинг,
Элга бас зоҳир, агарчи сен этарсен иғмоз.*

Нечоғли ажойиб ва таъсирли тасвир. Дарҳақиқат, қирғовулнинг қорга яшириниши ўзини намойиш қилиши-ку?! «Сен қирғовулга ўхшаб қолма,— дейди Навоий шеърхонга.— Айбларинг элга аён. Улардан кўз юммогинг бефойда...»

Одам қоқилиши ёки йиқилиши мумкин бўлганидек, адашиши, хато қилиши ҳам табиий. Бунинг хавфли

жойи йўқ. «Хато қилмоқ — одамга хос хусусиятдир, — деб ёзади Навоий. — Хатосини англаб, огоҳ тортган саодат эгасидир. Ўз хатосини эътироф этган одам — хатодан халос бўлади. Кимки хатосини бўйнига олмай, беҳуда далил келтириб алжирай берса, гуноҳи янада ортади». Навоийнинг қайдига кўра, хатодан қутулишнинг иккита қулай чораси бор. Бири — эл ўртасидаги қусур ва камчиликларни кўриб хулоса чиқармоқ ва тўғри йўлга тушмоқ. Иккинчиси — ўз нуқсонларини бошқалар сезиши ва юзингга солишидан аввал англаб, уларни йўқотишга жазм этиш. Бироқ бу анча мушкул. Инсон дунёга қарши бориши мумкин. Лекин у ўз юрагига қарши туришнинг уддасидан чиқиши анча оғир. Юрак — ҳокими мутлақ. Ақл ҳам юракда бор, юрак билган ҳақиқатларни очади. Юрак саркашликни ёқтиради. У — исёнкор. Ичида туғён қайнайди. Шунга қараб ақл одамлари юрак йўлларига тушганда эҳтиёт ҳам лозимлигини сўзлаб келганлар. Чиндан ҳам юрак баъзан хатони — хато, гуноҳни — гуноҳ деб тан олишни хоҳламайди. Умуман ҳамма вазиятда «юрак билан олишмоқ оғир. Негаки у истакларидан ҳар бирини кўнгил нарҳида баҳолайди» (Гераклит). Аммо юрак англовчан. У ўз хатоларини тушунишга қодир. Шу англашлардан гуноҳкорлик изтироблари туғилади унда. Бу — муҳим. Ички покланишнинг бош асосларидан бири мана шу. Яна:

*Кўнгилда чун ҳаво қилур туғён,
Умр шамъига еткурур нуқсон,—*

дейди Навоий. Бу — кўнгилнинг хатоси. Бу — туғён ҳавоси. Бироқ «умр шамъига» унинг зарарлигини ақл унга дарҳол билдирибди-ку? Навоий рубойларидан бирида шундай саволлар қўяди:

*Йўқ тоат ила кибру риёниму дейин?
Яхши демак ўзни балониму дейин?*

Ўзни яхши демак — ростдан ҳам бир бало. Бу бало шу қадар авровчанки, унинг домига илинганлар фақат бошқаларда нуқсон кўрадилар. Фақат ўзгалар айбидан «достон» тўқийдилар. Навоий бундай «беғуноҳ фаришталар»га қарата: «Сен ўз хулқингни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд», дейди. Азбаройи ўз айбларига чидамсизликдан «киши айбин юзига» изҳор этавермас-

ликка ундайди. Ва энг эътиборлиси, халққа панд беришдек уятсизликка бормасликка чақиради:

*Эшитмай халқ пандин, турфаким панд элга ҳам дерсан,
Қила олсанг эшитгил панд, сен ким, элга бермак панд.*

Бир нарсага тан берайлик: одам боласи айб ва хатоларига кўнгилчан бўлади. У ўзининг бу бахтсизлигини кўпинча сезмайди. Навоий: «Шоирлар ёмон шеърни ўз истеъдод фарзандидек яхши кўргани каби одам фарзанди ўз хатосини ҳам маъқул кўради», деганида нақадар ҳақ. Қанчалик узоқни кўра олган.

Қадим замонларда хулқий ёмонликларга қарши юнон ўлкаларидан бирида ёппасига кураш бошланибди. Бунда мағлуб ҳам, ғолиб ҳам одамнинг ўзи деб белгилашибди. «Ахлоқий покланишнинг яхши воситаларидан бири — саёҳат», деган ақида ўша даврларда кенг тарқалган экан. Бир бадфеъл кимса саёҳат орқали тозаланиш мақсади билан узоқ сафарга жўнабди. Сукротга саёҳатдан сўнг ҳам унинг тузалмаганлигини айтганларида: «Бунга тўла инонаман. Чунки у ўзи билан ўзини кўтариб юраверган», деган экан. Ростдан ҳам атроф-муҳитдан узоқлашиш нима дегани? Жой ва яшаш шароитини ўзгартириш кифоя эмас, оломонга хос хусусиятлардан йироқлашиш, ичингда ўрнашиб қолган ярамасликлардан тозариш лозим. Бу — маънавий камолот йўли. Шу йўл азобларига чидамасдан инсоннинг ўз феъл-атворига жавобгарлиги ҳақида сўзлаши алдамчиликдир.

«ЗУЛМ ЎЗУНГА ФИСҚДУР...»

«Маҳбубул-қулуб»нинг одамлар феъл-атвори ва аҳволига бағишланган биринчи фаслини ўқий бошлашингиз билан кўз ўнгингиздан бир-биридан ажойиб манзаралар кечади. Тасаввур этинг: улуғ бир мамлакат. Уни бошқармоқ одил шоҳ кўлида. Юртда тинчлик. Фаровонлик. Иноқлик. Одил подшоҳ «қуёш билан баҳор ёмғиридек қора тупроқдан гуллар очади». Халқ бошига «олтин билан дурлар» сочади. Меҳнаткашларнинг аҳволи осуда — роҳат-фароғатда яшашади. Зулмкорлар йўқ. Сиёсат тиғи дарҳол золим амалдорларнинг қалбига бориб санчилади. Босқинчи, йўлтўсар, ўғри ва қароқчилар хавфи барҳам топган. Болалар

мактабларда яйраб ўқиб, шовқин-сурон солиб юришибди. Уларга жисмоний ранж етказадиган ишларни буюриш оғир гуноҳ ҳисобланади. Мадрасаларда илм аҳли фан сирларини ўрганиш билан машғул. «Савдо қилиш учун тун бўйи дўконларда шам ўчмайди, олдиди қилувчилар кўчаларда безорилар дайдишидан қўрқмайди». Аҳолининг ҳовли-боғларини айтмай-сизми? Нечоғли файзли, меваю узумларга тўкин. Тунда аллақайси хонадонлардан овоз келади — дуоғўй кампирларнинг овози. Оналик толеидан мамнун «турк аёлларининг аллалари» умид қўшиқлари бўлиб тонгларни қаршилайди... Ватан шоирлари илҳомга тўлиб шеър ва мадҳиялар битишади. Бастакорлар кўнгилларни ларзага чулғайдиган куйлар яратадилар. Қўшиқчилар сармаст булбулга ўхшаб ашулалар айтишади. Бошқа ўлкаларнинг халқлари бу юрт, ўз эркига эга бу эл қисмати ва ҳаётига ҳавас билан қарайдилар.

Бу ифодалар маълум муддат хотирага дам беради. Кейин кўнгилда «хаёл ва орзу нақадар қудратли, Инсоний идеал нечоғли умидбахш», деганга ўхшаш фикрлар пайдо бўлади. Ер юзида шунчалик фуқаро-парвар, шафқатли ва саховатпеша шоҳ сира учраганми? Мўйсафид тарих бу саволга ижобий жавоб қайтара олмайди. Навоий ҳам уни тасаввурда яратган. Адолатли шоҳлар фуқарони худди шундай меҳр билан эъзозлайди, уларга яхшиликдан ўзгасини раво кўрмайди, деб ўйлаган. Лекин хаёл бошқа, ҳаёт бошқа эканлигини Навоий ҳамма замондошларидан кўра ёрқинроқ кўрган. Балки шу боисдан улуғ шоир «тож»ни «кўп дарди сар» қўзғовчи, зулм ила, «ақлу хуш»ни «торож» этгувчи бир нарса билиб, ундан буткул халос бўлмоқни ўйлаган:

*Тож кўп дарди сар берур бизга,
Зулмидур аҳли хуш торожи.
Бошимиздин бу тожни кам қил,
Барча гар бўлса салтанат тожи.*

Еки «Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо...» — дейилиши-чи? Навоий «Маҳбубул-қулуб» мақаддида: «Оламда бўлмиш ҳар навъ одам билан кўришдим; катта-кичикнинг феълу атворини ўргандим; яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим; яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, захрини

тотиб кўрдим», дейди. Бу фикрлар унинг зулм ва зўрлик, фисқу ва диёнатсизлик, гуноҳ ва бағритошликларга қарши тўқилган айбнома сўзларига ҳам бевосита дахлдордир. Навоий шоҳларни икки тоифага ажратади. Бири — одил, иккинчиси — золим шоҳлар. Уларнинг маслак ва фаолиятлари ҳам икки хил. «Шаҳиким, анга адл бунёд ўлур, Натижа буким — мулки обод ўлур» деган фикрнинг аниқ исботини биз юқорида кўрдик. Золимликда эса натижа мутлақо бошқа. Бу — тузиш эмас, бузиш: юрт ва эл ғамини енгиллатишмас, қайғуни ҳаддидан ошириш. Улусни беомон алдаш, диёнатсиз ва хушомадгўйларни пинҳона қўллаш. Ҳақгўйлик ва фидойиликнинг илдизига болта уриш. Хуллас:

*Қаю шаҳки йўқ адл ила дод анга
Улус бирла мулк ўлмас обод анга.*

Хўш, бу ноободликнинг реал манзаралари қандай? «Маҳбубул-қулуб»да Навоий буни ҳам ёрқин чизгиларда акс эттирган. Адолатли шоҳ — ёруғ тонг. Шунинг учун унинг даври нурли. Золим ҳукмдор қоронғу тун тимсоли. Жабр-ситама ўтказиш унинг кўнгил эҳтиёжи. У бундан ором топади. Ахлоқсизлик эса табиатига севимли. Мамлакатда қанча нотинчлик бўлса, унга шунча енгил. «Қабулар уялари бойқушларга ошиён» бўлиши билан унинг иши йўқ. Чунки у «зулм боғида май ичувчи»ларга сардор. Эртаю кеч ичгани-ичган. Қанчадан-қанча бегуноҳ қонлар тўкилаётир. Бу — унинг оддий ҳунари. Не-не одамларнинг тақдири увол. Халқнинг бели букилиб кетган. Олғир ва муттаҳам, сотқин ва ўғриларнинг омади юришган. Қанча заҳмат чекма, ишингда озгина камчилик бўлса жазога маҳкумсан. «Хато фикрга қаршилиқ кўрсатганлар тухмат балосига қолгуси». Бечора «халқнинг бир дунё моли бир қора пулчалик қадрсиз». Ҳақиқат ва тўғрилиқнинг кўзига чўп суқиб яшовчилар сони ҳисобсиз. Ҳукмдор «ҳаёт сувини оғу деса, тан олмаган гуноҳкор; қуёш нуруни қоронғу деса, таҳсин айтмаган қора рўзғор». Шунинг учун «чин гапни айтувчиларнинг жони хатарда». Уларнинг умри — иродани синаш, ўз жигар қонларини ичиб бўлса-да, ёлғонларга чидаш. «Ҳақиқат унинг қаршисида беҳуда, ақлли одамлар унинг наздида нодон» бўлгач кимга ҳам арзу дод этиш мумкин? Золим подшоҳлар танқиди

Навоийнинг шеърлари, хусусан «Хамса» дostonларида кенг ўринни ишғол қилган.

Академик ёзувчимиз Ойбек ёзган: «Навоийнинг «Ҳайратул аброр»да олға сурган ҳаёт фалсафаси яхшилик идеяларини мақташ ва ташвиқ этиш, ёмонлик идеяларини қоралаш ва улардан инсонларни нафратлантиришга қаратилган... Халққа жабр-зулм энг катта ёмонликдир. Навоий зулмни қоралайди. Лекин бу қоралаш мавҳум мулоҳазаларда, ваъз-насиҳатларда эмас, балки халққа жабр-зулм қилувчи конкрет айбдорларни, жинояткорларни очиб беришда кўринади».

Бу жиҳатдан дostonнинг учинчи мақолоти алоҳида қимматга эга. У шоҳлар зикрига бағишланган. Унда «нафс ити» қаршисида кучсиз, айш-ишратга ғарқ, юрт тақдирини унутган шоҳ ва унинг атрофидаги мансабдорлар фoш этилган. Ўша бобдан кичик бир парчани ўқийлик:

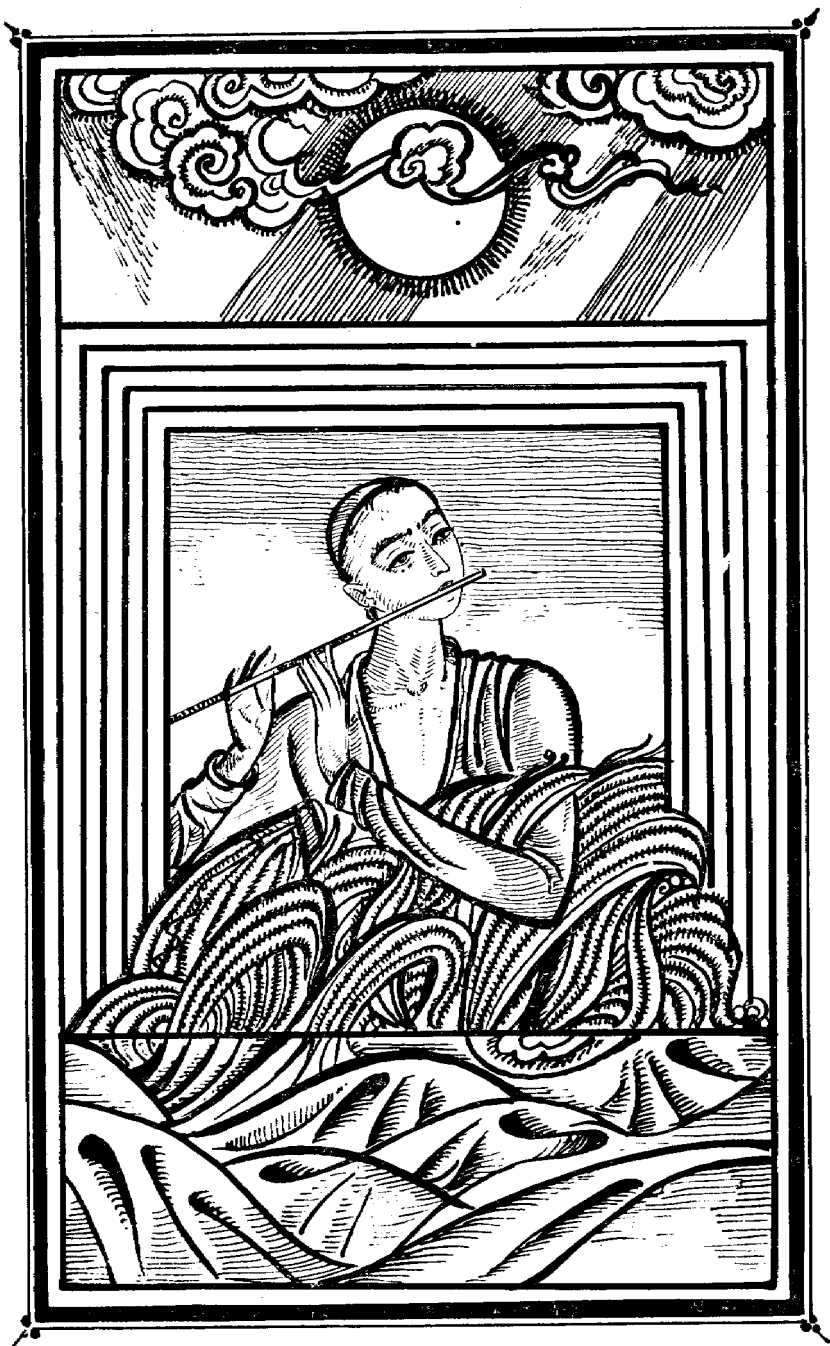
*Қасрки, базм анда муҳайё бўлуб,
Зийнати фирдавс муалло бўлуб.
Пардалари риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус қонидин.
Шамсаси эл моли била зарнигор,
Эл дуру лаъли била гавҳар нигор,
Хиштини масжид бузубон келтуруб,
Тошини эл марказидин еткуруб...*

Бу сўзлар султонга қарата айтилган. Парчадаги асосий образ қаср. У — зулм қасри. Жаннат монанд қилиб зийнат берилган бу қасрда шоҳ фароғат базмларини ўтказди. Ўз моҳиятига кўра подшоҳларнинг сарой ва қароргоҳлари шундай қаср вазифасини ўтаганлиги рост. Аммо шоирлик маълумот бериш, нима-ларнидир англатишдангина иборат эмас. Шоирдан маънонинг эҳтирос уйғотувчи тасвирларини чизиш ҳам талаб этилади. Бусиз ўқувчи қалбининг мувозанатини ўзгартириш мумкин эмас. Юқоридаги сатрларни ўқиганда биз аввало ғазабланамиз, дунёдаги энг даҳшатли адолатсизликнинг аниқ қиёфасини кўрамиз. Ва шоир тасаввурига ҳам қойил қоламиз. Нега қойил қоламиз? Биринчидан, унинг хаёл кучи — тубдан ишонтирувчи куч. Иккинчидан, у сўздан сўзга, сатрдан сатрга ўтган сайин зулм қасрини жонлантириб боради. Ким билади, бошқа шоир Навоий таърифлаган қасрлар ҳақида сўзлаганда уларнинг «пардалари риштаси», қизил

лаъл ва безаклари тўғрисида ўйлаб ўтирмасдан, умумий ҳукм билан чегараланарди. Бироқ Навоийнинг айна ҳолатдаги нияти чуқур. Қаҳри чексиз ва газаби ҳужумкор. У золим шоҳнинг қаттолликларини охиригача очиб ташламоқчи. А. С. Пушкиннинг шундай фикрлари бор: «Тарихга ҳурмат — мана, ваҳшийликдан маърифатни ажратадиган чегара. Ваҳшийлик, тубанлик ва жаҳолат ўтмишни ҳурмат қилмай, фақат бугуннинг олдида таъзим қилади». Бундай шароитда ахлоқсизлик, жаҳолат, янада очиғи, инсон шахси заволиннинг кўринишлари кўпаяди. Бу эса, хоҳланг-хоҳланманг, имон сустиги ва виждон мажруҳликларига олиб боради. Айтинг-чи, масжидни бузиб келтирилган гишталар, мақбаралардан ташиб-таланган тошлардан қасрлар бунёд этмоқдан зиёд ваҳшийлик бўладими? Юқоридаги шеърий парчадан кейинги сатрларда Навоий диёнатсиз подшоҳлар қасрини жонли муҳит тимсолига кўтаради. Бу муҳит — майхўрлик, хийлакорлик, бетамизлик, риёкорлик базмлари. У ерда «хоҳ қари бўлсин, хоҳ йигит, ичкиликдан ҳар биттаси бир телба итга айланади»:

*Мастлиқ уйқуси чу айлаб ҳужум,
Барча ўлукдек ётиб ул хайли шум.
Кўзларидин уйқу чу маъзул ўлуб,
Ҳар бири бир зулмга машғул ўлуб...*

Ҳа, шоҳ атрофидаги итларнинг «ҳар бири бир зулмга машғул». Шу жойда зулм деган зўравонлик ва истибдод, унинг даҳшатли самаралари ҳақида ақл қатъий хулосаларни уйғота бошлайди. Зулм — «ҳақсизликдан мазлумнинг ичига сиғмаган» дарди, дейсиз. Зулм — иложсизлик кулфатлари. Зулм — халқ руҳининг жоҳиллари оёғи остида янчилиши, жабрдийдаларнинг ҳаққа етмаган оҳи. Зулм — етим-есирлар, қора терга ботиб насибасини топаётган заҳматкашлар ризқу рўзига хиёнат. Зулм — оддий меҳнатчини одам ўрнида кўрмаслик. Зулм — қулга ўзининг қул бўлиб қолганлигини англашига сира имкон бермаслик. Зулм — улуғ ватанингни қафасга айлантириш қабоҳати. Зулм — ақлий эркини мажруҳ қилиб ташлаш. Зулм — қабиҳлик минбарларида туриб қонун юриштишдек уятсизликдир. Бунча гуноҳ, бунча жаллодлик фақат шоҳга тааллуқли бўлолмайди, албатта. Шунинг учун жабр-зулм қилувчиларнинг сафи кенг. Булар —

«халқнинг йиққан-терганини йўқотувчи» вазирлар; «виждонсиз, ҳаром-ҳаришдан тортинмовчи, бебиёнат» садрлар — ҳар турли мансабдорлар. Булар — «истагани шуҳратпарастлик ва одатлари олифтагарчилик. Юриш-туришлари маст-аластлигу ўзларига зеб бериш» бўлган очкўз бошлиқлар; қондабузар ва қонунсотар қозилар; «мансаб ва амалдорликка» ҳирс боғлаган мударрислар. Навоий булар тўғрисида шунчаки фикр юритмайди. Балки ўз давридаги зулмкорларнинг ички қиёфаларини очиб, уларни халққа танитади. Шу йўл билан зулм ва зўрликнинг умумий манзарасини яратади. Ва ўқувчини «агар шоҳнинг одати халққа зулм қилишлик эса, эли ҳам зулм фикри билан яшайди. Агар шоҳ эътиқодли бўлса, халқнинг имони ҳам соғлом бўлади... Донишмандлар шоҳни улуғ, пишқириб оқадиган дарёга; аҳолиси ва яқинларини дарё атрофидаги анҳорларга ўхшатадилар. Дарё сувида қандай хосият ва кайфият бўлса, анҳорларида ҳам шу каби кайфият ва хосият бўлади. У аччиқ бўлса — бу аччиқ; у чучук бўлса — бу чучук. У лойқа бўлса — бу лойқа, у тиниқ бўлса — бу тиниқ», деган асосий муддаога инонтиради.

НАФСНИ ЕНГМОҚ — МАРДЛИК ВА ШИЖОАТ

Шарқ мутафаккирларининг таърифларига кўра, ҳаёт дунёси, жонли нарсалар уч турли сифатга эга. Булардан бири — шайтоний. Иккинчиси — ҳайвоний. Кейингиси — малаконий, яъни софлик, покизалик сифати. Инсон шу уч сифат ва қувватнинг борлигидан яралган эмиш. Кимнинг вужудида агар ҳайвоний ҳирслар голиблик қилса, у албатта тилсиз махлуқларга яқин; шайтоний хислатлар эрк топса, иблисга ўртоқ; малаконийлик учун қайғурса тоза табиат бўларкан. Бу гапларга тўла инонмаслик ҳам мумкин. Лекин бошқа бир ҳақиқатга шубҳа қилиб бўлмайди. Бу — нафс тузоғидаги кимсаларнинг ҳайвонга айланиши. Еки ердаги шайтондай кун ўтказиши. Мана шунинг учун ўтмишдаги олиму санъаткорларнинг деярли кўпчилиги бир овоздан нафсни энг хатарли душман деб эътироф қилганлар. Нафс — инсон ичидаги ганим. У одамни ичдан кемириш ва парчалашга қодир. Нафс голиб келганда тирикчилик, айниқса, вужуд ташвиши бош мақсад бўлиб, эзгу хаёлларнинг ўрнини манфатпарастлик майллари эгаллайди. Бу — яшашнинг ту-

бан йўли. Аммо қанчадан-қанча кишилар шундай умр кечеришган ва кечеришаётир. «Қутадғу билик» асарининг муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб ёзади:

*Авом қайғуси барча қорин учун,
Одам ташвиши барча бўғзи учун.
Талай халқ ўлиб кетди ўз нафси деб,
Қора ер тагида ёгурлар бутун.*

Инсон қорин қайғусига кўмилиб, ўз нафси деб «қора ер тагига» кирмоқ учун туғиладими? Йўқ, албатта. Бўлмаса Навоий қорининг билан дўстликдан кеч, «Невчунки эр ўғлига қорин душмандур», деб ёзмасди. Лекин нафс уни шу бахтсизликка гирифтор этиши муқаррарлиги донишманд Юсуф Хос Ҳожиб сўзларидан англашилиб турибди. Ибн Сино рубоийларидан бирида:

*Дунё, мансаб дема, учма ишвага,
Дўстлардан ажраб ҳам ёв бошига ет,—*

дейди. Бунда назарда тutilган ёв — нафс. Ибн Сино ҳар нимадан, ҳаттоки дўстликдан кечиб бўлса ҳам шу ғанимнинг бошини янчишга чорлаётир. Чунки нафс эҳтиёжлари сўндирилса мансабпарастлик, обрўбозлик, молу давлатга ўчлик иллатлари ўз-ўзидан барҳам топади. Ҳаётда шундай доғули ва субутсиз зотлар борки, улар учун дўстлик шунчаки гап. Улар дўстнинг шахсига эмас, дўстлик ниқобида унинг мансаб ёки бойликларига кўнгил боғлашади. Бу ҳам нафсдан туғилган чиркинлик. Ибн Синонинг фикрлари ўшандай қалбаки дўстлардан қутулмоқ ҳақида ўйлатиши билан ҳам қимматли. Ахир, чинакам дўстлик маънавий яқинликдан бўлак ҳеч нимага суянмайди-да!

Алишер Навоийгача туркий шеърятда нафс ва нафсоний ҳисларни ўзига хос изчилликда танқид этган шоирлардан бири Аҳмад Яссавийдир. Яссавийнинг фикрича, нафс «ябон қушдек қўлга қўнмас» бир нарса. Аммо қандай қилиб бўлмасин, уни қўлга олмоқ керак. Бу қуш ўз ҳолича парвоз этаверса, кишини кундан-кунга тўғри йўлдан оздириши мумкин. Оқибатда эса:

*Нафс йўлига киргон киши расво бўлур,
Йўлдин озиб, тойиб тўзиб гумроҳ бўлур.
Етса, турса шайтон била ҳамроҳ бўлур...*

Шоир нафс бандаларига қарата: «Нафсни тебгил, нафсни тебгил, эй бадкирдикор», деб мурожаат этади. Яссавийда яна шундай сатр бор:

Нафсим учун юрар эрдим итдек кезиб...

Мана, нафс одамни не кўйларга солади. Чиндан ҳам нафс ғалаёни майда ғаразлар илинжида итга ўхшаб ҳаллослаш телбалиги. Бунинг оқибати эса фақат пушаймонлик ва армон. Негаки, гофиллик армону андуҳдан ўзга самара бермайди. Шу маънода Аҳмад Яссавийнинг қуйидаги тўртлиги ибрат оҳангида айтилган:

*Во дарито, армон билан умрим кечти,
Нафсим мени тугён қилди, ҳаддин ошти,
Жоним қуши парвоз қилса, руҳим қочти,
Гофил юрган умрин елга сотар, дўстлар.*

Алишер Навоийнинг нафсга муносабати ибн Сино ёхуд Аҳмад Яссавийникидан фарқ қилмайди. У ҳам одам учун ўз нафсидан даҳшатлироқ рақиб бўлмаслигини кўп ўринларда таъкидлайди. Шоир нафсга тобе бўлиб душманни банд этмоқни мардоналик санамайди. Унингча мардлик ва матонатнинг ҳақиқий йўли мана бундай:

*Бўлуб нафсингга тобиъ, банд этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман қила олсанг ани қил банд.*

Нафс шундоқ бир нарсаки, овқатланишдек оддий ишданоқ у одамни чалғита бошлайди. Ва бора-бора киши ейиш-ичиш ҳунарманди даражасига етиб қолади. «Нафс балосига учраган одамнинг ейишдан бошқа ҳунари йўқ», дейди Навоий. Томоқ балоси билан изма-из келадиган яна бошқа ҳирслар бор. Булар: очкўзлик, такаббурлик, тилёғламалик, худпарастлик. Навоий худбинлик таърифида ёзади: «Худбин — ҳақнинг амрига бўйинсунмайди: шайтоннинг барча буйруқларини бажо келтиришдан чарчамайди. Ўз олдида ўзи доно ва чечан, ҳар бир қиладиган номаъқул иши ўзига маъқул ва равшан...» Мансаб ва катталиқни хуш кўрмоқ чин одамийлик талабларига кирмайди. Аммо шунга қарамасдан инсон мартабага интилади. Кеккаяди. Хондамир «Макоримул ахлоқ» асарига Навоийнинг Ҳожа Шихобиддин Убайдуллога битган мактубини кел-

тиради. Шу хатда «мансаб мастлиги» ва калондимоғлик нафс қилмиши деб шарҳланган: «Ҳурматли биродар ва суюкли фарзандга! Муштоқлик саломининг адосидан сўнг маълум қиламизки, инсоннинг мартаба ва катталикини севиши табиийдир... мансабнинг хосияти гафлатни орттирувчи... Бундай кишининг (яъни мансаб одамининг — И. Ҳ.) ҳушёр бўлиши жуда оғир. Агар у гоҳо ақл мадади билан ўзини тута олса-да, бироқ мансаб мастлиги уни ўз ҳолига қўймайди. Ҳақиқатан, шу мастлик чоғида фалакнинг интиқом олувчилиги, ғаддорлиги (раҳмсизлиги) ва фалак холиқининг (яратувчининг) адолатли ҳоким эканлиги қачон унинг хотирига келади...

Демак, нафси пок ва ақли соф кимса бу мастликлардан ўзини беҳуш қилмаслиги ва ўзини ўзбошимчалик ва ўзбилармонликка солмаслиги, зулм кўрган дармондаларнинг ҳолига боқиши керак».

Инсоннинг онадан туғилиши — поклик. Лекин йиллар ўтиб, ёш улғайган сайин одам кўнглидан негадир тубан ҳирслар кўпроқ жой талашиб қолишади. Масалан, пул, мансаб, маишат ҳирслари. Бундан кўз юммаслик керак. Аксинча, уларга қарши, шуларни барҳам топтирадиган чоралар хусусида қайғуриш лозим. Навоий ғазалларидан бирида шундай фикр айтилган:

*Хотирни жамъ истар эсанг аввал хавотир дафъин эт,
Кимда хавотир бўлмаса, осуда хотир бўлғуси.*

Осуда хотирликни ўз тинчига эришиш ё лоқайдликка алоқадор билмаслик керак, албатта. Бу, биринчи навбатда, оломоннинг қонини қиздирган нафс ҳавосидан руҳни поклашдир. Нафс амрига тобеларда ҳеч пайт маънавий осойишталик бўлмайди. Уларнинг қалбида четдан эмас, ичдан бир ниш доимий санчилиб туради. Улар ўзларини тирик билишади. Афсуски, хирс уларни ҳалок этган бўлади. Мана, бу тўғридаги Навоийнинг сўзлари:

*Ҳирс аҳлига гайри ниш санчилмас ҳеч,
Бағридин онинг бу ниш айрилмас ҳеч.
Бу маҳлака ичра фикрини қилмас ҳеч,
Ҳирс они ҳалок этти, ул билмас ҳеч.*

Ҳирседан хароб бўлганлар халқ ҳаёти равнақиға дахлсиздирлар. Навоий бу фожиани ўзича чуқур дард

билан идрок этиб, ёддан чиқариб бўлмас ҳукмни
ёзиб қолдирган:

*То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

Бу рубоийда ҳорислик ва очкўзлик «хирмани»га барҳам берилмаслиги қораланади; нафс ва кибр «қаср»ларини қулатмаслик фош этилади; амал одамларининг зулм ва ситамкорликни енгиш каби қийинчиликларни таслим этишлари бош вазифа қилиб қўйилади. Ва охирида булардан қутулмаса ҳеч вақт эл шод, мамлакат обод бўлмаслиги таъкидланади.

Демак, эл шодлиги, мамлакат ободлигини кўзловчи ҳар бир киши ҳам «нафсу ҳаво қасри»ни қулатмоқни ўзидан бошламоғи лозим. У тўқайдаги шерни енгишни шижоат ўйлаб юрмаслиги керак. Балки «Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужо», сўзларини амалда исботлаши шарт. Бунинг бошқа шарофатли жиҳати ҳам бор. Нафс итини мағлуб эта олган киши ичдан парчаланиб ҳаёт кечирмайди У Шахс сифатида ўз бутунлигини топадики, буни Навоий таъсирчан мантиқда ифодалаган:

*Нафс амрида ҳар нечаки толпингайсен,
Кўп гарчи бутунлик тиласанг, сингайсен,
Ком истаю неча элга ёлинггайсен,
Нафсингга хилоф айлаким, тингайсен.*

Улуғ санъаткорлар асарларида акс эттирилган маъно ва туйғулар дарҳол эскириб ёки маълум даврлар чегарасида тўхтаб қолмайди. Улар ҳаёт ривожини, халқ маънавий эҳтиёжларига уйғун оҳангларда давом топиб, ривожланади. Бунда улкан даҳоларга содиқ издош шоиру ёзувчиларнинг хизматлари юксак бўлади. Шу жиҳатдан Навоийдан кейин яшаб ижод қилган аксар санъаткорларнинг нафс масаласидаги шеърини сўзлари мутафаккир шоиримиз фикру ифодаларига ҳамоҳанг эшитилиши қонунийдир. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мана бу гаплари Навоийнинг фалсафий ҳукмларига яқин:

*Нафс душман дурур яқин билгил,
Дўстум, бу сўзумни чин билгил.*

*Душманедур агарчи ўтру эмас,
Лек бир лаҳза сендин айру эмас...
Бурногилар сўзини назар қилгил,
Унинг ўгрисидин ҳазар қилгил...*

Бурногилар, яъни олдингилар сўзига назар қил, деганда Бобур Навоий пандларини ҳам хаёлга келтирмаган дея оламизми?

Аҳмад Яссавий нафси «ябон қуши», Навоий тўқайдаги шердан ҳам хатарли махлуққа қиёслашган бўлса, Бобур ўзича янги рамзий атама топиб дейди:

*Нафс тавсанини ром қил ўзунгга,
Қодир ўл ҳарна сўз десанг сўзунгга...*

«Нафс тавсани» нима бу? Тожу тахт, давлату иззат, «шаҳвату нафс»га ишқивозлик майлларини яйратадиган ҳирс тулпори эмасми? Худди шундай. Бобур руҳ поклигини ўзининг олий тилакларидан бири билган:

*Руҳим чун тан эвиге келтурдунг пок,
Мундин бори элитма касофат бирла.*

Шоирнинг шеърларини ўқиб англаймизки, Руҳнинг биринчи касофати — нафс. Нафсдан ғолиб чиққан руҳ — малоҳати руҳ. Биз юқорида «нафсу ҳаво қасри»ни йиқишни ҳар ким ўзидан бошлаб сўнг бошқалардан талаб қилиши тўғрисида сўзлаган эдик. Хўш, бунга қудрат етмаган бўлса-чи? Ожизлик устун келган бўлса-чи? Кучли шахслар буни хаспўшламасдан рўй-рост айтишган. Бобур ана шундай қудратли Шахс. Мана, эшитинг:

*Умр гафлат билан ўтकिрмишмен,
Нафс буйруғи била бормишмен...*

Шоир умрининг гафлат ва «нафс буйруғи» ила кечган пайтларини ўйлаб, «ғаму дарду алам била» тўлади. «Нафс илигида забун» ҳолатларидан дилига уят, армон ҳислари ёпирилиб келади.

*Бу не умру бу не балолигдур,
Бу не тавру не юз қаролигдур,—*

дея надоматлар чекади. Мана шу очиқлик ва фавқулодда тўғрилиқка эришмаганида Бобур «шаҳвату нафс қавий душман»лигини тўла тан олиб, «Давлат учун кўнгулни зор этма, Иззат учун ўзунгни хор этма», дея олмаган бўлурди.

*Нафсининг касбидур ҳавоу ҳавас,
Рух алидадур булар ярамас,—*

дейди Бобур. Нақадар доно фикр. Мен бу байтни ўзимча кўп эслаб, такрорлаб юраман. Ва негадир у Абдулла Ориповнинг «Рухим» шеъридаги «Рухим, сен вужуднинг гамини ема» сатрини хотирлатаверади. Балки бу нафсининг ҳавоу ҳавасларидан ўзини озод этиш тўғрисидаги янги ва энг мухтасар фикрдир. Балки у Яссавий, Навоий ва Бобур сингари улуғлар шеъриятига меҳру ихлос шарофатидан ҳам туғилгандир. Абдулла Орипов:

*Нафс ила дунёга дил берган фосиқлар, сиз буқун,
Яссавий хок пойидин айлаб олинг тумморлар...—*

деб ёзармиди бўлмаса?

Хуллас, Навоийнинг умуминсоний ғояларига садоқатли шоирлар қалбида «мисли камалак — юксак ва сўлмас» Рух учун жавобгарлик туйғулари ҳамиша барқ урган.

ТАМА — ТЎНГИЧ «ЎҒИЛ»

Форс ўлкасидан икки киши Чин мамлакати томон сафарга чиқади. Уларнинг табиати ва нуқтаи назарлари бир-бирига зид. Бири — борига шуқр қилиб яшовчи киши. Яъни қаноатли. Иккинчиси — очкўз, дунёпараст кимса. Бу икки одам узоқ йўл юради. Иттифоқо, йўл ёқасида ярми тупроққа кўмилган бир тош учраб қолади. Унинг юзасида ёзув. Улар хатни ўқишади: «Кимки машаққатларга бардош бериб, тошнинг тескари томонини ағдарса, унда бир афсона битилган. Унга кўра, шу атрофда бир вайрона бор. Вайронанинг тагида эса хазина. Қийинчиликка чидаган шу хазинага эга бўлади...» Тамагир буни ўқиғач, оромини йўқотади, тош тубин қазмоққа тушади. Қонёъ киши унга парво

этмасдан йўлда давом қилади. Чунки унга «ганжи қаноат» ҳамроҳ эди. «У: «Ким сориким, тангрининг эҳсони бор, Тош ёрилиб чиқмоғи имкони бор», деган ишонч билан кун кечирарди. Хуллас, у тонг отгунча йўл босади. Субҳидамда бир шаҳарга дуч келади. Шаҳар ичига элтадиган йўллар кўп экан. Лекин у энг яқинига дуч келганидан биринчи бўлиб кириб боради. Дарвозага яқинлашган заҳоти уни халойиқ қуршаб олади. Бу эл расмига биноан, подшоҳ ўлгандан сўнг унинг вафоти сир тутилар, саҳар вақтида ким шаҳарга қадам босса, уни тахтга ўтқазиб бошига тож кийдириб, қўлига узук тақишармиш. Уни шу омад кутиб турган экан. Шундай қилиб, у мамлакатга подшоҳ қилиб кўтарилади. Тамагирнинг қисмати нима кечди дерсиз? У ўзини роса қийнаб, юз машаққат билан тошни бошқа томонга ағдаради. Қараса, яна ёзув; у «Хом тама даҳрда ранжур эрур» — хомтама дунёда доим ранж тартади, деган фикрни ўқийди. Навоий китъаларидан бирида ёзади:

*Кўб олтун, кумуш сори қўл сунмогил,
Ки тутсанг кофингни қаро ранг этар.
Кўнгулда доғи майлини асрама,
Ки кўнгулунгни доғи ҳам ул занг этар.*

Бойликка ўчлик ҳалиги хомтама шахсни худди шу аҳволга солади. Ўқувчи унинг дилини қуршаган занг — аллақандай чиркинликни ўзича тасаввур эта олади.

Улуғ турк шоири Юнус Эмро нафсининг фақат ёлғон ва нифоқ билан машғул бўладиган тўққиз ўғли борлигини қайд қилади. Файласуф шоирнинг белгилашича, тама — шу ўғилларнинг тўнғичи. У инсонни тўғри йўлдан оздиргач, нафсининг кибр, ҳасад, кин, туҳмат каби бошқа фарзандлари фаол ҳаракатга тушишармиш. Тама — манфаат ҳирси, у ақлни олғирлик, ялтоқликка ундайди. Табiiийки, бунда инсонийлик шаъни таҳқирланиб, ғурур хорланади. Тама йўлига кирган кўнгил юлиш ва эришишга бениҳоя ўч бўлади. Навоий тамагирнинг феълени «еб тўймаснинг овқатга ўчлиги»га ўхшатади. Аҳмад Яссавий:

*Нафсим мени йўлдин уриб хор айлади,
Термултириб халққа мени зор айлади,—*

деганида, тама тугдирган хорликни ҳам эътиборга олган. Навоий «Тамада разиллик ва уқубат бор», дея бежиз таъкидламаган. Шу разилликлардан айримларини айтиб ўтайлик. Тама, энг аввало, эътиқодга шикаст етказди. Унинг таъсирида инсон поклигидан, виждон холислигидан ажралади. Ҳамма нарсани фойда қаричи билан ўлчаш оқибатида, у «норни ит олдида» тиз чўктириб, «шер»ни «қумурсқалар» билан сафардош қилади. «Қўрқут Ота китоби»да: «Кўнгли юксак эр бой бўлмас», дейилган. Тама шу фалсафага мутлақо қарши, у кўнгил юксаклигининг заволи. Кимдаки тамагирлик туйғуларини пайқасангиз, бундай кимсаларнинг самимиятига ҳеч қачон инонманг. Улар шоирми, олимми, рақбарми, ким бўлишларидан қатъий назар, барибир манфаат ва шухрат қулларидир. Бундайлар ҳаммаша эришиш учун сотмоққа, мансаб ва мартабаларда ўсмоқ учун эгилишга, тўғрилиқ шиори билан ёлғонга моҳир бўладилар. Навоий ҳамма нарсани ўз номи билан аташга ўргатади. Шоир тамагирликни «гадолар ишқи»дан йироқ ҳисобламаган. Шунинг учун ҳам «Балки гадо дур тама этган киши», деган. Гадо ўзининг кимлигини яширмайди. Тамагир гадодан ҳам пастроқ туради. У ҳорислигини гўё бекитиб яшайди. Лекин у бекитиладиган иллатларданмас. Навоий айтмоқчи:

*Бировки, тамаъ риштаи қилгуси,
Унинг бирла бўғзидин осилгуси.*

Инсон бетама кун кечириши мумкинми? Албатта, мумкин. Меҳнат ва заҳмат одам қалбини тама ҳисларидан тинимсиз поклайди. Бунинг учун яна маънавий ҳаётга дахлдор эҳтиёжларни кучайтириш ва кенгайтириш, турмуш ташвишлари гирдобига чўмиб қолмасдан, катта мақсадлар дардида фаолликка интилиш керак бўлади. Аммо таъкидлаш керакки, тама уруғлари шунда ҳам инсон кўнглидан буткул супурилиб кетмайди. Балки шунинг учун ҳам Навоий:

*Эй Навоий, олам аҳлида тамаъсиз йўқ киши,
Ҳар кишида бу сифат йўқтур, анга бўлғай шараф,—*

деган хулосаларга келгандир. Шоир шу фикрларини давом эттириб:

*Сен агар тарки тамаъ қилсанг, улуг ишдур буким,
Олам аҳли барча бўлғай бир тараф, сен бир тараф,—*

дейдики, бу ҳам улуғ натижага етмоқ учун нақадар улуғ куч — тозаланиш қудрати лозимлигини шарт этиб қўяди. Навоий шеърларида тарки тама қилишнинг аниқ йўл ва воситалари ҳам акс эттирилган. Шулардан бири риёдан сақланиш:

*Навоий, тамаъ тухмин сочма кўп,
Риё ашкидин анга сув очма кўп...*

Демак, риё сувисиз «тамаъ тухми» кўкармайди. Риёкорликнинг кушандаси нима? Ақл ва донолик. Донолар кўнглида «тамаъ тухми» ўз-ўзидан куйиб кулга айланиши муқаррар:

*Эй кўнгил, куйдур тамаъ тухмин, таманно мазраин,
Бу экинни чунки ҳаргиз қилмади доно писанд.*

Навоийнинг эътирофига кўра, тамада заррача бўлсин, хосият, нафли хусусият йўқ. У тиканга ўхшаш нарса. Тикан уруғидан гул ўсишини кутиш бефаҳмлиқдай гапдир.

*Тухми тамаъки хорлиқ ўлмиш унинг бари,
Сен бўйла хор тухмин экиб, қилма гул тамаъ,—*

дея ўғит беради бобокалон шоиримиз.

Итдан сўрабдилар: «Нима учун сен бор уйга гадо қадами етмайди, сен ётган остонадан тиламчи ҳатлаб ўтмайди?» «Мен тамадан йироқман, — дебди ит, — тамасизликни суяман. Менга беминнат насиба — хизматимга яраша бир бурда нон, кичикдир-каттадир бир устихон кифоя. Гадо-чи? У ҳамиша очман деб тиланади. Қўли доимий чўзилган. Халтасида бир ҳафталик нону ўзи очман деб нолон. Тамадан йироқлигим туфайли тамагирга ўртоқ бўлолмайман»

Бу ҳикоят Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон»ида берилган. Ҳикоятдан тамагир кимса итдан-да тубан, у ўзини ҳатто ҳайвон олдида ҳам хор қилади деган маъно келиб чиқади. Эртаю кеч инсон камолоти учун қайғурган, унинг одамийлик фазилатларини муҳофаза этган, ҳар бир шахс сиймосида Ватаннинг виқорли фарзандларини кўрмоқ истагида ёнган Алишер Навоий тама тўғрисидаги ҳар бир танқидий сўзи билан ўшандай тобелик, ўз қадрини поймол қилишларга қарши турганлиги шубҳасиз.

Муҳаммад Фузулий қитъаларидан бирида: «Қилмасун дунёда султонлар манга таклифи жуд, Басдурур бошимда тавфиқи қаноат афсари», яъни: «Дунёда султонлар менга эҳсон таклифи қилишмасин, бошимда қаноат тожи бор, шу ноёб тожнинг ўзи менга басдур», деган эди. Шоирлар шоҳликдан қаноатли бўлмоқни юксак баҳолаганлар. Уларча, қаноатнинг ўзи тенгсиз салтанат. Қаноатда шоҳлик — асл султонлик мана шу. Бунда ҳар томонлама хотиржамликка эришиш мумкин. Ҳар жиҳатдан фориғлик бўлмагунча қонёликка етишмоқ мушкул. Шунинг учун ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур:

*Фориғ эрдим, қаноатим бор эди,
Қонё эрдим, фароғатим бор эди,—*

деб ёзганди. Қонё — «Тинч кўнгул бирла қатиқсиз умоч»ини бировларнинг ёғли паловларидан ортиқ кўрадиган киши. Қаноатли биров берган хазинадан, заҳмат тортиб, меҳнат билан топган бир қора чақасини минг карра зиёдроқ билади. Ва шу олижаноблиги, камсуқумлиги билан ҳам ҳар қандай ҳимматли зотлардан устунроқ туради. Буни Навоий Ҳотами Той ҳикоятида зўр маҳорат билан тасвирлаб кўрсатган.

Навоий тамага қаноатни қарши қўяди. Шоир талқинларида қаноат барча инсоний фазилатларни муҳофаза этадиган, хорлик, муҳтожлик, қадрсизлик ранжу азобларидан омон сақлайдиган чорадир.

*Кимгаки иш бўлди қаноат фани,
Билки они қилди қаноат гани.*

Қаноат одамни маънан ва руҳан бойитади, уни «азиз эл»ни хорликка маҳкум қиладиган эҳтиёжлардан қутқаради. Чунки «Қаноат — бир чашмадирки, олган билан унинг суви қуримайди: у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди... Қаноат киши кўнглига равшанлик етказади; кўз ундан ёруғлик касб этади. Қаноатли дарвишнинг қаттиқ нони тамагир шоҳнинг ноз-неъмат тўла дастурхонидан яхшироқдир. Қаноатга одатланган фақирнинг ёвғон умочи — олғир бойнинг новвоту ҳолвасидан тотлироқдир. Шоҳ удирки — олмайди-ю, беради, гадо удирки — сочмайди-ю, теради. Ҳар ким қаноатга одатланган бўлса, шоҳликгадолик ташвишини билмайди... Қаноат бир қўрғонки,

унга кирсанг, нафснинг ғалвасидан қутуласан». Хуллас, Алишер Навоий қаноатни эҳтиёжсизлик негизи, иззат ва шарафнинг чинакам тантанаси деб талқин этган. Демак, қаноат фалсафаси, ҳурлик, қалб ва руҳ озодлиги фалсафаси ҳамдир. Қаноат — шахс учун энг муборак эркинликдир.

ИЧКИЛИК — АФСУС СУВИ

Маълумки, май ҳақида сўзлаш Шарқ шеърлятида қадим замонлардан бошланган. Майни улуғлаш Абу Абдулло Рудакий лирикасида марказий ўринда туради. Бу мавзу ифодаси, айниқса Умар Хайём, Ҳофиз Шерозий номларини жаҳонга машҳур қилиб, уларга мангу шуҳрат келтирган. Ҳофизда ишқ, ёр, ошиқ ва май тушунчалари қарийб ажралмасдир. Ҳофиз ғазалларида май тасвирлари фақат ҳаётӣ, мавжуд дунё билан боғлиқ фикр-туйғуларнигина эмас, тасаввуф фалсафасига алоқадор маъно, ишқи илоҳӣ сирларини очадиган ҳолат ва кайфиятларни ҳам қамраб олган. Бундай ифодалар Навоий шеърлятида ҳам учрайди. Мана, шоирнинг машҳур рубоийсини олиб кўрайлик:

*Зоҳид, санга ҳуру манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсин, манга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла ёна керак.*

Риёкор, мунофиқ, алдамчи шайху зоҳидлар Навоийнинг жуда кўп шеърлярида танқид этилиб, уларнинг қарашларига зид гаплар айтилган. Бу рубоий ҳам, аслида, ўшандай руҳдаги шеърлардан. Аммо бу ўринда жонона ҳам, майхона ҳам мажозий моҳиятга эга рамзий образлар. Академик ёзувчимиз Ойбек Навоий сўфиёна шеърлярида «расми исломга ва унинг ақидаларига тасаввуфни зид қўйиб, «Ҳақиқат»га олиб борадиган иккинчи йўл борлигини рамз билан кўрсатиб ўтади», деганди.

Юқоридаги рубоийда шундай. Маълумки, тасаввуф шеърлятида «жонона» дейилганда олий гўзаллик тимсоли вужуди мутлақ, яъни оллоҳ назарда тutilган.

«Майхона» эса комил инсоннинг сийрат олами. Навоий ғазалларидан бирида:

*Сен гумон қилгондин ўзга жоми май мавжуд эрур,
Билмайин наф этма бу майхона аҳлин, зоҳидо,—*

дейди. Рубоийда худди шу «ўзга жоми май» тўғрисида фикр юритилган. Унда тилга олинган «соқий» ҳам рамзий маънода қўлланилган. У маърифат дарғаси. Шуларга кўра ундаги «май»нинг ичкиликка дохиллиги йўқ. «Паймона неча бўлса тўла ёна керак» сўзларини «Менга қадаҳ кетидан тўла қадаҳ тутинг» маъносида англамоқ керакми? Йўқ, айтиш ҳолатда «паймона»нинг тўлаллиги («яна ёна керак» таъкиди ҳам шу ниятни ифодалайди) бошқа мақсадни акс эттиради. Рубоий қаҳрамони ошиқ. Бироқ худо ишқида ёнган ориф ошиқ. У шаробхўрлик қилмоқчимас. «Қадаҳ» унинг илоҳий завқ-шавқларга тўла қалби, шу жомдаги «май» зиёсида у вужуди мутлақ дийдорига етишмоқчи. Ва шундай ҳолатларда у «Ки, ортар тамошасида ҳайратим», демоқдан бағоят бахтиёр сезади ўзини. Сўфиёна шеърларида бу йўл — ҳақ йўли эканлигига Навоий шубҳаланмаган. Балки «Мажоздин чу ҳақиқатга йўл топар ошиқ», деб ҳисоблаган. Шунинг учун шоирнинг майга бағишланган барча шеърларини шодлик, хурсандлик ҳиссиётларига тақаб, май образи мундарижасини чегаралаш нотўғридир. Бу ҳақда шарқ адабиётининг билимдони, адабиётшунос олим Н. Комилов «Тимсоллар тимсоли» мақоласида («Ешлик» журнали, 1987 йил 7-сон) батафсил мулоҳаза юритиб, Навоий асарларида тадбиқ этилган май, майхона, харобот, соқий, соғар, қадаҳ, хум каби қатор рамзий маъноли сўз ва образлар, улар орқали ифодаланган ва эътиборда тутилган яширин маънолар сирини изоҳлаган. Айтиш мумкинки, олимнинг мақоладаги деярли барча фикру шарҳлари диққатга сазовордир. У бир ўринда шундай ёзади: «...масалан, дейлик, «Келмади» радифли ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, «Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгул уйин, Не учунки бода кирган уйга қайғу келмади» деган мақтаъини эшитганда, шоирнинг лирик қаҳрамони ёрини кутавериб, қийналганидан, уйига кириб аламидан роса ичиб олибди-да, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлик қилган бўлардик. Бундай ғазалларда ҳам («дунёвий ғазаллар»да ҳам дейилмоқчи — И. Ҳ.) бода, шароб, май

сўзлари ўша мажозий маънода — муҳаббат шавқини билдириб келишини эсдан чиқармаслик керак». Ҳаққоний кўрсатма ва тўғри талаб. Қуйидаги тўртликда эса аҳвол ўзгача:

*Ким айласа соқийи гуландом тамаъ,
Илгидин онинг соғари гулфом тамаъ.
Андин сўнг агар тақвию ислом тамаъ
Айлар эса ул мардак эрур хом тамаъ.*

Ислом қоидаларига кўра, май ҳаром, уни ичиш гуноҳ ҳисобланиб, майхўрлик дин пешволари ва давлат кишилари томонидан ман этилган. Лекин омма кўзида шариат қоидаларини мудофаа қилувчиларнинг ўзлари пинҳона равишда шаробхўрлик билан машғул бўлганлар. Рубойида шу тарздаги иккиюзламачиликларга қарши гапирилган. Шоир айтмоқчики, ким соқию гуландом қўлидан гулгун шароб тамасида бўлиб, яна ислом тариқи ва шариат номидан лоф уриб дину диёнатга даъвогарлик этса, у хомтама кишидир. Бундай шеърларда Навоийнинг май ва унинг ҳаётбахшлик фазилатларини қадрлаганлиги ўз-ўзидан сезилиб туради. Навоий майни қувонч манбаи, дунёнинг қайғу ва ғамларини бартараф қиладиган ҳаётий неъмат тимсолида талқин этган. Шоирнинг лирик қаҳрамони ҳижрон ва айрилиқнинг оғир қийноқларини май билан енгмоқ истагида яшаган, замон зулми, давр ахлининг, жабру жафолари май ичганда унинг хаёлидан кўтарилади: «Сипеҳр зулмига йўқ чора бодадин ўзга». Аммо май тарғибида қанча кўп гапирган бўлса-да, Навоий ҳеч пайт одамларни телбаларча шаробхўрлик, аҳмоқона қадаҳбозликларга чорламаган. Аксинча, гуманист шоир шаробхўрлик инсон камолига тўғаноқ бўладиган иш, ичкиликка рағбат ортган сайин одамийлик хусусиятлари камайиб, ҳатто йўқолиб боради деб куйинган.

Шундай манзарани кўз олдингизга келтиринг: мана, бир маст кимса. Унинг ҳаракатлари бежо. Бежогина эмас, жуда бемаъни. Шунинг учун ҳам у кўчадаги болаларга масхара. Болалар жиннига тош отишгандай, унга тош улоқтиришади. Майхонадан тўғри кўчага чиққан бу мастнинг афт-ангорига қараб бўлмайти. Пешонаси ёрилган. Юзлари кўкарган. Бош яланг. «Ёмон итдек одамларга ўз-ўзидан ҳамла қилади. Уни шунчаки ёмон ит эмас, қопағон ит деса ҳам

бўлади». Мастлик голиб келгани сари у ўзини бошқара олмайди. Боши оққан ёққа юради. Болалар текин томоша топгандай уни ўз ҳолига ташлаб кетишолмайди... У эса кетма-кет йиқилиб, туриб, охири чўзилиб қолади-ю, ўқчиб-ўқчиб қайд қилади. Мастнинг юзи, соқоли булганеди. Кейин қаёқдандир ит пайдо бўлади. Қарабсизки, унинг ифлос башарасини ит ялаб, тозалайди...

Мастлик уйқуси тарқагач, эртасига яна шунга яқин аҳвол қайтарилади. Бу гал энди ҳалиги киши чўнтагидаги бор пулидан ҳам ажралади. Ўликдан кафан тилангандай, йўлтўсарлар унинг тўнини ҳам ечиб олишади... Маст хаёл-бехаёл ўз уйини қидиради. Тополмайди. Аммо гандираклар нари-бери юргани-юрган. Ўз жонига, ўз имонига зулм қилиш бундан ортиқ бўладими? Гап шундаки, шунча шармандалиқдан сўнг ҳам унинг кўнгли хиралашгани сезилмайди. Хижолат уни қийнамайди. Чунки: «Ичкилик одамни ирkit, кишининг таъби тортмайдиган бебурд, субутсиз, ёлгончи қилиб қўяди», деганлари мана шундай содир бўлади.

Ушбу манзара — тарихий манзара. Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидаги ўн бешинчи мақолотни ўқиган китобхон тасавурида у худди юқорида баён этилган шаклда сувратланиб қолади. Лекин айни пайтда, у бугунги воқелиқдан олиб кўрсатилаётганга ҳам ўхшайди. Тўғри, бунақа тоифа ичувчилар ҳозир тез-тез кўзга ташланмас. Аммо ундайлар барибир учраб туради.

Алишер Навоий: «Ичкилик ҳам дард ўти, ҳам афсус сувидир», — дейди. Ҳақиқатда шундай. Ичкиликка ружу қилган одам ўзини дард ва ҳар турли хасталикларга гирифтор этмасдан, нима қилади? Ичкилик афсус ва пушаймонлик сувидан бўлак нарса эмаслигига асло шубҳаланмаслик керак.

Ибн Сино табиб сифатида ҳам, санъаткор сиймосида ҳам майга ортиқча рағбат этишни инсон соғлиги ва шарафи учун зарар санаган. У «Уржуза» асарида: «Ҳаммавақт маст бўлишдан ўзингни сақла, бўлмаса бир ойда бир мартаси кифоя қилади. Май ичишнинг аҳён-аҳёнда бир бўладиганидан манфаат бор, унинг кўпида турли зиёнлар бор», — дейди. Ибн Сино айни шу ҳикматли насихатини рубоийларидан бирида мана бундай ифодалаган:

*Май — душмани масту дўст бо ҳушёр аст,
Андак — тарйёку беш — захри мор аст.*

*Дар бисёраш мазаррати андак нест,
Дар андаки ў манфиати бисёр аст.*

Мазмуни: май мастнинг душмани, ҳушёрга дўстдир. Озгинаси дори, кўпи эса илон захридир. Унинг кўпида зарар кам-камича эмас. Унинг озгинасида манфаат кўпдир.

Ибн Синонинг бу фикрлари ундан кейин яшаб ўтган шоиру ёзувчилар томонидан қўлланиб, ўзига хос шаклларда давом эттирилган. «Майлам ба шароби ноб бошад доим», яъни майлим доим шароби нобда бўлсин деган Умар Хайём ҳам қатор тўртликларида «Андак хўр, гоҳ-гоҳ хўру пинҳон хўр», дея ибн Синога ҳамоҳанг мисралар битади. Навоий ҳам ибн Синога маслакдош. Умуман олганда, шоир майни бутунлай тарк этмоқни маъқул кўради. Ошкора ва кўп ичмоқ эса нотўғри. Унингча, «Оз ичиш ҳикматга мувофиқ... муттасил ичиш — саломатликни кемиради». Саломатликнигина кемирмайди, у инсонийликни емиради. Шу заҳар таъсири туфайли одобсизлик, ёлғончилик, жинояткорлик иллатлари кўпаяди. Ортиқча ичкиликбозлик ихтиёрий равишда инсонни ҳайвонга айлантиради. Кўп кишилар мана шунда майга қўшиб, ўз имон ва виждонларини ичиб юборганликларини сезмай ҳам қоладилар. «Ичкилик ярамасликлар онасидир... — дейди Навоий. — Одамийликни йўқотиш учун қадаҳ-қадаҳ заҳар ичиш қандай қоида? Ҳар қултумдан сўнг бадмастларнинг қиладиган хиргойилари телба итлар акиллашидан нишонадир». Улуғ шоир йигитликдаёқ ичкиликка барҳам бермоқликни чинакам йигитлик ғолиблиги деб баҳолайди. Ва шаробхўрликдан товба этмаган қарининг аянч аҳволини ҳам эътибордан четда қолдирмайди:

*Ким йигитликда қилур товба, йигитлик улдур,
Қори булғор соқолин қилса қадаҳ поймолиқ...*

Инсон ақл ва юрак чирогининг хиралашувини истамас экан, у ичмаслиги керак. Жаҳолат, риёкорлик, мақтанчоқликдан кирланишни хоҳламайдиган одам, албатта, ичкиликдан ҳазар этиши лозим. Навоийнинг насиҳатлари мана шундай.

ҲАСАД — ҲАЗАРЛИ БЕДОРЛИК

Ярим тун. Яқин-йироқларда чироклар ўчаётир. Сал ўтмай борлиққа тун сукунати чўкади. Ҳаммаёқ қорайган. Ҳамма нарсани хаёлий осудалик қуршаб олган. «Кундуздан чарчаган уйғоқ машаққат» «сокин томирларда» энди ухлаб ётибди. Толиб-толиққан қушлар ҳам «жажжи тумшуқларини, патига тиқиб» беҳол мудрайди. Тунги тайёраларда қаёнларгадир учаётган одамлар-чи? Улар ҳам бедормас — «қўйнида тушлар» ухлайди. Хуллас, гўзал бу чоғ, самовий бу ҳолат қучоғида «Чексиз коинот ҳам мудрайди сокин». Бу дилбар тун манзараларини тасаввур қилиб кўрсангиз ҳатто «кечаларнинг меҳмони — шабнам» ҳам ухлаган бўлади.

*Ухлар премьерлар — эртаси нотинч,
Ухлар капалаклар, ухлар йўлбарслар.
Ошиқлар дилида ухлайди согинч,
Шикоятлар ухлар, ухлайди арзлар.*

Волимлар, қотиллар, зобитларнинг уйқуга чўмганларини айтмайсизми? Лекин олам тин олиб, беғамлигига эришганида «битта туйғу» сира ухлай олмайди. Чунки «унинг тўшагида мих бор» азалдан. Абулла Орипов «Тун манзаралари» шеърида ўша туйғунинг номини тилга олиб:

*Уни қийаб ётар омонсиз сўроқ.
Фақат ухлолмайди биргина ҳасад,— дейди.*

Бу — ҳазарли бедорлик. Навоий нодонни эшак, «балки эшакдан ҳам баттар», фосиқни ахлоқсиз, ёлғончини қабих гуноҳкор, гийбатчини мурдорхўр деган. Ҳасадчи ким? У бахил, ашаддий ичиқора махлуқ. Ҳасадчи ишида «ками йўқ» хоксор, «оддийгина» киши кўриниши мумкин. Лекин дили кўролмаслик, душманлик, адоват қурумларига тўладир. Абдулла Орипов ҳасадгўйнинг ичида «тонналаб кўмир бор» деганида асло муболага қилмаган. Аммо ҳасаднинг қайдан ва қандай туғилганлиги унга жумбоқ:

*Идроким борича яшадим фақат,
Фаҳм эгдим дунёни баимкон, қат-қат.
Елгиз бир жумбоққа ақлим етмади:
Қайдан туғилади, билмадим, ҳасад.*

Ҳасаднинг онаси — кучсизлик, маънавий ожизлик. Айтайлик, шер тулкига ҳеч бир маънода ҳасад қилмайди-да. Тулки шернинг заволини тилаши мумкин. Бу — ҳасад. Шунга ўхшаб истеъдодли одамларнинг нафасларидан истеъдодсизлар кўпинча бўғилиб, гашла-нишади. Дононинг фикридан нодоннинг боши оғрийди. Демак, ҳасад тугилади. Шунинг учун дунёнинг қайси жойида камол топишидан қатъий назар, улуг истеъдод соҳиблари — улар олимми, шоирми, табибми — барибир, у ёки бу тарзда ҳасад ўқларига нишон бўлиб умр кечирганлар. Ибн Сино «Фазлу камолим қанчадан-қанча зотларнинг» оромини емирди, улар менга ит бўлиб вовилладилар мазмунида гапирган. Бу итлик ҳам ҳасаднинг каромати. Чунки у «ит»лар ибн Сино қалбини ишғол этган ғоялар, у кўз тиккан манзилларни хаёлга ҳам келтира олмаганлар. Ҳасад учқур аргумоқнинг оёқларига мих бўлиб санчилиши мумкин. Ҳасад гўрковлигини тан олмаса-да, марднинг йўлларида тинимсиз чуқурлар қазийди. Ҳасадчи заҳарли илондай пайт пойлайди, калтакесакка ўхшаб зимдан судралиб юради.

Ҳасад ҳамлаларидан ҳамиша огоҳ яшаш керак. Аммо вақт ва асаб сарфлаб ҳасад бандаларига қарши атайин курашиш шарт эмас. Навоий айтган: «Ҳасадчи — бемор, балки ҳалокатли касалга гирифтор». Шоир форсий қатъаларидан бирида «Душманат гар ҳасуд шуд нек аст», — «Душманинг ҳасадчи бўлса яхшидир», деган. Нега? Эшитинг:

*Душманинг ҳасадчи бўлгани яхши,
Бадфеъли ўзига беради азоб.
Ўз феъли ўзига дўст-душман бўлса,
Қасдида жисми-жон бўлади хароб.*

Ҳасадчининг ичи — дўзах. У шўрлик дўзах ҳақида айтилган воқеа ва қийноқларни ҳар кун, ҳар соат бошдан кечиради. Унинг жисму жонини исми ноаён аллақандай қурт-қумурсқалар кемиради. Кўнгил кўзи билан дунёни кўришига ғараз тутунлари сира имкон бермайди. Навоий буларнинг барчасини ҳақ жазоси сифатида баҳолайди:

*Ҳар кимки ҳасуд эрур сазодур ҳасади,
Ҳақдин бўлгон ямон қазодур ҳасади.
Ўз жонига еткунча балодур ҳасади,
Балким анга дарди бедаводур ҳасади.*

Бу «дарди бедаво»га чалинмасликнинг чоралари нима дерсиз? Тинимсиз руҳан баландликка интилиш. Юрак кенглиги, бошқаларнинг муваффақиятларидан жонсарақ тўлганмаслик, фисқу фужурдан жирканиш, катта мақсадлар билан яшаш, ўз ишингни севиш, шахсий ўзишларга бепарволик — булар ҳасадга қарши чора четанларидир. Энг асосийси — оқкўнгил бўлмоқ. Кўнгил қораликка буркана бошладими — бу ҳасад кайфиятларидан далолатдир. Ва тил эрта-индин тухмат сўзларини гўлдираши аниқ. Шунда иқбол ҳам, омад ва эътибор ҳам қочади. Ўшанда ҳол-аҳволингизни кўриб, кузатиб юрган бирор-бир оқил зот балки муносабат тарзида сизга Навоийнинг мана бу сатрларини ўқиб берар:

*Ҳар кимки ҳасад хислатидур вой анга,
Иқбол ила фарқ фалаксои анга.
Ҳеч офатдин бўлмас парвои анга,
Ҳам ўз ҳасади офатидин вой анга.*

«Ҳасад — қалб оғуси». Юраги заҳарланган кимсанинг аҳволи «вой» бўлиши шубҳасиз. У руҳий қувончларини бой беради. Унинг хотираси кин ва адоватлар гўлдирилган қутидан бўлак нарса эмас. Ҳасадгўй дунёга ҳушёр ақл, тиниқ идрок билан холис назар ташлолмайди. У айблайди, ғазаб сочади, аммо заррача хотиржамлик топмайди. Ҳасаднинг одамни чалғитадиган яна битта айёрлиги бор. У баъзан зўр бериб ўлган кишиларни улуғлайди. Шунда ҳасадчи, албатта, тирикларни — ўзига ёқмаган иймони бут, диёнатли зотларни ҳақоратлаётган бўлади. Ҳасадчи санок машинасига ўхшаб камчилик санайди, одамлардаги қусур ва нуқсонларни ҳисоблайди, лекин у яхши инсоний сифатларни ҳисобга олмайди. Чунки фазилат кўрмоқни хоҳламайди. Навоий айтмоқчи: «Одамларнинг қилмишларидан айб ахтарган одамнинг ўзи айбсиз бўлиши мумкин эмас, ҳамма нарсага ёмон кўз билан қаровчи кимса асал ўрнида ҳам заҳар кўради». Ҳасадчи «оддий тошни лаъл деб билади; садафнинг ҳар қандай синиқларини инжу ҳисоблайди... Бундай одам бировнинг дастурхонида битта юмалоқ патир кўрса, уни осмон саҳнасида гўлин ой дейди. Одамларнинг кафтида пайдо бўлган қадоқни кўрса, ҳасад қилиб, уни қўлида дур ушлаб гурибди дейди. Тун қоронғилигини тонг сафоси деб ҳисоблайди: бойқуш патини хумонинг пати деб...

Бир одам гул ҳидласа, унга тикан санчилгандек бўлади: биров бода ичса, унинг боши огрийди. Элга шодлик бўлса, унинг дарди кучаяди. Нақд бойликнинг офати ўғри бўлганидек, яхшилар ҳасадгўй одамлардан доим озор тортишади». Ҳасад бандаларининг кўзлари хонасидан чиққудай бўлиб ёзғиришларини ҳам, фавқуллодда айёрлик билан зимдан иш юритишларини ҳам кўрганман. Халқимиз: «Дарахтнинг бўшини қурт ейди», деб топиб айтган. Ҳасадчи шўрликларнинг бағрини қурт кемирса, улар нима қилсин? Лекин шу аянчли ҳолатида ҳам уларнинг нукул юксак фазилатли, олижаноб одамларнинг дилига найза санчишга қасд этишлари гўёки ёзилмаган қонуниятга ўхшайди. Аммо Мирзо Бедилнинг бир рубойисини ўқиганимда шундай қонуният мавжудлигига ишонч туғилган:

*Ҳар тирадаруне, ки ҳасад шомили ўст,
Бар тўҳмати покон назари ботили ўст.
Рав, пунба ба сақфи хона овезу бубин,
Дуде, ки зи шамъ сар кашад моили ўст.*

Ҳар бир ичи қора кимса борки, дейди шоир, барчасининг одати ҳасад. Уларнинг ботил назари поклар тухматига қаратилган. Сен бундан таажжубланма. Оплоқ пахтани хонанинг тоқига кўйгин-да, пастда шам ёқ. Шамнинг тутуни юксакдаги ўша пахтага бўй чўзади. Биринчи бўлиб ўшани қорайтиради.

Нечогли буюк ҳикмат. Демак, виждони покиза одам барибир у ёки бу тарзда ҳасад ранжларига йўлиқиши муқаррар.

Жаҳолат — ўтакетган нодонлик. Негаки жоҳил нодонга қараганда ваҳшийлашади. Унинг ороми — қўполлик, қаҳри ёвузлик. Жаҳолатга ҳасад кўшилганда нималар бўлишини ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Буниси даҳшатли. Мана, эшитинг:

*Жоҳилки, ҳасад бўлғай анинг жаҳлига зам,
Нур эл кўзидин англаса ўз кўзида кам.
Кўзларни олишмоққа чекиб тиги ситам,
Эл кўзини ҳам ўйгаю ўз кўзини ҳам.*

Абдулла Қаҳҳор мақолаларидан бирида ривоят келтиради: Ҳасти Хизр саҳрода бир кўрни кўриб раҳми келибди-ю: «Эй бандаи худо, тила тилагингни»,

дебди. Кўр худодан кўзига нур тилаш ўрнига: «Эй ҳасти Хизр, худодан тилаб бергин, ҳамма одамларнинг ҳам кўзи кўр бўлсину менинг алашим босилсин»,— деган экан. Қарангки, жоҳил ҳасадчи ҳам мана шу кўрга ўхшаб кетаркан-у, лекин жуда йиртқич экан. Бўлмаса у эл кўзида нур кўриб, кўз ўнги қоронгулашгани камлик қилганидек, жабр-ситам тиғи билан эл кўзини ўйиб олмоққа ташланармиди? Эл ким-у, сен ким? Одам ҳам ўз кўзини қовлайдими? Навоийнинг юқоридаги рубойидан: «Ҳасадчи — ўз кўзини ўзи ўювчи», деган хулосага ҳам келиш мумкин.

Ҳа, ҳасад энг жирканч туйғу. Доноларнинг эътирофича, нафрат, сотқинлик ва фисқу фужурлар ҳасад байроғи остида кун кўраркан. Баъзан битта ақллироқ ҳасадгўй атрофида ўнлаб ғийбатчи, сотқин ва фисқ тарқатувчи лақмаларнинг йиғилиши тасодифий эмас экан-да!

*Хачирдек чаёнлар, фил каби мўйлар,
Баданингдан сўрар қонинг, ғийбатчи.*

Ғийбатчи ҳақида кўп эшитганмиз, ўқиганмиз. Аммо ҳеч пайт ғийбаткаш — «хачирдек чаёнлар»ни қони билан семиртириб юришини хаёлга келтирмаганмиз. Махтумқулининг юқоридаги тасвири ғийбат аҳлининг оғир жазоларига маҳкумгина эмас, «хачирдек чаёнлар» эканлигини ҳам фош қилади. Ғийбатчи ва фосиқлар ўз умрини елга бериб, ўзгаларнинг гап-сўзларини «кўча-кўйда кездиради»ган, ҳурматга мутлақо номуносиб дилозорлардир. Навоий уларга нисбатан асло ҳурмат сақламасликка ўргатади:

*Фисқ аҳлига бўлмас киши қилмоқ ҳурмат
Ким, эрмас анинг ҳолига равнақ ҳурмат,
Фосиққа насиб этмади чун ҳақ ҳурмат,
Хушроқтур ани тутмаса мутлақ ҳурмат.*

Тилимизда «роҳат» деган сўз бор. Афсуски, бу сўзнинг мазмунини жуда кўп одамлар гоятда бир ёқлама, юзаки тушунадилар. Роҳат дейилганда асосан ички фикрий фароғат, кўнгилни поклаб, руҳга юксак ҳузур бағишлайдиган туйғу ва ҳолатларни англаш керак. Навоийнинг: «Ҳар кимса ҳасуд бўлса, роҳатсиз ўлур», сўзлари фосиқ ва ғийбат аҳлига ҳам тегишли. Улуғ шоиримизнинг «Кўнглунгни арит борча ямон

хислатдин» насихатини яна қайтаргим келади. Ҳасад фикс, ғийбат — булар «ямон хислат» ларнинг ёмонидир. Булар бир кунмас, бир кун инсонни ичи бўм-бўш жасадга айлантириб ташлайди. Ва бу жасад кишилар онгига фақат оғулар тарқатиш билангина ўз мавжудлигини ҳис этадиган бўлиб қолади. Мана шунинг учун ҳам ҳасадчи қотилдан-да ҳазарлидир.

ЧУМОЛИДАН ЧУМОЛИЛАРГАЧА

Алишер Навоий шеърларида тасвирланган маъно ва туйғуларни бутун кенглиги билан тўғри англамоқ учун кўпгина тарихий, афсонавий шахслар ҳақида тўқилган ривоят, ҳикоят, нақллар мазмунидан ҳам хабардорлик зарур бўлади. Навоий ғазалларидан бирида ёзади:

*Кўнгулдуру ул паридин ишқ мулкининг Сулаймони,
Ки ҳам бор ойдин ел ҳукмида, ҳам доғидин хотам.*

Бу байтда тилга олинган Сулаймон — милоддан ўн аср илгари Исроил давлатида ҳукмронлик қилган яҳудий подшоҳларидан бири. Афсоналарга кўра, Сулаймон Довуд пайғамбарнинг ўғли бўлиб, отасидек у ҳам пайғамбарлик ва подшоҳлик мавқеига эришган. Навоий ишқли кўнгулни муҳаббат мулкининг султони, яъни Сулаймони деб таърифлаётир. Лекин иккинчи сатрдаги ел — шамол, доғ, хотам — узук сўзлари қандай ҳақиқатни англатади? Бунинг сири бундай: эмишки, Сулаймонни ҳамма нарсага эриштирган илоҳий куч — унинг сеҳрли узуги бўлган. У ўша узук шарофати туфайли барча жонли мавжудотга ҳоким даражасига кўтарилади, қушлар, ҳашоратлар тилини тушуниб, улар билан сўзлаша олади. Чунки «бу узукнинг кўзи «кибрити аҳмар» деган қимматли тошдан ясалган экан. Кимёгарларнинг эътиқодига кўра, бу тош ҳар қандай мўъжизаларга калит берар эмиш. Бу тошга тангрининг сирли исми ўйилгани учун барча махлуқлар Сулаймоннинг амрига бўйсунар экан»¹. Бироқ узукдаги бу сирни ҳатто Сабо маликаси — Сулаймоннинг хотини Билқис хоним ҳам илғай олмаганмиш. Озарбайжон халқи ўртасида тарқалган афсоналардан

¹ Мақсуд Шайхзода. Асарлар, IV том, Тошкент, 1972, 256-бет.

бирида айтилишича, узук сеҳрини фаҳмлай билмаганлигидан Билқис хоним уни дарёга иргитиб юборади. Демак, Навоийнинг ошиқ кўнглидаги доғни Сулаймон узугига насбат бериши — дунёни англаш, огоҳликка ишорат ҳам ҳисобланади.

«Тўрт минг олтун курси тахтининг икки ёнида қўярлар эрдиким, бани Исроил (яхудийлар) уламо (олимлар, билимдонлар) ва аҳбори (ҳукумат вакиллари) ўлтурурлар эрди», — дейди Алишер Навоий Сулаймоннинг тахти таърифида. Мана шу улкан тахтни ҳамisha шамол кўтариб юрган.

Шарқдаги бир қанча муҳим воқеа, ғаройиб ҳодисалар Сулаймон номи ва шахсий фазилатлари билан боғлаб талқин этилган. «Ҳашвияликлардан бирининг айтишича, — дейди Абу Райҳон Беруний, — Сулаймон ибн Довуд... узугини йўқотгач, подшоҳлиги қўлидан кетди, сўнгра қирқ кундан кейин узуги ўзига қайтарилиб, равнақи ҳам қайтиб келди. Подшоҳлар унинг ҳузурига келдилар, паррандалар тўпландилар, шунда эронликлар: «Наврўз омад», яъни: «Янги кун келди», — дедилар. Натижада шу кун «наврўз» деб аталди. Сулаймон шамолга буюрди, шамол уни кўтариб кетди, бир қалдирғоч унга рўпара чиқиб: «Эй подшоҳ! Уямда бирмунча тухум бор, уларни босиб кетма, нарироқдан ўт», — деди. Сулаймон наридан ўтди ва у ерга тушгач, ҳалиги қалдирғоч тумшуғида сув олиб келиб, унга сепди ва унга чигиртканинг бир оёғини ҳадя қилди. Наврўз куни сув сепиб, ҳадиялар беришнинг сабаби шундандир».

Беруний Сулаймон ва қалдирғоч воқеасини гапириб, унинг қалби раҳм ва шафқатдан маҳрум эмаслигини таъкидлаган. Албатта, ҳаётда бундай ҳодиса бўлмаган. Лекин халқ ожиз қушларга ҳам зарар кўрсатмайдиган адолатсевар подшоҳларни тинимсиз орзу қилган. Шундай умид билан афсоналар тўқиган, ривоятлар айтган. Шоирлар шеър ва дostonлар битишган.

Сулаймоннинг ҳашаматли тахти, ҳокимлик қудрати ҳақида гапирдик. Табиатан камтар, оддийликни суювчи фикр кишилари, меҳнаткаш халқ шундай тахт, қанчадан-қанча элу юртларни ўзига бўйсундириш мақсадини кўзловчи шоҳларнинг дабдабали тақдирига яхши назарда қараши мумкинми? Йўқ, албатта. Шунинг учун бадий ижодда Сулаймонга қарама-қарши, хокисорлик, садоқат, ожизлик ва донолик тимсоли сифатида иккинчи бир образ яратилган. Бу — чўмоли.

Шарқдаги деярли кўпчилик буюк санъаткорлар ушбу маънода чумоли образидан самарали фойдаланганлар. Жалолиддин Румийда ўқиймиз:

*Мо ошиқи ишқему мусулмон дигар аст,
Мо мўри заифему Сулаймон дигар аст.
Аз мо руҳи зарду жигари пора талаб,
Бозорчаи қасабфурўшон дигар аст.*

Сўзма-сўз таржимаси: биз ошиқмиз, мусулмон бошқадир. Биз заиф чумолимиз, Сулаймон ўзгадир. Биздан сарғарган руҳу тилинган жигар талаб қил. Либос сотарлар бозорчаси бошқадир.

Шеърдаги заиф чумоли орқали дардкаш инсон ҳолати чизилган. Сулаймон — ўзга тоифа вакили. У ошиқлик азобларидан йироқ ташқи ҳашам кишилари рамзи. Бундайлар дунёни бозорга айлантириб яшайдиганлар. Шунинг учун уларнинг «мусулмон»-лиги жоҳилликдир.

Ўзбек шеърятининг улуг вакилларида, «Муҳаббатнома» асарининг муаллифи Хоразмий бир ўринда «булут остидаги хуршид» — қуёш каби йўлдошини Сулаймонга, ўзини чумолига ўхшатиб:

*Баҳам кўрдик агар ширин, агар шўр
Сулаймон бирла ҳамкоса бўлиб мўр,—*

дейди. «Чумоли қандай қилиб Сулаймон билан ҳамкоса бўлган?» — деган савол туғилиши табиий. Дарҳақиқат, Сулаймон чумолини ўзига яқин олиб жуда қадрлаган эмиш. Афсонага биноан Сулаймоннинг шоҳлик кунида бутун жонлилар унга совға ва ҳадялар берадилар. Ундан кимнинг туҳфаси қимматлироқ эканини сўрашганда, ўзидан анча оғир чигиртка оёғини кўтариб келган чумолини кўрсатган. Шоирамиз Нодира ғазаларидан бирида шу воқеага ишорат этиб, «Ки мўр қилди Сулаймонга туҳфа пойи малах», деган. Чумолининг оғир чигиртка оёғини орқали келиши — бу унинг заҳматкашлик сифати. Халқ фантазиясида унга яна бир қанча бошқа ижобий фазилатлар мужассамлаштирилган. Сулаймон Водиюл-Намал деган жойга бориб қолганида, иттифоқо, чумолилар шоҳининг овозини эшитади ва уни кафтига олиб гаплашади. «Мендан ҳам шарафи улугроқ зотни билурмисен?» — дейди Сулаймон. Чумолилар шоҳи жавоб қайтаради: «Билурмен.

Сендан шаъни азимроқ мендурмен. Сенинг тахтинг жонсиз нарсалардан иборатдур. Менинг тахтим сенинг муборак қўлингдур». Бунда чумоли зукколик мартабасига кўтарилган. Сулаймон ҳар қанча қудратли, дунёдаги жамики жонзодлар устидан ҳокимликка етишмасин, у барибир чумолининг ақлу идроки, хоксорлик ва донишмандлиги олдида ожиз қолаверган. Бу тасодифий эмас. Чунки чумоли маълум тарзда халқ донишмандлигини тасдиқлайдиган поэтик образга айлантирилган. «Қиссаи Рабғузий»да шундай ҳикоят бор: кунлардан бир куни Сулаймон ўз тахтида лашкарлари билан ўтиб бораётганда бир чумоли: «Менинг амримга тобе чумоли борки, ҳаммаларинг қочиб ер остига кириңг, Сулаймон лашкарларига поймол бўлманглар», деб қичқиради. Буни эшитган Сулаймон ҳаводаги тахтидан ерга тушади. Қараса, биргина чумоли турибди. «Отинг нима?» «Отим Манзара»,— дебди чумоли. «Мўрчаларни не учун қочирдинг?» Шоҳнинг бу саволига чумоли дебди: «Сиз ҳаммага подшоҳдурсиз, мен ҳам ўз жинсимга шоҳдурмен... Мўрчалар лашкарингиз орасида яксон бўлса уболи менга бўлур». Шунда Сулаймон: «Ҳаммасини қочириб, ўзинг не учун қочмадинг?»— дебди. Манзара айтибди: «Мен аларнинг каттасидурман. Улуғлар қўл остидагиларга меҳрибон бўлур. Балоба улуғлар ўзларини рўбарў қилиб, кичикларни халос қилса яхшидур». Бу доно фикрларни тинглаган Сулаймон Манзарага яна мурожаат этибди: «Мундоқ насиҳатни қайдин таълим олдинг?» «Ҳамма илм ўзимдадур деб хаёл қилурмисиз?»— дея Манзара Сулаймонга бир неча саволлар сўрашга рухсат тилабди. Сулаймон кўнибди. Мана, ўша баҳсли фикрлар.

Савол: — Ҳақдан нима талаб қилдингиз?

Жавоб: — Бир мулк тиладимки, андоқ мулк ҳеч кимга берилгани йўқ.

Чумоли сўзи: — Бахил экансиз. Маълум бўлдики, мендин ўзга асло подшоҳ бўлмасин, дебсиз. Агар юз ҳисса сизнинг давлатингизни минг кишига берса ҳақ хазинаси кам бўлмас. Шунча тилаганингизга яраша нима берди?

Жавоб: — Шамолни бўйсундириб берди. Шунча ҳашамат ва салтанат лашкарларимни тахт-бахтларим билан кўтариб юрур.

Манзара сўзи: — Эй Сулаймон, бунинг маъноси олам елдек ўтадир дегани. Елнинг вужуди бўлмас, ҳашамат,

салтанат, тахту бахтларинг ўткинчидир... Бундан бошқа яна нима берди?

Жавоб: — Узук берди. Ҳамма оламнинг сири узукдадир...

Чумоли сўзи: — Эй Сулаймон, сенга Мағрибу Машрик таслим бўлибдир. Лекин бунинг баҳоси бир парча тош экан, бас, шундоқ экан, узугингга бино қўйма.

Сулаймон чумолининг бу қадар ақлу донишига қойил қолиб: «Мундин ўзга яна нима биласен?» — деганида, Манзара: «Қоронғу кечаларда сизга муте халқнинг ҳолидан хабардормисиз?» деб сўрайди. Сулаймон: «Иўқ», дейди. Мўрча эса шу заиф ҳоли билан ҳар кеча ухламай лашкарларининг атрофини айланиб, улар ҳолидан хабардор юришини айтади. Ана шунда чумолининг биларгонлигига нисбатан ўз донолиги «ҳеч нимарса» эканлигига Сулаймон тўла тан беради. Бундоқ қараганда, чумоли миттигина бир қумурсқа. Аммо ўзбек оғзаки ва ёзма адабиётидаги унга тегишли фикр ва образли ифодалар жамланса, чумолига бўлган эътиборнинг нечоғли катталиги кишини ҳайратлантиради.

*Сой ичида мис қазон,
Сўпилар айтар азон,
Айни ўйнар вақтида
Марвихон бўлди хазон.*

Ушбу қайғу сўзлари халқ оғзаки ижодиётида яралган. Улар энг гуллаган пайтида бемаҳал хазон бўлган «марвихонлар» шаънига айтилган марсия. Унинг кейинги тўртлигида ўқиймиз:

*Марвихоннинг девори,
Деворида чумоли.
Чумолича йўқмиди
Марвихонди уволи.*

Девордаги чумоли гўёки қора қайғу суврати. Унинг ҳаракати жудолик мусибатини кучайтириб туради. Ғимирласа-да, чумоли тирик. Улим эса ҳаракатсизлик. Кейинги байтда одам умри наҳотки чумолиникидан ҳам ўткинчидир, деган маъно берилган. Алишер Навоий инсон руҳи ва кўнглидаги оғриқ манзараларини чизганда юқоридаги сингари оғзаки тўқилган марсия шеърларига ҳам суянганга ўхшайди.

*Тешилди хаста кўнгул, ишқ тийғи эткоч зўр,
Кирар анга қаро қайғу сипоҳи ўйлаки мўр.*

Ишқ тийғининг зўридан хаста кўнгулнинг тешилиши — ўзи бу азоб, оғриқли қайғу. Лекин унга «қора қайғу» лашкари ҳам ёпирилаётир. Чумоли ташбиҳи шу лашкарнинг ҳаракат шаклини аниқ жонлантирган.

*Кўнгулма йўқ чора ўрганмакдин ўзга ишқ аро,
Ғайри куймак мўрнинг ўт ичра не тадбири бор,—*

дейди Навоий. Бу байт ўт ичра ёнаётган чумолини назарда гавдалантириши билангина таъсирли эмас, албатта. Ишқ шундай бир оташки, унинг ҳароратига йўлиққан юрак куймакдан ўзга чора топа олмайди. Чунки ёнғин қаршисида чумоли нечоғли иложсиз бўлса, ишқ олови олдида ошиқ юраги ҳам ўшанча забундир. Бунда ошиқлик чумоли тимсолида талқин этилган. Навоий бошқа ўринда Сулаймон ва чумоли образидан фойдаланиб манманлик ва ҳавоийликка гирифтор бўлганларга шундай деган:

*Не елланмакдур, эй шоҳ, мўр хайлидек черикдинким,
Сулаймондек бу водий ичра барбод бўлди чандинлар.*

Шеъриятдаги ҳар қандай поэтик образ мундарижасини реал ҳаёт инсон тақдирига боғлиқ бўлган ҳақиқатлар белгилайди. Шоир ўз-ўзича исталган гапни образга солавермайди. Бунда у мавжуд воқелик, унда яшаб турган одамлар қараши ва маънавий қизиқишларига суянади. Шу зайлда давр ва шароитга қараб поэтик образлар мундарижаси ўзгариб, бойиб боради ёки баъзилари ўрнини бошқалари эгаллайди. Ўзбек совет поэзиясида чумоли образи Алишер Навоий тасвирларидаги анъанавий сифатларини сақлаган, ҳам янғича ғоявий-бадий бўёқдорликларини топган. Ғафур Ғулом нуқтаи назарида:

*Ақл йўлбошчилик қилолган ерда,
Чўлоқ чумолидек ожиз Геракл.*

Нега чумолимас, «чўлоқ чумолидек»? Чунки шоир чумоли образининг анъанавий моҳиятидан хабардор. Классик шеъриятда мўр — чумоли ақлга зид қўйилма-

ган. Шунинг учун «Чумолидек ожиз Геракл» деса бўлаверадиган мисрага Гафур Ғулом «чўлоқ» сифатини ҳам қўшган.

*Улугвор халқимиз тарихда машҳур,
Гувоҳлик беролур бунда Герадот.
Ўзбекни, тожикни қабила атаб,
Бирор лорд қилолмас ўтмишни унут.*

Ушбу сатрлар Гафур Ғуломнинг «Алишер» шеъридан. Шоир халқимиз тарихи, умуман, Шарқ ўтмишини камситувчи, «ўзбекни, тожикни қабила» аташдан манфаатдор зотларга муносабат билдираркан, ортиқча баҳсу мунозараларга берилмайди. «Не-не тарихларни бошдан ўтказиб», «Талай жафоларни тортган» Шарқ ва «не-не даҳоларни тарбият қилиб», «жаҳонни нурга» фарқ этган шарқ халқларининг ўзлигини у шундай образда ёрқин характерлайди:

*Шарқимиз чумоли уя эмасдир,
Бирин бировидан таниб бўлмаса...*

Шарқ «чумоли уя» бўлмагани сингари жаҳон ҳам чумолихона эмас. Лекин заҳматкаш ва меҳнаткаш митти жонзот — шу чумоли шоир халқи хаёлида қанақа фикрларни туғдирмаган дейсиз?

*Ғайрат камарини белига боғлаб,
Ўзидан каттароқ чўпни ортмоглаб
Манзилга тез етмоқ ёлғиз хаёли —
Сўқмоқ йўлдан борар
Чумоли.*

Эркин Воҳидов тасвиридаги чумоли «ўзидан каттароқ чўпни» ортмоглаб олиши билан, шоҳлик кунда Сулаймонга чигиртка оёғини кўтариб келган чумолига ўхшаб кетади. Бироқ бу жуда ғайратманд. Ўзини кўпнинг иши ва иқболига буткул сафарбар қилган.

*Атрофга боқмас, ишлар узун кун,
Кўпнинг хирмониغا қўшмоқ учун
дон...*

Мен аниқ тасаввур қиламан: Эркин Воҳидов атрофмуҳитга назар ташламасдан «узун кун»лар тинимсиз

ғимирлаб ишлайверадиган бу чумолига бугун бошқача нигоҳ, бошқа тушунчада ёндашган бўлурди. Аммо олтмишинчи йилларнинг бошларида ёзилган мазкур шеърда шоир «одам аждоди»нинг маймундан тарқалганлигини чумоли туфайли инкор этади:

*Йўқ,
Одам аждоди бўлмаган маймун,
Чумолидан тарқалган инсон.*

Меҳнаткашлик — буюк фазилат. Бу жиҳатдан инсонни «чумолидан тарқалган» деса бўлаверар. Усмон Азимовнинг чумолига қарата, «Меҳнаткаш» деб олганинг унвон, Шоирларнинг ғариб хаёли», деган сўзларида ҳам теран ҳақиқат бор.

Муҳаммад Солиҳнинг «Чумоли» сарлавҳали тўртлигида ўқиймиз:

*Ниманидир судрар у ёлғиз,
Бу галгиси дон эмас... Лекин
Судраб борар сассиз — йиғисиз,
Бошқа чумолининг ўлигин.*

Бир чумолининг бошқа чумоли ўлигини тортиши, сиртдан, айтишга ҳам арзимайдиган ҳодиса туюлади. Шеърга холис, образли фикрлаш маҳсулидай қаралса, бу манзара бекорга тасвирланмаганлиги дарров ойдинлашади.

Кимдир бу шеърни ўқиб инсоний оқибат тўғрисида ўйга толиши мумкинми? Бошқа биров тирмашиб ўлик судраётган чумолининг садоқатига тасаннолар айтиб, ҳаётдан муқоясали воқеа топар. Кимгадир у бир манзара сифатида ибратли ва мароқлидир. Масалан, менга бу тўртлик мўъжаз бир суврат — сўзсиз мунг тарзида кўпроқ ёқади. Майли, буларни қўя турайлик. Шоирнинг асосий муддаоси нима? Инсон қисматдаги мусибатларни шовқин кўтармасдан — «сассиз йиғисиз» ҳам бошдан ўтказса, бемалол енгса бўлади демоқчи у. Шу маънода чумолидаги ҳаракат ва ҳолат ўқувчига ибрат қилиб кўрсатилаётир. Муҳаммад Солиҳнинг «чумоли»да сир тутилган хулосасига унинг «Айрилиқ» шеърисидаги қуйидаги сўзлар шарҳ бўлади:

*Кўтармоқ учун ҳам жудоликни
Шарт эмас девларга хос ирода —*

*оддий одам бўлса етади, яъни
бошига жудолик тушган бир одам.*

Тўртликдаги чумоли худди шу «бошига жудолик тушган оддий одам» тимсолидир.

Шоирларимиз чумоли образидан фақат тасдиқ маъноларида эмас, танқид ва инкор мақсадларида ҳам фойдаланганлар. Бу йўналишда фикрларканмиз, беихтиёр Абдулла Ориповнинг «Арслон чорлаганда...» шеъридаги сатрлар эсга келади:

*Биз ҳам юксакларга тиккандик кўзни,
Бизда ҳам бор эди матонат, бардош.
Арслон чорлаганди қошига бизни
Лекин қумурсқалар бўлди сафардош.*

Дарвоқе, чумоли ҳам ахир қумурсқалар авлодиданку! Ҳамроҳлигидан қанча заковатли зотлар малол сезмаганлар — чумоли наҳотки бугун феълу атворини ўзгартириб, ҳазарли нарсага айланган бўлса?

«Арслон чорлаганда» шеъри шоир Эркин Воҳидовга бағишланган. Шунинг учун унинг сўнгги мисралари мурожаат оҳангида битилган:

*Жамъи тирикликка аён бу хатар,
Қумурсқа яралган ёппа таларга.
Дўстим, алам қилар, арслон беҳабар,
Ем бўлиб кетсак шу қумурсқаларга.*

Бундай фикрларни ўқиб ўйланиб қоласиз: наҳот, инсон шу даражада майдалашиб, тама ва нафс учунгина гимирлайдиган хатарли нарсага айланса? Юраги юксак ҳислар ватани бўлган одамлар «тождор турна каби» ҳали камайиб кетгани йўқ. Уларга дуч келиш мумкин. Шундай одамлар борки, ижобий ўзгариш, турмушда юксалишлар содир бўлади. Лекин ҳаёт шуни кўрсатди ва яна тасдиқладики, инсонийлиги устивор шахслар сони ўз-ўзидан ортиб боравермас экан. Бунинг учун ғоятда масъул бўлиш, хусусан, турмуш тарзи ва интилишлари қумурсқаларниқидан фарқ қилмайдиган майдакашларга қарши курашмоқ керак экан.

Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб» да «Бахил чумолидир, дон-дун, машоқ теради», деган эди. Лекин асрлар ўтган сайин чумолилик хислатлари бахиллардан

бўлак кишиларнинг табиатларидан ҳам муқим ўрин эгаллай борганлиги шоирларимизнинг шеърларидан равшан кўриниб турибди.

Илм ва ижодда ҳам қумурсқалар ўралашганлигини тан олиш ёқимсиз. Аммо ҳақиқат шахсий истаклардан ғолиб. Абдулла Орипов шеърида беҳудага «Дўстим, алам қилар...» дейилмаган. «Еппа талар»га хизмат қилиб юрган «ижодкор» чумолилар ҳар қадамда учрайди. Бугина эмас, ҳозир қайси жой ва корхонага назар ташламанг, уларнинг, «ўз чумолилари»ни кўрасиз. Буларни аёвсиз фош этиш нуқтаи назаридан Усмон Азимовнинг «Чумоли ҳақида нутқ»и диққатга моликдир:

*Гивирлайсан... Терга ботасан,
Тирикчилик солмас не кўйга.
Нима кўрсанг, уйга тортасан,
Уйга... Уйга... Қоронгу уйга!*

Шу зайлда чумолининг «Меҳнаткаш» деб олган «унвон»ига қарши чиқиб, шоир образ мундарижасини ўз мақсадига мослайди. У «Сизлар — чумоли!..» дер экан, Чорсу бозоридаги «савдо ашуласига» мос тимирскиланидиган чумолилардан бошлаб, «Пахтакор халқим, Тасанно», дея ҳаммаёқни шеърга тўлдириб юборган, аслида унга халқимас, орден ё мукофот керак бўлган қофиябоз чумолиларгача нишонга олади.

«Чумолилар кўпайиб кетди», дейди шоир. Бу — рост. Бироқ улар бугун шунчаки чумолилар эмас. Бировлари қаторлашиб, «идоралар машинасида» юришади. «Пештахтага бири ёнбошлаб», гурури озроқ ором топганидан «Бошчасини қувноқ қашийди», Бошқасининг башараси жиддий: олимлик даража ва унвонларини соябон қилиб кўтариб юрибди.

Шоирнинг гувоҳлигига кўра, унинг ишхонасидаги бир чумоли зўриқиб-қалтираб «мансабини тортгани-тортган». Бу сўзлар фикр қўзғайди. Ҳар ким ўзича атрофига бундоқ разм солади. Ўз аҳвол-руҳиясини тафтиш этади. Лекин ҳаётда чумолиларнинг турлари кўпайганлиги, барибир, ҳайратланарли. Айрим чумолиларга мансаб ёхуд каттароқ матлаб керакмас, тинимсиз гап ташиса, мишмишлар тарқатса, кифоя. Бошқаси хушомад, фақат хушомад илинжида ғимирлаши, бел букиши керак ва ҳоказо.

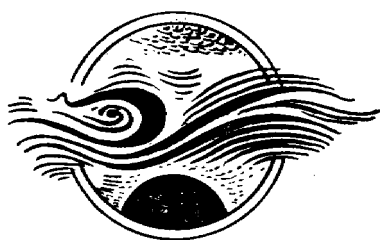
Шундай қилиб, биргина шеърий образ тарихига назар ташлашдан ҳам маълум бўлаётирки, Навоий яратган, ривожлантирган ғоявий-бадий анъаналар шеъриятимиз тараққиётига ҳаётбахш таъсирларини ўтказишга абадий қодирдир.

БАРЧАДИН
ШАРАФЛИСИ-
КОМИЛ ИНСОН

«ЧИН ДЕМАС ЭРСАНГ...»

Тўқайда бир йиртқич шер яшар экан. У ўзининг фарзандини оғзида тишлаб асраркан. Ўша тўқайда бир дуррож ҳам бор экан. Уни шернинг йиртқичлиги жуда ваҳмга соларкан. Шер, оғзида боласи, тўқайнинг уён, буёнларида айланиб юраркан. Тепасида пир этиб учган нарса ҳам шерни чўчитар ва у боласини қаттиқроқ тишлар экан. Бундан жигарпораси жуда озор чекаркан. Бу эса унда доим «ғам аро ғам», «ғам неки, мотам уза мотам» экан. Бу ташвишлардан азият тортаверганидан у дуррож билан дўстлашмоқчи бўлибди. Ва унга дебди: «Менинг сенга қасдим ҳам, душманлигим ҳам йўқ. Мени ўзингга ишончли дўст бил. Қўрқшни йиғиштир. Кел, ҳамдаму сирдошга айланайлик. Айшу хурсандчилик чоғларида навосозим бўл. Мен ҳам сенинг нағмаларинг тинглаб қувонай, қайғулардан фориғ бўлай. Шартим шуки, сенга бирор зиён етса ё фалак қийла билан сени банд этса, лутф қўлини аямайман. Душманингни битта панжам билан яксон этаман...» Шер бу фикрларини чин юракдан, садоқат билан изҳор қилибди. Албатта, шундан сўнг ўрталарида меҳр туғилибди. Шер қаердаки дам олиб ётса, дуррож унинг атрофида бемалол учиб юраркан. Иттифоқо, шер унинг сайрашларида ёлгон борлигини пайқабди. Ва уни: «Ёлгон демаким шу эрур, тўғри кишилар олдида ёлгон шарафсиздир», деб огоҳлантирибди. Панд эшитмас дуррож эса ёлгон фигонларини яна ҳам кучайтираверибди. Кунлардан бирида у овчининг тузоғига илинибди. Жонҳолатда: «Дод, мени туттило», дея чинқирибди. Овозни эшитган шер парво ҳам қилмабди. Чунки у дуррож ҳар галгидек ёлгон афғони

билан мени алдаяпти, деб ўйлабди. Ҳолбуки, ёлгон ростга айланган, лекин шердаги ишонч йўқолганди. Натижада дуррож жонидан жудо бўлади. Навоий бу ҳикоятда ёлгон ва ёлгончиликнинг охириги самарасини кўрсатган. Яъни ёлгоннинг оқибати ўлимгача олиб боришини таъкидлаган.

Шунинг учун шоир сўзда, «не десанг, чин дегил», деб даъват этади. Дуррож учун ёлгон эрмакдай нарса эди. Лекин у эрмакнинг қурбони бўлди. Ҳа, ёлгон ҳазилнинг таги зил. Ҳикоятдан келиб чиқадиган яна бир маъно мана шу.

Қадимий китобларда: «Дунёда биргина тўғри ва диёнатли одам топиларкан, ҳали қиёмат бўлмайди», дейилган экан. Бу — тўғрилиқ дунёнинг посбони, диёнат борлиги — инсонийлик мавжудлиги деганидир. Мана шунинг учун Навоий шеърятда тўғрилиқ ва ростликка садоқат, шу содиқлик туйғуларининг тарғиби ҳам кенг ўрин эгаллайди.

Ўзлигини англашга иштиёқманд инсоннинг ҳаёт йўли осон ва силлиқ ўтмайди. Бу йўлда машаққатлар кўп, исмсиз азоблар бор. Ҳамиша баланд-пастликлардан ўтиб, руҳий чарчоқларни енгиб илгарилашга тўғри келади. Бу йўлларда тақдир кимларгадир «қанд» берса, кимларгадир «панд» беради. Лекин одам турмуш ва ҳаёт қийинчиликлари олдида таслим бўлиш учун тугилмайди. У эгилса-да, синмаслик, енгилса-да, мағлуб бўлмаслик учун дунёга келади. Бас, шундоқ экан, одам Э. Хемингуэй айтганидек, «Инсонни ўлдириш мумкин, лекин уни енгиб бўлмайди», дегандай эътиқодга суяниши, суяниб охиригача курашиши керак. Эътиқоднинг бир пойдевори — тўғрилиқ. Ростликка таянган Ақл енгилмасдир. Алишер Навоий: «Ҳар ким ўзига тўғриликни одат қилгандан кейин чархнинг тескари айлангани билан унинг нима иши бор?!» — деганида нақадар катта ҳақиқатни сўзлаган. Тўғрилиқ — барча омадларнинг калиди. Тўғрилиқ — ранж ва мушкулликларнинг нохуш туманларини ҳайдайдиган ҳароратли ёруғлик. Навоийнинг айтишича, киши қаршисида ҳар замонда юзмас, минг мушкуллик тугилганда ҳам тўғриликка мойил бўлганда иш юришади.

*Тузлукка мойил ўлки, ишинг боргай илгари,
Юз мушкул ўлса йўқса минг олдингда ҳар замон,—*

дейди шоир ва бу гапнинг исботи учун шундай далиллар келтиради:

*Юз сабҳа бир қалам бирла котиб қилур рақам,
Минг қўйни бир асо била ҳар ён сурур шубон.*

Қизиқ, котиб бир қалам билан юзлаб саҳифаларни тўлдиради. Нега? Чўпоннинг қўлида биргина таёқ, шу билан у минглаб қўйларни бошқаради. Нега шундай? Биз унинг сабабини хаёлга ҳам келтирмаганмиз. Ҳолбуки, қалам сингари чўпон таёғининг кучи ҳам тўғрилиқда экан. Шунинг учун котибга қалам, чўпонга таёғи қадрдон ва суюкли. Инсон улуғлиги тўғрисида ҳар турли мулоҳазалар билдирилади. Лекин буюклик мақоми қандай ва қаердан бошланиши инobatга олинавермайди. Донолик, ташаббускорлик, илмлилик, неқбинлик — булар ҳам улуғлик белгиларидан. Аммо кишида яна шунча ижобий хислатлар бўлса-ю, чинакам тўғрилиқ етишмаса, бундай одам барибир майда шахс. Улуғ бўлмоқ учун тўғрилиқ саботи зарур. Эгрилик заминиде юзага чиқарилган «олижаноблик»лар шўр ерга сепилган уруғдай нарса. Улар кўкармасдан қурийди. Улардан кўзланган ҳосил унмайди. Бу масалада Навоий янада ибратли далилларни топган:

*Бийик мақомига улким тилар сабот керак,
Ки эгрилик қўюб, тузлук айласа қонун.
Туз ўлса соясида эл тиниб манор каби,
Сипеҳр уйида турар қарнлар нечукки сутун.
Гар эгридур ёғибон ўқу боғланиб бўйин,
Бўлур қабақ йиғочидек беш-ўнча кунда нигун.*

Дастлабки байтнинг маъноси: кимки баландлик мартабасини истар экан, унга эгриликдан кечиб, тўғрилиқни қонунга айлантириш саботи керак. Кейинги сатрдаги фикрлар тамсилий характердадир. Чунончи: «Тўғри киши минорга ўхшайди. Эл унинг соясида тин олмоғи мумкин. Минорни қара, дунё уйида у асрлар мобайнида устундай адл туради. Агар эгри бўлганида қабақ ёғочидек бўйнидан боғланиб, ўқ ёғдириллар ва у беш-ўн кунда яксон бўларди», «Қабақ йиғочи» дейилганда ёй билан нишонга олиб, машқ қилиш учун ходанинг учига ўрнатиладиган ёғоч назарда тутилган.

Навоий эгриликни — ботиллик, тўғрилиқни — «ҳақ дурур», дейди. Кимки ёлғон сўзлашни шиор этса, у эр

ҳам, мусулмон ҳам эмас. Шоирнинг «Ҳайратул аброр»-даги ростлик мадҳига доир мулоҳазалари тамсилларга бой, шуниси билан жуда исботли. Мана шу мисраларга диққат қилинг:

*Шамъки, тузлук билан масрур ўлур,
Гарчи куяр боштин-аёқ нур ўлур.
Барқки, эгрилик ўлубтур хўйи,
Гарчи ёрур лек борур ер қуйи.*

Яъни: шам ўз тўғрилигидан хурсанд. Шунинг учун у бошдин-охир куйиб битса ҳам нур таратади. Яшин-чи? У ҳам ёлқин сочади. Аммо унинг табиати эгрилик бўлгани учун бир нафасли ёруғлигидан сўнг ер остига кетади, ҳа, инсон юрагида, ҳеч бўлмаганда, тўғрилик шами ёнмоғи, у тўғрилик моҳиятини мана шундай мисоллар орқали аниқ идрок қилмоғи керак.

Навоий шамга ўхшаб тўғрилигидан хушнуд кишиларни кўп кўрмоқни орзу этади. Лекин бундай одамларнинг йўқлигидан афсуслар чекади. Ёлғонсиз яшаш саробдай нарса эканлигига чор-ночор тан берган шоир: «Киши ёлғонни гапирса ҳам кам гапирса! Қани энди шундай одам бизнинг замонда ҳам топилса. Биз шундай қизиқ замон одамларига мубтало бўлганмизки, уларнинг олдида ростгўйликдан ёмон нарса йўқ», деб нолийди. Аммо Навоий асос эътибори билан ёлғонга мутлақо қарши. Қарши бўлгани учун ҳам қандай зарурят аро қолмоғингдан қатъий назар, «Чин демас эрсанг, дема ёлғон доғи», дейди.

Инсон тўғриликни ўрганса, бу унга бошқа энг зарур фазилатларни ўргатади. Тўғриликни гўзал хулқларнинг гўзали дейиш мумкин. У қулни эрка чорлайди. Букилган, эгилган қоматларни ростлайди. Тўғрилик эътиқодига таянган Юрак бахтга ҳам, бахтсизликка ҳам тўғри назарда қарайди. Энг муҳими, у алданмайди. Ёлғон қувонч, ясама орзулар тўғрилик оташида хасдек ёнади. Кул бўлиб соврилади.

Навоий анъаналари тўғрисида мушоҳада юритилганда улуғ шоирнинг ростлик ва тўғриликка доир ахлоқий, фалсафий ғоялари, хусусан етмишинчи, саксонинчи йиллар ўзбек шеърлятида янгича оҳанг ва ифодаларда давом топганлигини алоҳида таъкидлаш керак. Муҳаммад Солиҳ тажрибалари шу томонлардан ҳам диққатга молик.

Елгон —

Яшаш усулларидан биридир.

Макр — яшамоқнинг яна бир йўли.

Ҳийла ҳам шунақа.

Демак, тўғри сўзни айтиш ҳам

Яшаш усулига кирар, шубҳасиз.

Шоирнинг охириги гапида киноя бор. Бу ёлгон, макр, ҳийлани яшаш усулига айлантириб олганларга қаратилган. Шеърда тўғри сўзни айтиш жасоратига урғу берилган. Ва тўғрилиқка эътибор сусайганлиги, лекин уни ёлгон, макр, ҳийла четга суриб қўйиши мумкин эмаслиги ҳам аке эттирилган.

Муҳаммад Солиҳнинг «Табиб маслаҳати» шеърда ўқиймиз:

*Ортиқча семириб кетмайин десанг,
Тўғрисини айт.*

Еб қўйилган сўзлар,

Изма-из ютилган ҳақиқат

Семиртириб юборар одамни.

Семизликни қўй кўтарсин,

Безабон, мўмин қўй кўтарсин.

«Еб қўйилган сўзлар, Изма-из ютилган ҳақиқат» дан «семириш» кўпинча мутелик оқибатидир. Мутелик қўймижозлик. Шеър ҳақиқатни айтишга ноқобил яшаш усули ё ёлгон, ё макр, ё ҳийла бўлган «мўмин»лар ҳақида. «Семизликни қўй кўтарар», дейди халқимиз. Лекин одамда семизликни «кўтариш» ҳуқуқи йўқ. Чунки унинг қориндан бўлак ташвишлари кўп. Унга онг берилган: ростни ёлгондан ажратиши лозим. Унда тил бор: тўғрисини айтмоғи керак. Унинг-чун жасорат хос: у курашиши шарт. Бу жабҳада у ўғрилар, каззоблар тазйиқига дуч келиши мумкин. Эҳтимолки, унинг қўллари қайрилар. Диёнатсиз, ватансиз манқуртлар уни хорлашар. Аммо... Шу жойда савол туғилар: «Тўғри бўлмоқ нима ўзи, нима деганидир тўғри яшамок?» Мана, Муҳаммад Солиҳнинг бу саволга жавоблари:

Бўйнингни қайирсалар,

қаддингни буксалар михни буккандай,

қўлингни синдирсалар бир чўп сингари,

ва шу шаклсизлик ичида —

*ичингда бир тўғри чизиқ қолса гар,
демак, сен тўғрисан,
сен ўғри эмассан, биродар.*

Тўғрилиқ чинакам маънавий куч. Тўғрилиқнинг бир чизгисида ҳам шижоат акс этади. Шахс деган улуг тушунчанинг асосида ростлик ва тўғрилиқ туриши, буларсиз инсон фарзанди ҳар қадамда ҳаётнинг эгри, кайфу сафо кўчаларида санғиб, ўзини-ўзи хор этишини унутмаслик керак.

ТАНҚИД — ВИЖДОН ҲАМЛАСИ

Дунёда узоқ замонлар аҳамиятини сақлаб, муҳим бўлиб қоладиган нарсалар жуда кам. Буни англашда улуг санъаткорлар деярли хато қилмайдилар. Чунки идрок уларда ниҳоятда тараққий этган. Вақт ўзгаради, замон янгиланади, лекин эътиқод, яхшиликка садоқат ўзгармайди. Шунинг учун ҳаётдаги ёмонликларни қоралаганда буюк ижодкорлар ҳамиша эзгулик ва эътиқод кучига суянаверадилар. Эътиқод фақат тасдиқламайди, у инкор ҳам этади. Унинг инкорларидан танқид оҳанглари тугилади, сўзлар фош этувчи аскарга айланади.

Ҳар бир етук классик ёзувчи ёки шоир бамисоли маълум заминда чуқур илдиз ёзган азамат чинордирки, уларни ўз даври ва замонидан ажратиб қўйиш, чинорни тупроғидан қўпориб, тириклик манбаидан маҳрум этиш демакдир. Классиклар ижодиётини атайин замонавийлаштиришга уриниш ҳам шунга яқин ҳодиса саналади. Лекин уларнинг ижобий фикрлари сингари танқидий ғояларида ҳам тарбиявий қимматни сира йўқотмайдиган жиҳатлар бўлади. Буларни тўғри пайқаш ва кўнгилдан ўтказа олиш керак.

Бугун зулмкор шоҳлар, мансабдорлар йўқ. Уларнинг қасрлари яқсон этилган. Лекин мансаб ҳирсидан телба, халқ ва давлат мулкига қўл чўзишдан ҳазар қилмайдиган амалдорлар, албатта, учрайди. Демак, Навоий танқидлари ҳозир ҳам хизматга қодир.

Кейинги йилларда республикамиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида улкан ўзгаришлар, ажойиб янгиликлар содир бўлди. Буни ўзига хос юксалиш, ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларидаги тараққиёт босқичи дейиш ҳам мумкин. Бу босқичда ҳақгўй ва илғор одамларнинг дили

Навоий ижодиётига янада қаттиқроқ интилди. Навоий мурасасиз ва соғлом танқидни кучайтиришда халқимизга бевосита мададкор, кўп ҳолларда буюк маслаҳатчи.

Навоийнинг риёкор шайхлар тўғрисидаги танқидий сўзлари билан биз дастлаб ўрта мактабда танишганмиз. Кейин шу туркум сатирик шеърларни институтда ўқидик. Ушанда мен ўзимча турли хаёлларга борганман. Тўғри, Навоий ғазалларида шайх образи жонли чизилган. Шайхнинг ички разолатлари ва кирдикорларини аёвсиз очиш Навоий даври учун муҳим мавзу — жасоратли иш бўлган. Буларни англаганман. Бироқ: «Бугунги кунларда минбар узра фирибгарлик қилиб, одамларни алдайдиган шайтонсифат шайхлар деярли қолмаган-ку. Шундоқ экан, шайх мажлисга йиғиладиган гумроҳлар хусусида ҳам гапириш ортиқчамасми?» — дегандек мулоҳазалар ҳам хаёлдан кечган. Энди билсам, бу анча тор, бир ёқлама фикрлар экан. Шайху зоҳидлар образи Навоий учун кўпинча восита бўлган. Шоир шу орқали ёлгон ва риёни қоралаган. Дунёда ҳали риёкорлик, оддий кишиларни алдаш, сохта обрўлар кетидан қувишлар мавжуд экан, Навоийнинг бу туркум ғазаллари таъсир қимматини сақлаб қолаверади. Шоир «шайх» радибли шеърларидан бирини «Иблис сифат эл сори майл этма, Навоий, То бўлмагасен зарқу риё қайдида мағлул», деган сўзлар билан тугатади. Бу — умумлашма фикр. Ўйлангки, ҳам ўзи-ю, ҳам маърифати жоҳилликдан иборат шайх «иблис сифат эл»нинг типик вакили. Навоий бу ўринда «эл» сўзини бекордан-бекорга тадбиқ қилаётгани йўқ. Шу сўз орқали шайхми, зоҳидми, воизми, бошқами — кимлигидан қатъий назар, ўқувчини «иблссифат» кимсаларни таниш, улар даврасига кириб, риёдан алданиб қолмасликка чақираётир. Натижада қоралаш, фош этиш руҳи ғазал сўнгида хушёрликка даъватга айлантирилган. Бу барча замонлар учун муҳим насиҳат. Бундан ташқари, Навоийнинг ушбу танқид сўзларида яна бир сир бор. Улардаги ички нафас инсон кўнглидан гафлатни қувиб, ақлни сезгирликка ўргатади. Мана бу мисралар шу жиҳатдан янада эътиборли:

Неча ёлгон сўзу музҳик ҳаракат, эй воиз,

Мажлис аҳли юзидин йўқму уёт, эй воиз.

Дедилар: панд ила тавсанлигин элнинг ўқсут,

Ким деди: тепкиму минбарни учиот, эй воиз.

Кеча ичмак маю кундуз демак ичманг ани,
Кўз тут ўз ҳолинга тафзиҳини бот, эй воиз.
Ўзгача бўлмоқ ўзгача ўзни кўрсатмоқ,
Кўз тут ўз ҳолинга тафзиҳини бот, эй воиз.

Ушбу парчада фақат воизнинг риёкорлиги қораланмаган, балки сийрати ўзгача-ю, ўзини ўзгача кўрсатмоққа интиладиган ҳар қандай мунофиққа тегишли мазмун ҳам акс эттирилган.

Чинакам шоирларнинг қалби портлаш майдонларига ўхшайди. Портлаш шу маънодаки, кучли бир фикрий кўтарилиш, ҳиссий тугёнларсиз ўқишли шеърлар юзага келмайди. Сатирик шеърлар устида баҳс юритилганда мана шу ҳақиқат унча ҳисобга олинмайди. Ҳолбуки, том маънодаги сатирик шеър ички ғазаб, ҳамлакор виждон нафрати ва ғолиб қаҳрнинг портлашидан туғилади. Навоийнинг сатирик ва юмористик шеърларида шуни аниқ сезиш мумкин. Уларда инкор билан азоб, ғамкашлик билан танқидий муносабат уйғунлашиб кетган. Навоийнинг бир қитъасида шундай сўзлар битилган:

*Сафиҳ золим ила бўлма хон уза ҳамдаст,
Муносиб ўлмади ит чунки ҳамтабақликқа.
Ўзунга аблаҳи нодонни айлама ҳамроз,
Ки яхши эмас эшак доғи ҳамсабақликқа.*

Шоир айтмоқчики, нодон, ахлоқсиз золим кимса билан бир дастурхон атрофида ўтирма. Иккинчи сатрдаги гап шу фикрнинг қиёсий далили. Чунончи, нодон ва жоҳил кишининг итдан фарқи йўқ. Шундай бўлгач, у ҳамтовоқликка муносиб эмас. Борингики, золим ва жоҳиллар билан ошқатиқ бўлишга чидаш мумкин дир. Аммо аблаҳу нодонлар билан ҳамсуҳбат бўлиш, айтиб-эшитиш-чи? Фаросатли одамга бу бир жазо, руҳий қийноқ эмасми? Албатта, оғир ранж. Буни шоир: «Ки яхши эмас эшак доғи ҳамсабақликқа», деган навбатдаги қиёсий далил ёрдамида тасвирлайди. Шеър, бундай қараганда, насиҳат оҳангида ёзилган. Аммо руҳ ва моҳиятида кескин танқид сингдирилган.

Навоий буюк шикоятнавис шоир. Хўш, шоирнинг кўнгли нималардан арз қилган? Ва нима учун унинг шикоятлари бунчалик кўп? Аввало шуни таъкидлаш керакки, мавжуд дунё, ёмонлик, алдов, қирғин-қабохатлардан бағри шафқатсизларча тилиниб келинган бу

замин даҳо шоирлар учун тор туюлган. Улар ўзларини тутқундаги қуш тимсолида тасаввур этганлар. Ва шундан бошлаб дунёнинг қафаслигидан зорланиб, одам ҳеч маҳал идеалдаги эрк, камолотга етишмаётганлигидан ҳасрат чекканлар. Ахир юз йилда жаҳонда биргина хушлик кўринса-ю, шунда ҳам унинг ёнида «юз нохушлуқ» бақрайиб турса, албатта, мана бундай фикрлар битилади-ди:

*Ким кўрди экин жаҳонда оё хушлуқ,
То бир киши айлағай таманно хушлуқ.
Юз йилда агар бир ўлса пайдо хушлуқ
Омодадурур ёнида юз нохушлуқ.*

Баъзан биргина кишининг оқибатсизлиги ёки ичиқоралигидан қанча нолишади. Шундай нокаслар атрофда бижғиб ётган бўлса-чи? Шоир кўнгли бундан ғуссага чўкмайдими? Инсоннинг инсонийлигини белгилайдиган эзгу ҳислар топталган, емирилаётган замонларда у томошабинликка ҳам куч топа оладими? Навоий ҳақсизлик ва ёмонликлардан қанча кўп шикоят ёзмоқни ўйлаган бўлса, улардан неча карра ортиқроқ яхшилиқнинг ташвишини тортган, пок ва латиф туйғуларнинг яшаб қолиши, улар авлоддан-авлодларга мерос сифатида ўтаверишини кўзлаган. Навоийнинг танқидлари ҳам ана шу мақсад ва умидларга бўйсундирилган.

*Кимники инсон десанг инсон эмас,
Шаклида бир, феълида як сон эмас,—*

дейди шоир. Навоий учун бу гапларни ёзмоқ осон кечмаган. Одам ахтарсанг-у, нуқул калтабин, ҳасадчи, молпараст, мансабсевар, товламачи, қаллоб ва мақтанчоқларга рўбарў келаверсанг. Бунда «шаклда бир»ликнинг нима қиммати қолади? Инсонийлик шарафи феъл-атвор бирлиги, ички мақсад ва ҳолатларнинг уйғунлигида. Шу матлабга мос ва мувофиқ келмайдиган майл, ҳаракат ҳамда хусусиятларни Навоий фавқулодда фаоллик билан танқид қилади. Жаҳондаги аблаҳликлар ўз-ўзидан кўпаявермайди. Замини бўлади уларнинг. Шу заминларнинг асосийларидан бири ғафлат. Юрак, ақл ва руҳ ғофиллиги. Ғофил кимса билан ҳайвон ўртасида айтарли чегара бўлмайди.

Аблаҳ одамлар ғафлатдан ит бўлиб қопишлари, эшак бўлиб аррос солишлари ҳеч гапмас:

*Умрни аблаҳ кечуруб ғафлат ила,
Нукта ўрнигаки тортар харрос.
Бир эшакдурки, тағофил юзидин
Қилгай изҳор паёнай аррос.*

Шоир назаридан махлуқ кимсалар хизматиға камар боғлаган қуллуқчи ва хушомадгўйлар ҳам четда қолмаган.

*Кимки махлуқ хизматиға камар —
Чуст этар — яхшироқ ушалса бели.
Қўл қовуштиргуча бу авлодур —
Ки анинг чиқса эгни, синса али.
Чун хушомад демакни бошласа, кош —
Ким тутулса дами, кесилса тили.*

«Қўлинг синсин!», «Тилинг кесилсин!» — булар халқнинг қарғиш иборалари. Навоийнинг шеърда шуларни қўллашининг ўзиёқ хушомад ва тилёғламачиликка муносабати нақадар салбийлигини тўла тасдиқлайди.

*Уч кишидан уч иш ёмон кўринур,—
Санга арз айлай аҳли дунёдин:
Шоҳдин тундлуғ, ганидин бухл,
Молга майлу ҳирс донодин.*

Молу давлатга ҳирс ҳозирги жамият кишилари ўртасида ҳам мавжуд, Лекин бу хасталик не-не билимдонларни очкўзлар сафига қўшганлиги афсусланарли.

Навоий ёмон деб қоралаб, эҳтиётга ундаган иллатлар орасида яшовчанлари озмас. Навоийнинг танқидлари очиқ. Шунинг учун улар тўғрилиқ ва очиқликка даъватдай ўқилади. Улардан сабоқ чиқаришнинг бош шарти — ўз-ўзингдан қочмаслик; ўзингдаги камчилик ва етишмовчиликларни хаспўшламасдан мардона тан олиб, уларга қарши курашиш. Мана шунда Навоий сўзларидан руҳ покланади, кўнгил кундан-кун кўпроқ ёриша боради.

«БЕРАҲМДУРУР ОЛАМУ...»

Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асарида очун бир қўниб яна кетиладиган работга ўхшатилади. Ва бу дунё лаззатлари елдай ўткинчилиги таъкидланади. Шундан сўнг шоир унга жонли сифатлар беради: дунё кишига гоҳо бир кулиб боқади-ю, кейин қош уюб хўмраяди. У айёр, фирибгар. Бир қўли билан бол тутса, иккинчиси билан унга заҳар қўшади:

Бир элкин тутиб шахд бири заҳар қотар.

У заҳарни четдан ахтармайди. Очун — илон. Аммо унинг илондек юмшоқлиги ва ювошлигига алданмаслик керак:

*Иилон юмшоқ эркан ёвуз феъл тутар,
Иироқ турғу, юмшоқ теб инонмағу.*

Дунёнинг найранг ва афсунлари шулардангина иборат эмас. У сиртдан боққанда жуда кўримли. Шу сабабли илонга ўхшамаслиги ҳам мумкин. Аммо унинг ичида минглаб нохушлик тўпланиб ётибди. Очуннинг ташқи безакларига мафтун бўлиб, унга кўр-кўрона кўнгил қўймоқ эса барча хатоликларнинг бошланишидир.

*Ниқоб кўтурур очун бирор юз очар,
Ёзар қўл қучар тек яна терк қочар.*

Шоирона таърифга қаранг: очун шундай алдамчики, у ниқобли юзини бир оз очгандай бўлади, гўё кучадигандай қўллариани ҳам ёзади, бироқ зудлик билан яна қочади. Дунёнинг худди шунга яқин ҳолатини Аҳмад Югнакийдан анча сўнг Бобораҳим Машраб, «Дунё ясаниб жилва қилиб олдима келди, Борғил нари деб (кетига) бир шатталаб ўтдим», деган сўзларда тасвирлаган эди.

Дунёни ишвагар, субутсиз, алдоқчи, золим бир қиёфада ифодалаш туркий халқлар шеъриятида XII асрлардаёқ ғоявий анъана сифатида шаклланди. Юсуф Хос Ҳожиб унга «йайығ дунё» — бевафо дунё сифатини беради. Унингча, бу бевафонинг қилиқлари ва кимлигини билим ҳамда заковат орқалигина чуқур англаш мумкин. «Бу жафокор;

бевафо қари кампирнинг қилиқлари ғаройиб: у гоҳ ёш. Қизлардек чиройли. Гоҳо жуда дилкаш. Лекин уни севувчиларни севмайди, шунда у кийикдек қочқин. Ундан қочувчига ёпишиб олади», деган мазмунларда сўзлайди донишманд шоир. Хўш, баъзан безаниб елиб-югурган, баъзида ҳеч нимани кўрмагандек, айёрлик ила ерга кўз тикиб турган, буқаламун сифат «қуртқа ажун»нинг кирдикори нима? Мана, Юсуф Хос Ҳожиб эътиборни қаратмоқчи бўлган асосий мақсадлардан бири:

*Нэча бэг қарыты қарымаз ўзи,
Тэлим бэг кечурди кэсинмаз сузи.*

Яъни: қанча-қанча бегларни қаритди, ўзи қаримайди. Талай бегларни ўтказди, ўзининг сўзи ҳануз кесилмайди.

Чиндан ҳам дунё қаримайди. Одам нега тез қарийди? Нега у ўлимга маҳкум? Дунё нечун бу қадар нотекис, ҳақсизликларга тўла? Инсон қисқа ҳаётида бахтсизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, эрксизлик азобларини бел букиб кўтариб юрмоқ учун туғиладими? У нима учун зўрлик ва жаллодликлар олдида бу даражада кучсиз? Унинг руҳи янчилиб, ҳислари пой-мол этилади, у эса чидамли. Нега? Бунга ким айбдор? Кўпчилик классик шоирларимиз буларнинг барчасига фалак сабабкор, дунё гуноҳкор деб билганлар. Уларнинг дунёқарашларида фалакнинг раҳмсизлиги, айни пайтда тақдирнинг раҳмсизлиги. Шунинг учун ўтмиш шеърятда фалак ва дунёни қоралаш билан тақдирдан нолиш, бедодликлардан куйиниш қарийб теппа-тенг музmunга эгадир. Айтайлик, ошиқнинг маъшуқасидан ажралиши — бу тақдирдан. Одамнинг бошқа бахтсизликлари ҳам тақдирнинг терс қарашидан. Шу маъноларда тақдир ва фалак гўё бир-бирига мусобақадош. Навоий рубоийларидан бирини «Ким кўрди экан жаҳонда, оё, хушлуқ», деб бошлайди. Лекин шоирнинг бошқа шеърларидаги мантиқ, жаҳондин яхшилик кўриш мушкул иш, кишини у ўртантиради, азоблайди, ингратади, дейди. Чунки дунё — бераҳм. Фалак — зolim. Чарх — бемехр. Даврон — бепарво ва лоқайд.

*Бераҳмдурур оламу зolim афлок,
Бемехрдурур анжуму даврон бeбок.*

Навоийнинг бошқа шеърисида ўқиймиз:

*Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргаштау ҳайрон мендек.
Ғам кўйида хону мони вайрон мендек,
Яъни, алохону аломон мендек.*

Бу сатрлар ўқувчи кўз ўнгида, бечора ва афтода, шу ҳолига ўзи ҳам ҳайрон, ҳайронлигидан саргашта, ғам туфайли, «хону мони вайрон», яъни бошпанасиз кишининг сувратини гавдалантиради. У ошиқлиги сабабли буларнинг ҳеч биридан ўкинаётгани йўқ. Лекин унинг бу ҳолатларига ким сабаб? Даҳр. Шунинг учун у «йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек», деб нолиётир. Бунда даҳрдан очиқ шикоят қилинмаган. Аммо лирик қаҳрамоннинг шу даражада бечора ва ёлғиз бўлишига даҳрнинг ҳиссаси борлиги ўз-ўзидан англашилади. Навоий гоҳо фалак, даҳр ва чархдан не келса чидамоқ керак, таслимдан ўзга чора йўқ. Негаки, кучли олдида кучсизларнинг ўжарлик этиши яхши эмас, дейди:

*Чархдин не келса, жуз таслим йўқтур чораи,
Ким қавий олдида хўб эрмас забунлардин инод.*

Шоирнинг лирик қаҳрамони чарх зулмидан бўғуз кириб, яъни «Йигирур чарх киби инчкириб» йиғлайди. Аммо йиғлаш ҳам — муносабат. Жим туриш ёмон. Лоқайдларча кўникма хавфли. Чархнинг оғриқли қилмишлари қанча ортса, Навоийнинг лирик қаҳрамони унинг дастидан ўшанча кўпроқ зорланади, ўшанча кўпроқ норозилик билдиради:

*Чарх айирди тез этиб, ноламни ҳам, оҳимни ҳам,
Меҳрибон шоҳимни ҳам, номехрибон моҳимни ҳам.
Ҳар кишики дилхоҳу дилжўюм эди, солди йироқ,
Шоҳи дилжўюмни доғи моҳи дилхоҳимни ҳам...*

Навоий девонларидаги неча юзлаб байтлар фалак, даҳр, чарх, дунё, тақдирдан шикоят, уларга танқидий муносабат мазмунларида битилган. Уларнинг айримлари қадимий туркий шеърятдаги образ ва ифодаларни ёдга келтиради.

*Эй Навоий, чу эрур золи фалак хасмига хасм,
Гар никоҳ ўлса талоқ эт, йўқ эса қилма никоҳ.*

Яъни: фалак деган шум кампирни никоҳ қилган бўлсанг, талоқ эт. Агар ундан йироқ бўлсанг, кўнгил қўйма. Шунда унинг душманлигига душманлик қайтади.

Еки:

*Чарх арусига йўқ гарчи ёмонлиг шиор,
Ақдига майл этмаким, шоҳиди бадкорадур.*

Чарх келинчагининг гарчи ёмонлик одати йўқ, лекин у билан яқинлашишга майл этма. Негаки у бадкоралик гувоҳидур.

Бу байтлардаги образли фикрлар Юсуф Хос Ҳожиб тасвирлари билан ўхшашлиги дарҳол сезилади.

Фикр — имкон. Фикр — янгилик. Фикр — муносабат. Дунёдаги энг ижодий ва кучли иш бу — фикр. Фикрсиз яшаб ҳам, курашиб ҳам бўлмайди. Инсон кўп нарсадан кечиши, қанчадан-қанча нарсаларни инкор этиши мумкин. Аммо у фикрлашдан кечолмайди. Тафаккур меҳнатини инкор қилолмайди. Инсонда битта улуг эҳтиёж бор: фикр айтиш. У аламдан туғилади. Фикр билдириш ҳақиқатдан юзага келади. Зулм ва ҳақсизлик гирдобида қолган одам тил тишламайди. Оламга фикр сочади. Комил одамнинг энг муҳим фазилати — фикр одами эканлигида. У шунчаки мушоҳада юритмайди. Сўз ёлқинларида қоронғу оламнинг қоронғу кўксини тилмоқ бўлади. Буни Навоийнинг Фарҳодидан ўрганмоқ керак. Мажнундан ўрناق оладиган жиҳатлар ҳам оз эмас.

Золим Хисравнинг қўлида асирликда ётган Фарҳод тақдирга тан бермайди. Чунки унинг жисми тутқун бўлгани билан руҳи ва фикри эркин. Ундаги ҳур фикрнинг садолари мана бундай янграйди:

*Тариқи зулм ё кин мунча бўлгай?
Жафо қилмоққа ойин мунча бўлгай?
Ажал тигин, чекиб, сурсанг не бўлди?
Мени бир қатла ўлтурсанг не бўлди?
Ғарибу хастау маҳзун эмонму?
Бало водисида мажнун эмонму?*

Фарҳоднинг бу мурожаат сўзлари қаттол фалак, яъни тақдирга қаратилган. Шунча зулм ва жафолар «ижодкори» фалакми? Фарҳодни «ғарибу хастау маҳзун» этган фақат тақдирми? Профессор А. Ҳайит-

метов ёзади: «Агар биз «тақдир» деганда фақат илоҳий истак ва қудрат тушунчасини эмас, балки унга кенгроқ ва чуқурроқ маъно бериб, унинг остида маълум даражада жамият ва социал муҳитни ҳам, шу жамиятдаги киши ҳаёти, бахтини ва бахтсизлигини белгиловчи тартиб ва қоидаларни ҳам тушунсак, моҳият эътибори билан тўғрироқ бўлади».

Дарҳақиқат, Навоийнинг фалак ва тақдирдан шикоят, танқид ҳамда норозилик фикрларининг миқёси кенг, моҳияти чуқур. Шунинг учун уларни ўқиганда Шахс ва муҳит ўртасидаги зиддиятлар, инсоннинг жамиятдаги адолатсизликларни идрок этиш даражаси ва уларга фикрий қаршилиги тўғрисида мушоҳада юритиш керакдир.

ФАНО ВА ФАНОЛИК НИМА?

Алишер Навоий шеърларида «фано» сўзи жуда кўп такрорланади. Шоир фанолик тўғрисида ҳаммиша собит бир эътиқод билан гапиради. Хўш, фано ва фанолик дейилганда нималарни англамоқ керак? Навоий нега бу сўзларнинг замиридаги маъно ва мақсадга алоҳида эътибор билан қараган?

«Навоий асарлари луғати»да фано сўзи бундай шарҳланган:

«1. Йўқ бўлиш; тугалиш; ўлиш; бақосизлик;

2. Ўзликни йўқотиб, бутун борлиқдан кечиб, илоҳиятга сингиш (тасаввуфда)».

Шу луғатдаги фоний сўзига берилган изоҳ:

«1. Йўқ бўлувчи, йўқолувчи, битувчи; фоний ўлмоқ — йўқ бўлмоқ, ўзлигини йўқотмоқ; фоний айламак — йўқ қилмоқ; фонийи мутлақ — ўзлигидан бутунлай кечган (тасаввуфда);

2. Сўфийликда — фано мақомига (даражасига) эришган, илоҳий руҳ билан тамоман қўшилиб кетган...»

Бу шарҳлар ўқилганда: «Навоий фано орқали фақат ўзликдан кечиш, ўлим ва бақосизлик кайфиятларини тарғиб этган экан-да», деган мулоҳазалар тугилиши табиий, албатта. Навоий ижодиётига бағишланган кўпчилик тадқиқотларда ҳам шоирнинг фано масаласидаги фикру туйғулари асосан юқоридаги мазмунларда тушунилиб, дунёқарашининг идеалистик, ҳозирги даврга нисбатан чекланган жиҳатлари сифатида қайд этилади.

Аслида шундайми? Бунда қатъий жавобларга шояшмаслик керак. Мирза Фатали Охундов Жалолоидин Румий ҳақидаги мақоласида «на ҳинд философлари, на ислом файласуфлари фано тушунчасининг мағзини оча олмаган»ликларини айтган. Ҳинд файласуфлари тилга бежиз олинмаган. Чунки фано, яъни ўзликдан кечиш воситаси билан бутун борлиққа қўшилиб кетиш тариқати дастлаб Будда томонидан ташвиқ қилинган экан. «Инглизлар Ҳиндистонни мустамлакага айлантириб олганларидан сўнг ғариб файласуфлари фанонинг асл мазмунини талқин этишга жиддий интилсалар-да, бунинг имконсизлигини тушундилар»,— дейди Мирза Фатали Охундов. Бунга инонса бўлади.

Маълумки, тасаввуф аҳли — сўфийларнинг эътиқодига кўра, олам худо томонидан яратилган. Унгача оллоҳдан бўлак ҳеч нима мавжуд бўлмаган. Шунинг учун борлиқни худо — вужуди мутлақ ҳусну жамолини акс эттирадиган ойна тимсолида қараш керак. Лекин табиатнинг яратилишидан асл мақсад эса Инсондир. Вужуди мутлақнинг муҳаббати инсонга қаратилган. Негаки, инсон энг шарафли зот. У тангрининг эҳсонун саховатига лойиқ. Шуни у имон билан мукамал англамоғи зарур. Оллоҳни таниш ва идрок этишнинг ягона йўли — Ишқ. Ишқ орқали одам оламшумул Ҳақиқатга етишади. Вужуди мутлақ висолига восил бўлмоқ учун Шариат, Тариқат, Маърифат сингари қатор босқичларни ўтиш жоиз. Маърифат манзилида инсон худо моҳиятини тўла англаб, илму ахлоқда комиллашади ва ориф деган юксак номга сазовор бўлади. Фано йўли — «банданинг худо тарафига сайри»нинг ниҳоясидир. Бунда у ўзлигидан буткул кечиб, худо билан бирикади. Шундан эътиборан ҳақиқий ҳаёт бошланади-ю, инсонда фонийлик ранжу ташвишлари батамом тугаб, боқийлик саодати юз очади. Энди у «Анал-Ҳақ» — «Мен худоман» дейиши мумкин. Унинг нафсу ҳирсларидан тозаланган мусаффо юрагида ёлғиз худо жамоли кўринади, руҳида ишқи илоҳий ҳиссиётлари жўшади. Бу ҳолатни кўпинча ўзни йўқ этиш, янада аниқроғи ўлимга нисбат беришади. Алишер Навоий ёзади:

*Дединг: «Фано недурур?» Мухтасар дейин: «Улмак!»
Ки шарҳин тиласанг, юз рисола бўлгусидур.*

Фано дейилганда, Навоий айтмоқчи, мухтасар жавоб «Ўлмак!» дейиш билан кифояланмасдан, «юзлаб рисола» бўладиган шарҳлар билан ҳам қизиқиш керакдир.

Машҳур олим И. С. Брагинский Жалололиддин Румий шеърлятида фано тушунчаси «фавқулодда жасорат ила талқин этилган» лигини таъкидлаб, дейди: «фано» концепциясини «такаббурликка қарши хоксорлик» йўсинида характерлаш мумкин, бу эса алал оқибатда — ҳар бир алоҳида инсон шахсининг улуғланиши демак, инсон эса мураккаб камолот йўлини босиб ўтиб, худога ўхшайди:

*Аё сиз, жон чекиб, ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳий — сиз, илоҳий — сиз!*

Бизнингча, фанога доир энг тўғри шарҳлардан бири мана шудир. Навоий ҳам фанодан: биринчи навбатда, «такаббурликка қарши хоксорлик» фалсафаси сифатида фойдаланган ва уни асосан шу мазмунларда тадқиқ этган.

*Менга ишрат ери кунжи фано бас,
Янги маснад бир эски бурё бас.
Яланг тан ёпғали бас шоли идбор,
Бош остида яланг қўл муттақо бас.
Даво дардимга гар топмон эмас гам,
Ки дардимга давосизлиг даво бас.
Майи ишратни аҳли айш чексун,
Манга хунобаи ранжу ано бас,—*

дейди Навоий. Фано гўшаси шундай бир ишрат ва роҳат ерики, ундаги эски бўйра янги тахтдан ҳам эртиқдир. Бу гўшага юз бурган кишининг зарбофту атлас кийимларга эҳтиёжи йўқ. Унинг яланг танини ёпғали эски шол ҳам басдир. У «ёстиғини тошдин яратган» дардкашларга руҳдош. Шунинг учун дардига даво топмаса ҳам гам чекмайди, «Ки дардимга давосизлиг даво бас», деб билади. Фано кунжидаги киши шу даражада қаноатлидирки, у ишратпарастлик ҳиреларидан сўнглини аллақачонлар поклаган. Унга олий истаклар йўлидаги ранж ва машаққат хунобалари ҳам етарли. Бу сўзларни айтаётган одам, бир қадар ёлғиз, дунё ташвишларини писанд этмас, дардпараст қиёфасида авдаланиши табиий. Лекин унинг хоксорлигига эъ-

тибор қилинг. У шу ҳолатида руҳан жуда юксак шахс. Шунинг учун у ҳеч нимани назарга илмайди. Унинг маънавий шоҳлиги олдида ҳатто тожу тахт соҳиблари ҳеч нарса эмас. У «фано майхонасида» гадолиғ қилиш билан ўзини султонларга муҳтожликдан қутқаради. Навоий бу ҳақда бошқа ғазалида ёзади:

*Фано майхонасида қил гадолиғ,
Десангким, бўлмайин султонга муҳтож.*

Навоий риёкор шайхлар, иккиюзламачи ва ақидапараст зоҳидларни шеърларида кўп танқид қилганлиги тўғрисида гапирилади. Шоир фано маслагидан ҳам қолақ ва жоҳил дин вакиллари фаш қилиш учун самарали фойдаланган.

*Бенасиб эрдинг фано ойинидин, эй шайхким,
Дўст васлин тоату тақвийга иснод айладинг.*

Яъни: эй шайх, сен фано одати шавқларидан бенасибсан. Яна худо васлини тилаб тоату ибодат этасан. Лекин бу ишларинг билан иснод айлаганлигини фаҳмламайсан. Риёкорлар даврасига қўшилмоқ — бу ҳам риё. Бас, шундоқ экан, риё аҳлидан узоқлашиш учун чора топмоқ керак-ку! Мана шундай чора йўли фанодир. Навоий риёкор хонақоҳ аҳлидан ўзни халос қилишда фанони нажот ва имкон деб англаганлигини айтган.

Фано тушунчасига ҳамма вақт ҳам илоҳий моҳият бермаслик керак. Навоийнинг шеърини талқинларида фонийлик ўзликни муҳофаза қилишнинг энг баланд, энг дахлсиз воситаси маъноларида тилга олинади. Масалан, фалакнинг қилмишларини олайлик. У доимо одамнинг қасдига иш юритади. Унинг яхшиликларига ҳам ишонч йўқ. Навоий фалакнинг аёвсизлиги, ҳар турли ранжу азоблари тўғрисида шеърларида қайта-қайта сўзлаган. Лекин фалакнинг барча озорлари ўз-ўзидан барҳам топмоғи мумкин:

*Биров ўзни фалак озоридин озод қилдиким,
Фано туфроғи ичра тушти беозорлиғлар.*

Бу байтдан юқоридаги талқиндан кўра сал бошқачароқ мазмун тушунилса-да, у фано туфроғи фалак озорларидан озод қилади деган мантиқни ҳам инкор

этмайди. Биз қаноат ҳақида фикр юритганимизда, уни тама ва одам қадри ҳамда ғурурини букадиган муҳтожликлардан қутқариш омили эканлигини қайд қилган эдик. Фано ҳам қаноатнинг бир кўриниши. Балки юксак шаклидир. Чунки фано маслагидаги киши ҳеч пайт халққа муҳтожлик ҳирсларига эрк бермаслиги керак. Акс ҳолда ёлғон даъво ҳимматдан саналмайди:

*Фано ловфин уруб ўзни улусқа айламак муҳтож,
Бу даъво ичра кизбу махз ё ҳимматдин эркинму?*

Фано — «охи сўзонлар ила ашки равонлар» мулки. Бу мулк одамларининг оҳлари бежиз сўзонмас. Уларнинг кўзёш тўкишларининг сабаблари чуқур. Улар ҳаёт ҳодисотларини кенг тушунадилар. Руҳ тақдирига ғоятда жавобгарлик билан қарайдилар. Авом-чи? Авом на олам, на одам ҳаётини мустақил идрок эта олади. Навоий рубоийларидан бирида: «Ерабки, фано базмида хос айла мени», деркан, айни пайтда, «ранжи авомдин халос айла мени», дейди. Демак, фано руҳи қоронғу, фикрсиз оломондан ёғиладиган ранжлардан муҳофаза қилиши билан ҳам фароғатли ва умидбахшдир.

Фаноликнинг асосий шартларидан бири — фақирлик. Фақирлик шу мазмундаки, унда кибр «ҳавоу ҳавас», манманлик даф қилинган бўлиши лозим.

*Фано ҳавас қилу фақр эт ҳаво Навоийдек,
Вале ҳавоу ҳавос қилмагил ҳавоу ҳавас.*

Инсон умри қисқа ва ўткинчилиги азалдан аён. Аммо у шуни яхши билса-да, ўзини дунёда ўткинчи ҳисоблайвермайди. Негаки, тафаккур ва фаолиятида у боқийлигини топади. Инсоннинг фикрий заҳматлари, ўлмас ҳақиқатлар ахтаришга чанқоқлиги абадиятга интилишдан ўзга нарса эмас. Навоий ифодалаган фанолик тўғрисидаги фикрларнинг чўққиси улуғ шоирнинг одам тақдирдаги бақолик, унинг абадиятини белгилайдиган ҳақиқатларга доир ўйлар ва самовий хаёлларидан таркиб топгандир.

*Топмадинг мулки бақо то ўзни,
Озими дашту фано айламадинг,—*

дейди Навоий. Биз шоирнинг бундай сатрларини ўқиганда ҳаддан зиёд ортиқча мулоҳазакорлик қилмайлик. Фано тарзидами ёки бошқа бир шаклдами, Инсон ўлимга таслим бўлмаслиги учун ўлимдан юксак, абадийликка дохил ҳаёлларга берилишига ҳам ҳақли эканлигига инонайлик.

ДУСТ — БУ ҲАМ ЭРК

Алишер Навоий газалларидан бирида замон билан аҳли замон феъли бир-бирига фавқулодда ўхшашлигини гапириб: «Замона аҳли замона ранги бирла бевафодурлар», дейди. Дарвоқе, фарзанд ота-онасига нечоғлик ўхшаш ва табиатан яқин бўлса, одамлар ўз даври ва замонасига монандирлар — яхшиликда ҳам, ёмонликда ҳам. Айтайлик, ҳамма нарса пул билан ўлчанадиган, манфаатпарастлик ва обрўбозлик авжига чиққан жамиятда виждонлар дўстлиги, эътиқодлар бирлиги барҳам топа боради. Мутелик — мансабдорга мутелик, бойликка қуллик, ёлгонга тобелик кучаяди. Тафаккур соғлигидан жудо этилганини ўйлаб юрак эзилади. Бундай вазиятларда дўстлик туйғусининг ҳоли не кечади? Сўзлаш оғир. Тасаввур этинг, давр олчоқлик, субутсизлик, хушомад майлларини қўллаб-қувватласа, «подшоҳим дегани юртфуруш» чиқса, оқиллар ҳаромдан ҳазар қилишмаса, «Шоирлар қорани шу оқ десалар, Қўрқсалар, душманни ўртоқ десалар». Қалби темир, дийдаси тош жоҳиллар элнинг бўйнига миниб, яна унинг устидан кулсалар. Ахир, дўстлик ҳақсизлик, жабр ва разолатларга қарши бир тану бир жон бўлиб қарши борадиган мардлик, жасорат бирлиги эмасми?

Менинг тушунишимча, энг эрксиз жамиятда ҳам дўстлик эркдир. Чин дўстликни озодлик билиш, реал ҳурлик дея улуғлаш керак. Негаки одам дўст қалбида ўзини бениҳоя хотиржам ҳис қилади. Дўстга ишонилмаса, оламда ҳеч нимага ишонч йўқ. Дўстга ишонч — дардлар учрашуви, умид ва армонлар гурунги. Дўстга ишонч — сотқинлар, хоинлар ранжидан дилларни буткул халос қилиш осудалиги.

Рухни суйайдиган икки тоғ бўлса, биттаси дўстликдир. Дўст ёнидаги жимлик ҳам гоҳо юракни умидбахш ҳисларга тўлдириб юборади, ички сиқилиш, танҳолик, таҳликали ҳаёл азоблари кутилмаганда ту-

мандай тарқаб кетади. Мана шундай сабабларга кўра ҳам донишманд шоир Абу Абдулло Рудакий жаҳоннинг барча шодлигини бир тараф, дўст дийдоридан қувнашнинг ўзини бир тарафга ажратиб, «Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун, Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун», дея башорат этган эди. Навоий учун дўст висоли «икки олам» баҳосига тенг:

*Муяссар эса дўстнинг васли бир дам,
Бериб икки олам, харидорлар биз,—*

дейди шоир. Бу байтда назарга олинган дўст — оддий дўстмас, туну кун хаёлан соғинчда ўртайдиган, табиати олий, сифати покиза Ҳабиб. Лекин унда умуман дўст тушунчасига Навоий муносабатининг беҳад баландлиги ёрқин сезилиб турибди. Ҳозир учун муҳими шу.

*Дўстлашинглар ҳадиялар беришиб,
Баҳра топқон хирад атиясидин.
Худ жаҳанда атиёе борму,
Яхшироқ дўстлик ҳадиясидин.*

Ушбу тўртликни ўқиган оддий шеърхон, Навоий одамларни «ҳадиялар беришиб», дўст тутинишга даъват қилган экан-да, деган хулосага бориши мумкин. Лекин бу ўринда гап «хирад атияси», яъни ақл совғаси, маънавий бахшишлар хусусида. Шоир жаҳондаги энг ноёб, энг яхши ҳадея — бу дўстликнинг ўзи, дўст меҳр-садоқатига дохил туйғулардир деган ғояни баён этган.

Навоий «гар истар эсанг осудалик» дунё билан майли биродарлик қилма, «лек ҳар не қилсалар» ҳам аҳли дунё орасидан дўст топ маъносида сўзлаганида дўстсиз яшашнинг қийноқларига урғу берган эди.

Навоий шеърлари билан таниш ўқувчида: «Шоирнинг ўзи дўст топганми? Нега у «меҳр кўп кўрғазиб меҳрибоне» учратмаганлигини қайта-қайта гапирган?» — деган саволлар пайдо бўлиши эҳтимолдан узоқмас. Бир буюк Инсон ва ижодкор атрофида қанча хайрихоҳ кишилар ва не чоғлик ғаниму иғвогарлар гуруҳи йиғилиши муқаррар бўлса, таъкидлаш лозимки, Навоийда бундан ҳам тиғизроқ бўлган уларнинг сафи. Аммо очиғини айтиш керак: Навоий ўзи орзу қилган идеалдаги дўстини топмаган. Бу — аниқ.

Навой дарду ҳолидин дам очмас бўлса, айб этманг,
Не дам очсун бировким, топмади оламда бир ҳамдам.

Навой қалбида Дард уммонлари, Қайғу тоғларини кўтариб яшаган. Навой изтиробларидан еру кўкка ўт-олов туташгудек, Руҳининг фиғонларига кўпинча чидаб бўлмайди. Улуғ шоиримизнинг шеърү дostonлари ўқилганда, муболагасиз ҳайрат ҳам ўзини эпломмай қолади. Бир ўринларда шоир сийратидан самовий нурлар тошади. Қуёш ўз алангасида ёниб кул бўлмаганидек, Навой қалби ҳам шунча ёруғлик, шунча ҳароратга чидаган-да дейсиз. Бир қарасангиз, унда ҳислар сели ёгилиб ётибди. Бошқа ҳолатда армон қуюнлари ёпирилиб келаётганга ўхшайди. Булар ўз ўзидан юзага чиқавермаган-ку! Тафаккур меҳнати, ақлий оғриқлар қийноғи-чи? Шулар тўғрисида, Навой маънавий ҳаётига доир яна бошқа муаммолар ҳақида мушоҳада юритилса, унинг дўстсизликдан зорланиб:

*Кўзум намлик, бўюм хамлик, ичим андуҳу мотамлик,
Не ҳамдамлик, не маҳрамлик топиб бу меҳнати пинҳон.
Менга не ёру не ҳамдам, менга не дўст, не маҳрам,
Манга не чора, не маҳрам, менга не сабру не сомон,—*

сингари бениҳоя дардкашлик билан ёзилган сатрларнинг ғоявий илдизлари бир қадар ойдинлашади. Ғарб санъаткорларидан бири: «О, Ёлғизлик, сен менинг ватанимсан, ёлғизлик», деган экан. Навойда ҳам ёлғизлик қарийб ватандай гап. Лекин у бу руҳи осуда, илҳоми ҳамдам юртда доимо қалблар иттифоқлиги, дўстлик, садоқат, вафо ҳисларининг безаволлиги учун тўхтовсиз қайғурган.

*Ерингиз васлин ғанимат айлабон шукр айлангиз,
Ким Навой бўлди бекасликда зор, эй дўстлар.*

Бу байтдаги «ёр» «аҳду паймонда» — собит — «устивор бўлгон» мунису меҳрибон дўст образини ҳам акс эттиради.

Навой наздида дўстликнинг бош шарти — ўзига раво кўрмагани дўстга раво кўрмаслик: «Ҳар ким биров билан дўст-ёр бўлса ёки дўст-ёрлик даъвосини қилса,— дейилади «Маҳбулбул-қулубда»,— ўзига раво кўрмагани унга ҳам раво кўрмаслиги керак...» Ундан кейин, тил ва дил бирлиги шарт. Кимдаки «тил ўзгаю

кўнгул ўзга» — у дўст-ёр эмас. Бундайлар «ошкор дўст, пинҳон душман». Булар ниҳони найза санчар чаёнлар.

*Мунофиқ шева золим дўстлардин,
Мухолиф табъ душманлар кўп ортиқ.*

Чунки ганимлар очиқлиги ғафлатни қувади. Мунофиқ дўст-чи? Уни кўз ўрнида ҳисобласангиз, у аллақачонлар қасдингизга киприкни неш этган бўлади:

*Не толиъдурки, ҳар кимни десам ёр,
Менга ул оқибат бўлур бадандеш.
Бировдур гар они десам кўзумсен,
Чекар мужгон киби қасдимга юз неш.*

Оқибатсизлик — қаро булут, юрак осмонини симсиёҳ этиб ташлайди. Оқибатсизлик — чиркинлик тўфони, тоза туйғуларни қумга қормоқ бўлади. Оқибатсизлик — зилзилани эслатади, ичдаги ишонч устунларини дарз кеткизади. Айниқса дўстнинг субутсизлигидан одам аҳлига нафрат туғилади. Дўстни севмаганларнинг бирортаси ҳам одамларни севмайди. Бугина эмас. Эътиқодсиз дўстнинг кўпайиши кишини дўстликдан бездиради. Ҳаётининг оғир, қайғули фурсатларида ҳам одам «душманвор» дўстнинг афт-ангорини кўрмасам дейди. Навоийда шундай бўлганлигини тасдиқловчи поэтик далиллар кўп. Мана, улардан бири:

*Жон фидо қилсам, қилурлар дўстлар душманлигим
Не ажаб гар дўстлуқ оинидин безор эсам.
Дўстларга қилмангиз таклиф, эй душманларим,
Заъфдин оғзимга сув томизгудек бемор эсам...*

Бошқа шеърда шоир душманда шафқат сезганлиги, лекин дўст жавр тийиғларида кўнгилини абгор этиш рағбатини кучайтирганлигини шарҳлаб:

Эй кўнгул, душман топ эмди, тутмагил зинҳор дўст,—

деган қарорга келади. Дўст шу учун ҳам юрак махрамики, у сени ўзгалардан кўра чуқурроқ англайди. Бошқалар эмас, у сенинг кўзгунг. Сендаги фазилатларнигина эмас, қусур ва камчиликларни ҳам у аниқ илғаши, холис кўрсатиши керак. Шундагина сенинг

тўғрингда пана-пасқамларда тўқилган тухмату бўҳтонларга у инонмайди.

*Қайси бир тухматки бизга қилмади нисбат рақиб,
Қайси бирниким эшитгач қилмади бовар ҳабиб?*

Кўряпсизки, рақиблар таъсирида фикр ва ишончи ўзгарган лақмани Навоий дўст билаётгани йўқ. Бунақа дўстлар ҳақида ибн Сино янада қатъий ва кескин гапларни ёзиб кетган:

*Дўстим душманимга бўлибди меҳмон,
Энди ўтирмайман, у билан бир он.
Парҳез қил шакардан заҳари бўлса,
Пашшадан қоч, қўниш жойи гар илон.*

(Ш. Шомухамедов таржимаси)

Чунончи: душман билан иттифоқ дўст — заҳар аралашган шакар. У илонга ҳамнафас пашша. Балки Навоий иккиюзламачи шундай «пашша»ларга ҳам сабоқ бўлишини ўйлаб:

*Истасанг душманинг ўлғай санга дўст,
Кирмагил дўст била душман аро,—*

дегандир. Бу байтда дўсту душман орасида «сарсон илик»ка айланишнинг шарафсизлиги мантиқан англашилиб турибди.

Энди Навоийнинг душманликка муносабати тўғрисида. Навоий ҳаётдан йироқлашмаган санъаткор. Шунинг учун у турмушдаги салбий ҳодисаларни ҳам, одамлар характеридаги ёвузлик хусусиятларини ҳам кенг миқёсларда мушоҳада этиб, уларни ўз номида кескин қоралаган. Навоий зулму зўравонлик, қабоҳату нодонлик, риёю товламачиликларга мурасасиз даҳо. Инсон ақли ва қалбини таҳқирлайдиган заминдаги қанақа ҳақсизлик бўлмасин барча-барчасига шоир қарши турган. Буларга душманлигини яширмаган. Лекин Навоийнинг улуғ қалбидан Инсонга ғанимлик ҳиссиётлари мутлақо ўрин топмаган. Шоирнинг дунёқарашида душманлик деган касофат аслида йўқ нарса. Чунки душманлик — бу «иш эмас». Шунинг учун

бутун «олам аҳли» ёр-дўст, ягона меҳр қуёши остида ҳамжиҳат кун кечирешлари керак:

*Олам аҳли, билингизким, иш эмас душманлиг,
Ёр ўлунг бир-бирингизгаким эрур ёрлиг иш!*

Бу — Навоийнинг умуминсоний орзуси. Шоир шу орзу чўққисидан атроф-муҳитга боққанида кўнглини яна қадар тошлари эзмаганлигига ақл бовар этмайди, албатта. Навоий душманликнинг энг фоже оқибатларига гувоҳ бўлганлиги тарихдан аён. Бундан ташқари, шоирнинг ўз бошига ёғилган хусумат тошларини демайсизми? Навоий табиатан ҳақпараст, тўғрисўз ва диёнатпарвар, унинг шахсиятидаги фаоллик, талабчанлик, адолат ишқидаги аёвсизлик чегара билмаган. Булар ҳаммага ёқавермаган. Бу фазилатлар унга душман орттирган. Бобурнинг маълумотларига кўра, Навоийдаги нозик таъь, мижозий назокат сирлари ҳам ҳар турли мунозараю муҳокамаларга сабаб бўлган. Уни кимлардир «давлатнинг ғуруридин» деб тасаввур қилганлар. «Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибллий (туғма, табиий) экандур», дейди Бобур.

Навоийда бундай байт бор:

*Агарчи мен ёмонмен, яхшидур ким муътарифдурмен,
Ўзин яхши тасаввур айлаган мендин ёмон эрмиш.*

Яъни: боринги, мен ёмонмен. Аммо камчиликларини бўйнига олувчи ёмонмен. «Ўзин яхши тасаввур айлаган» лар кимлар? Улар мендан кўра ёмонлардир. Ана шу ёмонлар туғма адоватчилар. Уларнинг бағрида кин ва қотиллик пичоқлари ялтираб туради. Улар ҳеч пайт ўз ноҳақликларини тушунмоқни истамайдилар. Шунинг учун руҳлари ўч ва душманлик ғаразидан сира фориг бўла олмайди. Булар «қадимий» душманлигича қолаверади. Навоий «Агарчи нутқи равонбахш, жонга роҳат» етказар даражада эса ҳам қадимий душманнинг «зиёнидин» ҳазар этишга чақиради. Ва мантиқий далил сифатида мана қайси ҳақиқатни эслатади:

*Сув бирла ўт аро зиддият ўлди чун азалий,
Агар ҳаёт суйидурки, ўтқа офат эрур.*

Аммо шуни ҳам қайд қилиш керакки, Навоий бе-
фаҳм ва жоҳил дўстдан зийрак ва оқил душманни
афзал деб баҳолаган:

*Бир дўстдин ортуқдур агар жоҳил эса,
Андоқ душманки, зийраку оқил эса.*

Душманликдан она Замин сийнасидаги жароҳатлар
камаймайди. Инсоният қисматида тугун бўлиб ётган
жумбоқлар ечилмайди. Саҳрода дарахт ўсмайди. Ға-
рибларнинг кўзёшлари, эзилган улуснинг ички оҳлари
битмайди. Душманликдан ҳар қанақа бутун халқ
парокандалашиб, гурури охир-оқибат уваланиб, Ватан
истиқболи эрк ва номус эҳтиросидан маҳрум манқурт-
ларга қараб қолаверади. Душманлик — истиқболсиз
туйғу. Шунинг учун Алишер Навоий наинки одам,
балки олам қалбининг файзи ва ободлигини ҳам
дўстликда кўрган, дўст меҳри ва улуғлигини теран
сўзларда таърифлаб ўтган эди.

ИТ — РАФИҚ, ИТ — РАҚИБ

Алишер Навоий «Маҳбул-қулуб»да: «Одам —
дунёларга тенг шараф эгасидир. Ит эса — жирканч
маҳлуқдир. Аммо яхшиликни билмайдиган одам —
яхшиликни унутмайдиган, вафодор итдан пастдир. Ва-
фодор қўтир ит — вафосиз гўзал, барно йигитдан
яхшироқдир», дейди. Кишининг одамий ёки нокасли-
гини белгилайдиган асосий фазилат — вафо. Навоий
шу мантиқни асослаш учун ит образига мурожаат
қилган. Лекин шоирнинг фикрларида итга нисбатан
икки хил муносабат акс этиб турибди. Биринчиси,
ит — жирканч маҳлуқ. Иккинчиси, шундай жирканч
жонзотнинг ҳам вафодорликка қодирлигини эътироф
этиш.

Шарқ халқлари оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида
ит тўғрисида тўқилган эртақ, афсона, ривоятларнинг
сони оз эмас. Буларнинг аксариятида ит инсоннинг
энг яқин, ишончли ҳамроҳи, садоқат ва вафодорлик
тимсолида кўрсатилган. Ҳатто айрим диний ривоятлар
ҳам бунга тўла тасдиқлайди. Улардан бирида нақл
қилинишича, Мисрда Эрамиздан аввал Даққионус
номли афсонавий подшоҳ бўлиб, у ниҳоятда золим,
эл-улусни эзиш ва хўрлашни ҳаддан оширган экан.
Зулм ва зўрликка чидолмаган олти нафар киши шаҳар-

ни тарк этиб, тоққа — мағора (ғор) томонга кетибдилар. Йўлда бир чўпон ити билан бораётган эмиш. Чўпон ҳам ити билан одамларга қўшилибди. Яратганинг амри ила улар неча юз йиллар мағоралар ичида тирикчилик ўтказибдилар. Чўпон ити эса содиқлик шарофатидан саккизинчи санокқа ўтибди. Ва қиёмат куни шу итга одам териси бахш этилиб, у тамомила инсонга айланармиш. Бу ривоятда исломдан олдинги диний тасаввурларнинг излари сезилиб турибди.

Зардуштийлик таълимотида ит инсонни ёвуз руҳлардан ҳимоя этувчи ҳайвонлардан ҳисобланган. Қадим Хоразм тупроғида яшаган аждодларимизда итга сиғиниш одат тусига кирганлиги археологик далиллар билан тасдиқланган. Лекин исломнинг Урта Осиёда кенг тарқалиши зардуштийлик дини асос солган кўп эътиқодий тушунча, урф-одат ва ақидаларга ўзгаришлар ясаган. Шунинг оқибатида ит образи ҳам кишилар онги ва тасаввуридаги ижобий мавқеини йўқота борган ва унга ёмонлик, нопоклик, тубанлик рамзи сифатида қаралган.

Дев образи шарқ халқлари мифологияси ва динида кенг ўрин эгаллаганлиги яхши маълум. «Авесто» дев ҳақида маълумот берувчи энг қадимий ёзма манбалардан бири. Унда дев инсонга ёмонликлар келтирувчи ёвузлик тимсолида ифодаланган. Суғд даври мусаввирлари девларни ярим одам, ярим ҳайвон сувратида тасвирлашган экан. Лекин ислом дини вакиллари девлар эшак, эчки, чўчқа, ит сингари ҳайвонлар қиёфасида кўринишига ваколат берганлар. Зарафшон водийси тожиклари мифологиясидаги қадимий образларни ўрганган олим О. Муродов шаманлар назарида дев ит шаклида воқе бўлганлигини ҳикоя қилувчи фактлар келтирган. О. Муродовнинг хулосасига биноан, девни ит образида тасаввур қилиш, туб моҳиятда, зардуштийлик дини кўрсатмаларига зиддир. Чунки зардуштийлик итга одамларни дев ва ёвуз руҳлардан муҳофаза этувчи илоҳий ҳайвон сифатида қарашга ўргатган.

Туркий шеъриятда ит образига хилма-хил мақсадларда мурожаат қилинган. Бунда баъзан исломий тушунчаларнинг роли сезилса, кўп ҳолларда зардуштийлик даврлари нуқтаи назарларига асосланганлиги ҳам ёрқин кўринади. Лекин ит образига тегишли барча фикру мулоҳазаларни доимо диний тасаввурларга тақаш ёки ўшаларга суяниб ҳукм юритиш тўғри

эмаслигини ҳам ёддан чиқармаслик керак. Йиртқичлик, гушналик, дайдилик — итларга хос хусусиятлар. Шундай бўлгач, булар тўғрисида сўзлаш одатий нарсадай гап, албатта.

«Девону луғотит турк»даги байтлардан бирида қуйидаги фикр ифодаланган:

*Јақин јағуқ кўрмәзиб нәңни кўзур
Казаш табәйт, кибіқіңру бақар.*

Мазмуни: одамлар яқинларини, биродарларини ҳурмат қилмайдилар. Могу дунёга аҳамият бериб сўнгатки (ўзидан) бошқадан қизганган ит каби ўз биродарларига ёмон кўз билан қарайдилар.

Бу байтда очкўз ва молпараст кимсалар итга қиёсланган. Ва шу ташбеҳ воситасида бахиллик ва ундан туғиладиган ярамас иллатлар қораланган. Одамларнинг яқинларини ҳурмат қилмай қўйганлиги ўз-ўзидан содир бўлгани йўқ. Бу ўринда ҳурматсизлик — меҳрсизлик оқибати. Унга сабаб — бахиллик. Ўз навбатида бахиллик эса гушналик, дунёпарастлик ҳодисаси. Шунинг учун кишилар сўнгат талашадиган итга ўхшаб қолганлар. Нафе ҳирси итни қандай йиртқичлаштира, одамлар ҳам биродарларига нафе талвасасида ҳурадиган бўлиб қолишган, демоқчи шеър қаҳрамони.

«Қутадғу билик» муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб ёзади:

*Гар итларга арслон бўларкан боши,
Бу итлар бўлади у арслон туши.
Гар арслон тўдасига ит бўлса бош,
Бу арслонлар итнинг бўлар тенгдоши.*

Тўртликда ит ҳам, арслон ҳам поэтик образ. Уларнинг маъно мундарижаси бундай: агар шердил, фазилатли одам тубан кишиларга бош бўлиб, улар тўдасида бўларкан, ҳатто тушида ҳам шу итмижозлардан ажрала олмайди. Арслон гуруҳига ит бошчи бўлгандай, мабодо мардларни нокаслар бошқараркан, ақлу донолиги юқори олижаноб қалблар ҳам пасткаш ва жоҳиллар тенгдошига айланади.

Юсуф Хос Ҳожиб асарининг бошқа бир ўрнида: «Қалин бўд, қарабош юмитти ўгуш, Телимда тиласа юмитти ўгуш», — «Қора ом, халойиқ йиғилган талай, Бу кўп ичра фойда берувчиси йўқ», деди. Юқоридаги

шеърда ит — итлар образи орқали, «Қара қадғуси барча қарни учун» бўлган, нодонлик ва ғафлатдан сармаст оломон вакилларининг характер хусусиятларини очган.

*Феъли бадлик эрга оғир юк эрур,
Феъли бад кишилар тубан ит турур.
Еви қилмас ишни феъли қилгуси,
Бу — ёвдир ва ёвдан нечук фарқ қилур.*

Шеърда бадфеъллик хислати қораланиб, унинг моҳияти нима эканлиги кўрсатилган. Шоир ҳукмича, тунд ва ёмон феълли кимсалар «бўлун ит» — тубан итдурлар. Бу ташбеҳ хулқ-атвори ярамас зотларнинг кимлигини ўқувчи кўз ўнгида равшанлаштириш учун етарли. Қолган ҳамма гап асосий мақсад — бадфеъллик «юк»ини очишга йўналтирилган. Чунончи, бу иллат эр кишига шунчаки, «ағир юк»мас, у ёв қилмас ишларни бошга солишга қодир. У ҳақиқий ёв — уни душмандан фарқи бор деб англамаслик керак.

Маълумки, бўри туркий халқларнинг қадимий тотемларидан бўлган. Шунинг учун кўпгина туркий халқ, элат ва қабилалар ўзларининг келиб чиқишларини бўри авлодидан деб ҳисоблаганлар ва бундан фахрланганлар. Бўри туркий тилларда яратилган халқ оғзаки ижоди асарларида, хусусан, эртақ, афсона ва ривоятларда марказий образлардан эканлиги фольклор бўйича қилинган тадқиқотларда кенг ёритилган. «Қадимги турклар» китобининг автори Л. Н. Гумилев қадимги хитой муаллифлари «турк хони» ва «бўри» сўзларини айни бир маънода тадбиқ этишда турк хонларининг ўз қарашларига таянганликларини ёзади.

Бўри тотеми тўғрисидаги бундай қарашлар маъносини ҳисобга олмасдан Юсуф Хос Ҳожибнинг қуйидаги тўртлигига ўхшаш шеърларнинг гоъвий ва бадий мундарижасини тўғри англаш ёки қабул қилиш мумкин эмас. Мана, ўша тўртлик:

*Бир эр бўлмагай ҳеч минг эр душмани,
Минг эр сўзласа-да кунига уни.
Бўри қайрилиб итга боққайми, кўр,
Эшитилса ордан минг итнинг уни.*

Бўрининг минг эмас, биргина итдан ҳам чўчиши, ҳаётда кўрилган ва тасдиқланган ҳақиқат. Шеърда тасвирланган ортидан минг ит акиллагани билан парво

қилмайдиган жасур Бўри эса тотемистик тасаввурдаги образ. У орқали шоир ўқувчига ҳақиқий эр — мард одам маънавиётининг бош хусусиятини талқин қилиб берган. Шоир қаламга олган ит ёки итлар орқа-орқадан ҳуриб юрадиганлар тимсоли. Махтумқули ибораси билан айтганда, улар «одам тилли ҳайвондир». Бўри эса «минг эр сўзласа-да» бунга парвосиз, ортидан «минг итнинг уни» эшитилса ҳам эътибор қилмайдиган мард Инсоннинг мажозий образидир.

Ўзбек дунёвий поэзиясида ит образининг мундарижа чегараси кенгайиб, маъно ва ифода қирралари бойиди.

*Агар ҳар бир тукимда бўлса юз жон
Қилурман кўйин итлорига қурбон.*

«Муҳаббатнома»даги мактублардан бирида Хоразмий ошиқ садоқатини шундай сўзларда ифодалаган. Нега ошиқ «ҳар бир туки»да «юз жон» бўлса ҳам маъшуқанинг итларига қурбон қилмоқчи? Итлар унинг энг содиқ посбонлари, ёр ҳарамига итлар ҳеч кимни яқинлаштирмайди. Лекин ошиқ ёр висолига эришиш учун жонидан кечишга ҳам тайёр. Саккокий, Атоий, Лутфий каби санъаткорлар тасвирларидаги лирик қаҳрамонларнинг барчаси ҳам — ошиқ. Улар ёр эшигидаги ит қаторида, маъшуқа итлари сафида бўлмоқчи орзу қиладилар. Бу тўғрида Гадоийнинг лирик қаҳрамони дейди:

*Остонингдин рақиблар барча қуварлар мени,
Итларинг ҳайлида бир кун бизга сон бўлгаймۇ, оҳ.*

Хўш, бу қаҳрамон ёр итлари сафидан жой ҳам топди, дейлик. Шунинг билан у нимага эришмоқчи ва нимани исботламоқ истади? Тўғри маънода, яъни кимнингдир ҳовлисидаги итлар орасига бориб қўшилиш нуқтаи назаридан у ҳеч нимага эришмоқчи ҳам эмас, бирор бир нимани исботлаш нияти ҳам йўқ унинг. Аммо ошиқ қалбининг содиқлик ҳолати, ит аҳволида бўлса ҳамки, ёр яшайдиган жойларга яқин туриш, ит даражасида эса-да, унинг хизматиغا ярашини таъкидлаш учун шоирга шундай тасвир керак бўлган.

Ёр эшигининг ити ўрнида бўлиш ёки итлари қаторига кириш ошиқ учун султонлик билан тенг, балки ундан ҳам ортиқдур.

*Кўнглум эшигин итларининг мансабин тилар,
Хонлиқ тилар, бу ҳиммати олий гадони кўр,—*

дейди Лутфийнинг лирик қаҳрамони. Бошқа ўринда у ёр итларига йўлдошликни қуйидагича эътироф этади:

*Эшикнинг итина ким бўлса йўлдош
Онинг иқболи султондин қолишмас.*

Атоийнинг лирик қаҳрамони ўз мақсадини камсуқумлик билан изҳор этади: «Сен мени таъзим этиб қуллар сонинда тутмагил, Итларинг хайлинда бўлсам, не манго етмас, бегим». Гадоий ғазалларидан бирида ошиқнинг ёр итларининг итига тенглаштирилиши ҳам лофдай қабул қилиниши сўзланган: «Бандани айтур эшикда итларимнинг итидур, Мен Гадо ҳаққинда, ёронлар, кўрунг алтофини».

Бу фикрлар туб моҳияти билан имконсизлик муҳи-тида сиқилган юракларнинг ўзича орзуга берилиши, умид ҳисларини ифодалайди. Итлар даврасига интилиши қандайдир эркинликка ўхшаш тилакка эришиш тусини олади. Шунинг учун XV асрнинг иккинчи ярмида ижод этган шоирларнинг ҳаммасида ошиқнинг маъшуқа итларига ҳамнафаслик шарафи, катта ва ҳатто қандайдир оламшумул воқеага ўхшаб талқин этилган. Гадоий ёзади:

*Чун эшикда итларингнинг мансабин топди Гадо,
Найласун тахти Қубоду афсари искандарий.*

Саккокийнинг лирик қаҳрамони учун эса «тун охшом» маъшуқа итлари бирла «бир замон» ўтириш самовий саховат:

*Фалак Саккокига букун қулунг мен дер жиҳат зоҳир,
Тун охшом итларинг бирла ўтурмуш бир замон, э жон.*

Ушбу байтларда айни бир ният, бир туйғу бошқача сўз ва усулларда ифода этилаётир. Гадоийда ҳам, Саккокийда ҳам бу тўғрида бошқа мисралар учрамайди. Лутфий акс эттирган маъно ранги ва оҳангдорлиги эса бошқача, яъни халқ жонли тили руҳида битилган:

*Бўлди муяссар охири итлари мансаби манга,
Ҳар ким эгасин эшикин сақлади бўлди мўътабар.*

Атоийда бу воқеа кўтаринки услубда баён этилган:

*Тўққуз айвони фалактин бўлди мустағни кўнгул,
То эшикта итларинг бирла бўлибтур манзилим.*

Лутфий ит ва инсон орасидаги айрилиқ тўғрисида гапираркан, шу баҳонада фалакка муносабат билдиради:

*Эшикин итидин айрилғонимни тут маъзур
Ҳамиша кимни фалак қўйди эътибори била.*

Атоий лирик қаҳрамони ёр итига ўзини энг муносиб суҳбатдош ҳисоблайди. Уртада шу даражада иноқлик юзага келадики, ёр итлари уни кўрганда ўзлари чорлашади:

*Итларинг чорлар мени кўргач, эшикта айб эмас,
Ким, улардин ўзга мушфиқ дўстдорим йўқтурур.*

Демак, бу сўзларни айтаётган шахс ёлғизлик ёки бекаслик балосидан бир қадар қутулган. Байтдаги туйғунинг муҳимлиги ҳам шунда. Лекин унинг билан итлар орасида барибир ихтилоф пайдо бўлган. Атоийга энди бу воқеа миннат хусусида ҳукм юритиш имконини берган:

*Эшикта итларинг манго миннат қилурлар, оҳ,
Ҳеч кимса бўлмасун кишининг тўну ошида.*

Ушбу байтда «итлар»нинг мажозий моҳияти тўла равишда биринчи планга чиқади. Биринчидан, шеърхон кишининг ҳаргиз бировларга куни қолмаслиги ҳақида ўйласа, иккинчидан, ноилож одам аҳволи ва миннатдорликнинг оғир бир шакллари ўзича идрокдан ўтказилади. Шоир ҳам бевосита худди шу таассуротларни қўзғаш нияти билан ит ва одам ўртасидаги «келишмовчилик» шарҳини битган.

Маълумки, рақиб образи классик поэзияда кенг ишланган. Рақиб — ошиқнинг доимий душмани. Рақиб масаласига келганда, ошиқ гўё ўзининг итга айланиш, ёр ити ёнида бўлмоқ орзуларини унутади, яъни ҳақиқий итнинг тимсоли топилгандай сўзлайди рақиб тўғрисида. Ер мажлисида рақиб учун жой бўлмаслиги керак.

Чунки, одамлар даврасида итнинг ўтириши мутлақо номақбул иш.

*Тангрилик бўлгай рақибни мажлисингдин қовласанг,
Хайф эрур худ одамий сак бирла бўлса ошной.*

Ошиқ рақибнинг ёр эшигидин қувишини истайди. Мабодо ёр уни ҳайдаб юборса, у қувилган итдай хор бўлади. Уни шу аҳволда кўрмоқ ошиқ дилидаги барча ҳасратларни ювади:

*Уларда қолмагай эрди кўнгулда бу ҳасрат,
Рақиб ит бикин эшигина зор бўлса эди.*

Атоий, Гадоий, Лутфий ғазалларидан олиб таҳлил этилган мазкур байтлар маъноларига ўхшаш фикру туйғулар тасвири Алишер Навоий шеърларида ҳам кенг ва изчилдир. Масалан, шоир бир ўринда:

*Не ҳадки айлагамен ёр дасти бўси ҳавас,
Муяссар ўлса итининг аёғин ўпмоқ — бас,—*

деса, бошқа ғазалда лирик қаҳрамонни, ит ўз ошно-сига ялинган каби, ёр итига ялинишга даъват этади:

*Навоий, истасанг кўйин, итига ошно бўлғил,
Ялингон янглиғ ул ит ошноға, сен анга ёлин.*

Навоий шеърлятида ит образи асосида яратилган юзлаб байтлар, шундай яхлит ғазаллар борки, улардаги маъно ва ифодаларни биз Навоийгача яшаб ижод этган туркий адабиётнинг бирор-бир вакили ижодида учратмаймиз. Навоийнинг шоирона тасвирларида ошиқ гоҳ ёрнинг наргиси жодусин кўриб, оҳуга кўзи тушиб фарёд қилаётган боғлиқли итга ўхшаса, гоҳо маъшуқа отининг кетидан ит янглиғ елиб-югуради. Гоҳо ёр уни «тошу кесак» отиб қувилган ит каби қувади. Лекин у яна айни ит сингари унинг эшиги олдида жавдираб турaveraди. Баъзан эса у севгилиси итининг изига кўз суртиб ғариблик ҳисларидан қутулиш орзусида ўрта-нади.

*Тўрт аёғланиб итинг хайли аро мен мажнун,
Гар кесак отсанг ўпай, гар сўнгак отсанг кўмурай.*

Бунда кесак ҳидлаб, сўнгак кемирган итнинг эмас, шундай ҳолатларга тушмоқдан ҳам ори келмайдиган ошиқнинг содиқлик ҳиссиётлари гўзалдир.

*Бордилар аҳбобу мен йиғлармен ўз аҳволима,
Карвондин қолғон ит янглиғки қилгай нолалар.*

Қандай оғир оҳанг ва фавқулодда мунгли суврат бу. Дўсту биродарларидан ажралган одамнинг аҳволини хаёлга келтириб кўринг. Жудолик уни шу даражада қайғуга чўмдирганки, ўз аҳволидан ўзи ҳасратда. Ҳасратнинг зўридан у йиғлаётир. Бу — ҳолат дейлик. Мана, бу манзара: олис сафарга отланган карвон. Шу карвонга эргашиб бораётган ит. Кутилмаганда у йўлдошларидан ажралиб қолди. Кейин... Ўша итнинг нолаларини сўзда ифодалаш мумкинми? Баъзан одам толеидаги айрилиқларни шарҳлашга ҳам сўзнинг кучи етмайди. Балки шунинг учун кейинги сатрдаги манзара таъсирида биз ажралиш оғриқларини ниҳоятда чуқур кечинамиз ва ҳис қиламиз.

*Бошимга кўйида ҳар дам гулу қилур итлар,
Гар ўлмасам, бу гулуни нагу қилур итлар.
Магарки гурбат аро зор ўлмакимдиндур,
Фигонки, бир-бирига рўбарў қилур итлар.
Осиб бўйинларига кийз азо учун жулдин,
Тонг отқуча бошима навҳаму қилур итлар?*

Бунда акс эттириляётган ғаройиб воқеани қандай изоҳлаш керак? Чиндан ҳам шеър қаҳрамони бошида бир гала итлар йиғилишиб гулгула бошлаганми? Ҳақиқатан бу итлар унинг бошига етмагунча галаёнларини кучайтираверадиларми? Гап қанақа гурбат ҳақида? Нега ошиқнинг шу гурбат аро зорлиги туфайли итлар уни «бир-бирига рўбарў» қиладилар? Нима учун улар бўйинларига «кийз» осиб олишган? «Азо учун» нега тери керак? Уларнинг тонг отгунча бош узра фарёд қилишларидан асосий муддаолари не? Балки шоир итлар деганда инсоннинг бағрига тиш санчмоқни истайдиган, ёвузликлари итдан-да ёмон нокаслар, оғизлари қон жоҳил кимсаларни назарда тутгандир? Очигини айт-

ганда, шеър шу тўғрида ўйлатади ва шуниси билан ҳам қимматли. Ғазал давомини ўқиймиз:

*Тутарга мотамим, оё, йиғилдилар ёхуд,
Қилурга тузма таним орзу қилур итлар?
Куюб думоғлари, гингшибон қочар ҳар ён,
Емакка жисмим этин, чунки бў қилур итлар.*

Гингшибон ҳар ён қочишлари, жисм этин емоққа чоғланиб ҳидлашларига қараганда булар тўрт оёкли итларга ўхшайди. Навбатдаги байтлардаги фикр бундай:

*Фано йўли кийикин айла сайд, шер эрсанг,
Ки даҳр жийфасини жустужў қилур итлар.
Навой узра ҳужум айласа рақибларинг,
Не тонг, гадога ҳамиша гулу қилур итлар.*

Чунончи: одамнинг шерлиги — «фано йўли кийикин» сайд эта олишида. Итлар эса дунё ўлимтикларини қидирмоқ билан овора бўладилар. Итлар гадога ташланганидек, Навойга ҳам рақиблари ҳужум этса ажабланарли эмас. Кўряпсизки, итлар рақибларга нисбат берилаётир. Лекин мазкур ғазалда «фано кийики» қандай мажозий моҳият касб этса, итлар ҳам худди ўшандоқ рамзий маънога эга. Биз юқорида ислом дини кириб келиши билан ит образига қарашларнинг салбийлашгани хусусида сўзлаган эдик. Шунинг учун тасаввуф шеърлятида (поэтик образ сифатида) ит — бу нафс. Итлар эса нафс «фарзанд»лари, яъни нафсоний ҳирслар. «Нафс ити» деган истиоравий ибора ҳам шу заминда юзага келган. Демак, Навой ташқи воқеликдаги эмас, инсоннинг ўз ичи, яъни сийратидаги «итлар»нинг ҳужуми ва аёвсиз гулгулаларидан баҳс очган. Агар инсон вужудига беркиниб олган тама, ҳасад, шаҳват, кибр сингари «итлар»га нисбатан фаол қаршилик кўрсатмаскан, унинг руҳи ҳеч пайт покланмайти. Уларга таслим бўлмаслик — юрак, ишқ ва эътиқод юксаклигидир. Навой ғазалга асос қилиб олган асосий ғоя мана шу. Чунки шоирнинг ўз эътирофича, нафс сотқинликлари ва ҳужумларидан халос бўлиш — «бахти ҳумоюн»га эришиш демакдир.

Лекин шуни қайд этиш лозимки, ит образига муносабат Навой дунёқарашини қайсидир жиҳатлардан ислом таълимотига боғланганлигини кўрсатса, бошқа

томонлардан зардуштийлик тасаввурларига суянганлигини ҳам очади. Навоий эътиқоди марказидаги образлар — Худо ва Инсон. Шунинг учун шоир ақидапарастлик қилмаган. Балки Инсоннинг Ўзлигини таниш, демакки, олий борлиқни англашга нима ёрдам берса, қандай ғоя ва фикрлар зарур кўрилган бўлса, шоир ҳеч пайт буларга бефарқ қарамаган. Аксинча уларни талқин ва тарғиб қилган.

«Дунёнинг кўпгина халқларида бўлганидек, — дейди мусулмонликкача бўлган хоразм ўзбекларининг диний эътиқод ва маросимларини ўрганган этнограф олим Г. П. Снесарев, — нафақат Хоразмда, балки бутун Ўрта Осиёда ўлаётган киши жони вужудни қуш (Хоразмда бу асосан кабутар тарзида) ёки капалак тимсолида тарк этади деган ишонч кенг тарқалган. Марҳумнинг руҳи ўз уйига қайтганда ит... қиёфасига киради деган тасаввур Хоразмнинг қатор жойларида сақланган...»

Энди Навоий ғазалларидан биридаги мана бу байтга диққат қилинг:

*Итинг ўлса жисмига жонимни солгил,
Ки бу руҳга ул муносиб бадандур.*

Демак, ит жисмини «руҳга муносиб бадан» ҳисобланаётгани бежиз эмас. Бунда шоир туркий халқларнинг исломгача бўлган диний ақидаларига суянганлиги ўз-ўзидан тушунарли.

Хуллас, Навоий шеъриятида ит образи атрофида жуда хилма-хил фикру туйғулар аксини топган. Уларни бирма-бир ўқиш ва мушоҳададан ўтказишдан ақл мароқланади, тасаввур ўсади.

ХАЕЛ ГЎЗАЛИ — ҲАЕТ ГЎЗАЛИ

Шеърият инсон кўнглига «образлар билан сўзлайди», у «мавҳум ғояларнинг яланғоч ифодасига тоқат қилолмайди». Классик санъаткорларимиз тажрибалари — фикру туйғуни хилма-хил поэтик образлар ва тасвир воситалари орқали шеърхонга етказиш меҳнатларидир. Ўзбек поэзиясида бир қатор поэтик образлар борки, буларнинг юзага келиш тарихи, маъно қирралари ва ривожланиши бевосита халқ мифологиясига боғлиқдир.

Пари ана шундай мифологик образлардан бўлиб, жуда қадим тарихга эга. Маълумки, анимистик тасав-

вур, яъни руҳларнинг мавжудлиги ва улар билан инсон ўртасидаги муносабатларга ишонч, ибтидоий дунёқарашнинг асосий белгиларидан бўлиб, ибтидоий жамоа кишиларининг табиат билан курашишдаги кучсизлигидан юзага чиққан.

Урта Осиё халқларининг қадимий эътиқодларига кўра, пари шайтонга яқин, лекин ундан фарқли ўларок, инсонга ёвузлиги йўқ руҳ ҳисобланган.

Шаманистик ва диний эътиқодда парининг инсонга ёки инсоннинг парига ошиқлиги ғайритабиий ҳисобланмаган. Бунда пари аёл сиймосида, гоҳида эса бошқача, масалан, илон шаклида тасаввур қилинган. «Қиссаи Рабғузӣ»даги бир ҳикоятда Аҳмад деган подшо овга чиққанда лашкарларидан айрилиб, қули билан қолади. Қандайдир манзилга етиб борганларида, қарашса икки илон урушиб, қораси оқини ўлдиришгача етибди. Подшо қулига қора илонни чопиб ташлашни буюрибди. Подшоҳ эртасига чорбоғига борганида, хушсуврат бир йигит пайдо бўлибди. Аҳмад шоҳ ундан кимлигини сўраганда, у: «Тунов кундаги оқ илон мендурман. Қора илон дев эди. Менинг ўлимим қасдида юрарди. Сиз мени ўша ёвудан халос этдингиз. Энди қулингиздурман», дебди. Воқеа давомида маълум бўладики, бу йигит, кейинчалик, Сулаймоннинг хотини бўлган, отаси одам, онаси пари, Билқис хонимнинг акаси экан. Қадимий эътиқодда, мабодо илонга дуч келиб қолинса, унга уч маротаба назар ташлаш, шунда ҳам ғойиб бўлмаса, уни оддий илон деб билиш тавсия этилган. Аммо пари одам суратида кўрилган. Пари ва инсон муносабатлари тўғрисида рус олимаси О. А. Сухарева бир неча ҳикоялар келтирган. Шулардан бири Уратепадан ёзиб олинган. Унда айтилишича, XIX асрнинг 80-йилларида туғилган бир кишини ўн уч ёшлик пайтида, ухлаб ётганида пари кўрпа-тўшаги билан кўтариб, унинг тоғасига қарашли боққа олиб борибди. У уйғониб, ўз жойида ётмаганлигидан ажабланибди. Сўнг кўрпасини судраб, ўз ҳовлисига томон равона бўлибди. Эшиклари олдидан оқадиган ариққа яқинлашганида, дарахт ёнидан аллақандай мусиқа эшитилибди. Қараса, ўз дарвозалари қаршисида ясатилган, думлари кўркам, ёлдор от турганмиш, бола ўтиб кетмоқчи бўлибди, от орқага ўгирилиб, йўлини тўсибди. Шу пайтда аёл тимсолида пари пайдо бўлиб қолибди-ю: «Наҳотки, шундоқ гўзал йигитчани от ўлдирса-я? Наҳотки, мен бунга йўл қўйсам? «Бисмилло» дегин-у,

ўтавер», — дебди. Пари от ёнидан уни олиб ўтибди. Шундан бошлаб пари тез-тез келиб турадиган бўлганмиш. Орадан анча фурсат кечиб йигитни уйлантиришибди. Лекин пари янги келин-куёвнинг яшашига имкон бермабди.

Бу — йигирманчи асрнинг бошларидаги воқеа. Олдинги замонларда ҳам Ўрта Осиё халқида париларнинг инсонга ишқи тушишига ишонч анча кучли бўлган. Чунки пари халқ назаридан барибир яширин қолиши мумкин эмас. Бу ҳақиқатни Навоий шеърда бундай ифодалаган:

*Юзунг қуёшига бу навъ эса аён бўлмоқ,
Парига мумкин эмас халқдин ниҳон бўлмоқ.*

Пари образининг ўзбек халқ оғзаки ва ёзма адабиётидаги поэтик образлардан бирига айланиши маълум жиҳатдан мана шундай тасаввурларнинг роли ва таъсирига ҳам боғлиқ. Масалан, шаманистик фольклорда бўлганидек, халқ дostonлари ва ёзма шеърлятида ҳам парилар маскани Кўҳи Қоф ёки унинг ён бағридаги Боғи Эрам деб кўрсатилади. Атоий ёрнинг хусну латофатини парига, турар жойини Боғи Эрамга қиёслаб, ёзади:

*Бу латофат, паритек сендадур, эй рашки ҳур,
Гўйё Боғи Эрамдур саҳни хиргоҳинг сенинг.*

Парига муносабатда шаманистик тасаввурлар билан ўзбек классик санъаткорлари қарашларида маълум ўхшашликлар бор. Фольклоршунос олим Т. Мирзаевнинг ёзишича, халқимиз ўртасида тарқалган ривоятлардан бирида, Гўрўғли кексайганда, Юнус ва Мисқол парилар унга «сенинг номингни ўчирмаймиз, дostonингни айттираммиз», деб ваъда беришган. Парилар эса ўлмайдди, улар бахшиларга қўниб юриб, Гўрўғлининг сўзларини уларнинг ичига жойлар эмиш, шу тўфайли бахшилар ҳам Гўрўғлининг ўғиллари эмиш. Алишер Навоийнинг:

*Ул пари кўздин учар, кўз доғи шовқидин учар,
Ваҳки, мен учқали ҳам йўқтурур эғнимда қанот,—*

байтида париларнинг учиб-қўниб юришига ишорат этилган. Ул пари — яъни ёрнинг париларга ўхшаб эғни-

да қаноти бор. Шунинг учун у дафъатан кўздан ғойиб бўлган. Ошиқ эса учиш имконидан маҳрум. Чунки қанотсиз. Лирик қаҳрамоннинг жиннилик шамъини равшан этиб, телбаланишига ҳам ёрнинг паридек «парранда» — учишга қодирлиги сабаб:

*Жунун шамъин қилиб равшан кўнгулга телбаликдур фан,
Паридек бўлгали парранда ул шўхи пари пайкар.*

Мусулмон руҳонийлари ақидасига биноан пари жинларнинг тоифасидан ҳисобланган. Диний идрокда тун ва қоронғулик ичида парига йўлиқиш хосиятсиз ҳодиса топилган. Бунда одам ақлдан озиши ёки шикаст кўриши мумкин эмиш. Навоий ёзади:

*Хуш аҳли сени билмасу мен телба билурмен,
Ким келди пари шеваси девонага маълум.*

(Ақлу ҳуши жойида кишилар сенинг кимлигингни билмайдилар. Лекин мен телба англайман. Чунки парига йўлиқмоқ сири девонага, яъни пари кўриб ақли ҳушидан ажралган одамгагина маълумдир.)

Яна:

*Жунуним ўлса дамодам таажжуб этмонгим,
Кўзумга ул пари ўлур замон-замон пайдо.*

(Дамодам жиннилим қўзғолса, ажабланманг, негаки мени телба этган пари вақти-вақти билан кўз ўнгимда намоён бўлади.)

Бундай маъноли байтлар Навоий девонларида кўп бўлиб, уларнинг барчаси ҳам пари тўғрисидаги афсоналар асосида яратилган.

Шарқ шоирлари учун пари — идеал гўзаллик намунаси. Улар талқинида пари жин ёки ёмонлик тимсоли эмас, ҳуснда ягоналик, гўзаллик рамзи. Шу томондан ёрни парига ўхшатиш мумкин. Яъни маъшуқа одам наслдан кўра пари авлодига яқин. Ёки бунинг аксича, ҳеч қанақа жину руҳга алоқасиз дилбарининг айнан ўзидир. Унга йўлиққанда кишининг ҳушдан оғиши, телбалик аломатлари пайдо этиши — булар шунчаки гап, одамни «инсону малакнинг дилбари» — бевафо ёр ақлдан жудо қилади:

*Мени девона қилгон бир паридур,
Ки инсону малакнинг дилбаридур.*

Атоий ошиқнинг девоналик ҳолатини маъшуқанинг хаёлий ҳусн соҳибаси эканлиги билан изоҳлаётир.

Турли халқлар орасида пари авлоди юксак ақл ва гўзаллик насли деб қаралган. Шунга кўра баъзи халқ ва элатларда ўзларининг келиб чиқишларини пари ёки сув парилари билан боғлаш одат тусига кирган. Масалан, С. П. Толстов хоразмликларнинг келиб чиқиши тўғрисида Хива хони Оллоқули саройидаги эрон элчиси Ризоқулихон ҳикоя қилган афсонани келтиради. Унга кўра, не сабабдандир Сулаймон пайғамбар париларидан бирига ғазаб қилиб, уни дунёнинг энг олис чеккасига олиб бориб ташлашни девга буюрибди. Дев парини кўтарганича, пайғамбар айтган манзилни узоқ ахтарибди, охири бир дашту биёбонга қўнибди. Бу — ўша замонлардаги Хоразм тупроғи экан. Бироқ дев Сулаймон топшириғини бажаришга бажарибди-ю, ўзи ҳам шу жойда қолишга қарор қилибди, чунки у парини севиб қолган экан. Хоразмликлар ана шу дев ва паридан тарқаган эмиш. Шу сабабдан Хоразмнинг аёллари парилар каби гўзал, эркаклари бақувват бўлганмиш.

Шундай афсоналардан яна бирини Ҳоди Зариф ёзиб қолдирган. Олимнинг нақл қилишича, афсона мазмуни Тошкент яқинидаги Бўстонлиқ районидаги қиз ва йигитларнинг гўзаллигига алоқадор. «Қишлоқи йигит кўлда яшовчи сув париларидан бирига уйланади. Йигит бу сирни яшира олмагани ва қизнинг шартини бузиб қўйганлиги туфайли пари қиз эри ва боласи билан турмай, яна кўлга тушиб кетади. Аммо сув парилари уни ўлдирадилар ва кўл қонга бўялади. Ота кўлида қолган болалар катта бўлиб кўпайишади. Ана шунинг учун у қишлоқларнинг қиз ва йигитлари гўзал дейлади.

Шунингдек, Ҳоди Зариф «Гўрўғли» достонида париларнинг Гулҳовуз ва Шиша ҳовузларда чўмилиши, Аваз пари қизни ҳовузда ушлаб олиши ёки «Эдига» достонидаги бош қаҳрамоннинг отаси пари қизни чўмилиб турган жойда учратиб, унга уйланиши сингари эпизодларни ҳам туркий халқлар фольклорларида сув париси образининг характерли кўринишлари тарзида шарҳлайди.

*Кўзим хаёл хайлина равшан ҳарим эрур,
Оре, пари булоқ бошида муқийм эрур,—*

деб ёзади мавлоно Лутфий. Кейинги мисрадаги маъно юқорида келтирилган ўхшаш афсоналардан ўзлашти-

рилганлиги ўз-ўзидан англашилари. Аммо парилар булоқ бўйларини суюб, булоқ сувларида чўмилиб, яйрашлари ҳақидаги афсонавий гаплар кенг тарқалмаганида эди, биринчи сатрдаги фикр балки шоир тасаввурида юзага келмасди. Чунки қахрамоннинг кўз равшанлиги булоқ янглиғ дийдасидан ёш оқишидан. Шунинг учун «пари булоқ бошида муқийм» бўлгани сингари, унинг кўз қароғида парисифат маъшуқаси. Алоҳида байт ёки шеъринг парчалармас, баъзан бутун бошли ғазаллар таҳлилида ҳам афсона ва ривоятлар мазмуни инобатга олинган. Атоийнинг:

*Ул санамки, сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғоятти нозуклигиндин сув била ютса бўлур,—*

матлағи билан бошланадиган ғазали шундай шеърлардан. Ушбу ғазалнинг навбатдаги қаторларида ўқий-миз:

*То магарким, салсабил обина жавлон қила,
Келди жаннат равзасидин оби кавсар сори ҳур.*

Ғазалда «ғоятти нозуклигиндин сув била ютса» бўладиган ер гўзали таърифида гапирилаётир. Биз ўша санамни тасаввурда аниқ кўрамиз: у қирғоқда — шундоқ сув ёқасида ўтирибди. Бу дилбарнинг нозиклигидан гўё сув тўлғонади. Энди шу манзарага мафтун ошиқ ҳолатини ўйлаб кўринг. Ери унга сув парисига ўхшаб намоён бўлиши табиий. Лекин маъшуқани у сув парисига қиёслаш билангина кифояланмоқчи эмас. Унинг кўнглида фикр чуқурлаша бошлайди. Хаёлдаги афсона сўзлар бир зумда гўё ҳақиқатга айланади. Шунинг учун у сув сари учиб келадиган афсоналардаги паридан ўз ёрини асло фарқламайди ва «Келди жаннат равзасиндин оби кавсар сори ҳур», дейди. Демак, сув парисига нисбат берилган маъшуқанинг жаннат боғидан учган ҳур каби «оби кавсар сори» келиши ҳам тасвирланди. Шунинг билан сув парисига алоқадор ифодаларга чек қўйиб, бошқа муддаоларга ўтавериш мумкин. Бироқ бош мақсад ёрнинг сув парисига ўхшашлигини айтиш эмас, ҳаётбахш гўзаллик даражасини улуғлашдан иборат. Шу ғоявий ният бошланган фикрий тасвирни яна изчиллаштиради:

*Ул иликким, сувдан ориқдур, ювмас они суда,
Балки сувни пок бўлсун деб илики бирла юр.*

Нозикликка поклик, идеал тозалик масаласи қўшилди. Аммо қўлнинг сувдан ҳам ориқлиги, «сувни пок бўлсин деб илики бирла» ювиш булар ҳам париларга хос хусусият. Бугина эмас, сув париси мабодо ҳозир кўрингудай бўлса, лаҳза ўтмай ғойиб бўлади. Атоийнинг лирик қаҳрамони сувдаги паривашга термулиб, ниҳоят афсонавий сув париларига доир қуйидаги ҳақиқатга ҳам тўла-тўқис инонади:

*Энди билдим рост эрмиш, балки кўрдим кўз билан,
Улки дерлар сув қизи ки гоҳ-гоҳ кўзга кўрунур.*

Хуллас, Атоий сув парисига дахлдор маъноларни ўзи тўқимаган, балки халқ афсоналари мазмунларидан ижодий озиқланиб, шеър яратган. Алишер Навоий пари образига алоқадор фикрий тасвирларни давом эттириш билан бирга, уларни мислсиз даражада ривожлантирган эди. Шоир девонларидаги юзлаб байтлардаги янги-янги маънолар пари образига алоқадор фикру туйғулардан иборатдир. Атоийнинг «сув яқосинда паридек» ўлтирган санамнинг нозиклигини Навоий мана бундай сўзларда акс эттирган:

*Ул париваш эрур андоқ нозук,
Ким қуёш партавидур жисмига юк.*

Париваш ёр шу қадар нозикки, қуёш нури ҳам унинг жисмига юк, яъни оғирлик қилади.

*Ҳажридин андоқ заиф ўлмиш Навоий, эй пари,
Ким қаёнким борса сендек халқдин пинҳон борур.*

Ҳижрон дарди шоирни заиф аҳволга етказган. Бундай ҳазин ва хасталик ҳолатида у элга кам кўринади. Гўё пинҳон яшаётган, хилватда югандек. Лекин бундан унинг ўзи мамнун. Негаки, ёри ҳам қаён борса пари каби халқ кўзидан яшириниб юради.

Навоий бир ғазалида: «Эй кўнгул, ҳури пари васфин» жуда кўп эшитдик, лекин. Ҳеч қайси одамилигда эмас инсонча хўб», дейди. Шоир шеърларида ҳуру парилар ҳақида кўп сўзлар айтган, гўзал ифодалар топган. Аммо уларнинг барчасидан мақсад битта: «Инсон гўзаллиги, хулқи ва унинг одамийлик сифатларини улуғлашдир». Навоийнинг пари таърифидаги сатрларидан юрак романтик орзулар билан тўлади.

ХИЗР ҲИКОЯТИ — АЖИБ ҲИКОЯТ

Шарқ классик шеърлятидаги фикру туйғуларни чуқур тушунмоқ учун ундаги диний, афсонавий ва мифологик образлар тарихидан хабардор бўлмоқ керак. Хизр шундай образлардан бири. Навоий шеърларида ҳам бу ном қайта-қайта тилга олинади.

*Ким эрур жоним-а ул олудалиғдин пок лаб.
Эй Навоий, ўлсам ичмон Хизр нўш эткон зулол.*

Бу байтда шоир ёрнинг пок лабини Хизр ичган сувдан устун қўйиб, ўлганда ҳам уни «Хизр нўш эткан зулол»га алмашмаслигини сўзлаётир. Хўш, Хизр ким? Навоий нега у ичган сувга урғу бераётир? У сувнинг хосияти нимада?

Хизр — дунёдаги кўпгина халқлар адабиётида учрайдиган диний-мифологик образ. Афсонага биноан, у «оби ҳайвон» — тириклик сувини излаб топган ва уни ичиб абадий ҳаётга эришган пайғамбар.

Хизр тўғрисида турлича қарашлар мавжуд. Баъзи олимлар уни ошиқларнинг ҳомийси деб атайдилар. Масалан, таниқли озарбайжон олими Ҳамид Орасли ёзади: «Хизр диний афсонага кўра, тириклик сувини ичиб ҳамиша тирик қолган, ошиқларга кўмак берадиган афсонавий шахсдир».

Араб адабиёти тадқиқотчиларининг айтишларича, ислом юзага келган дастлабки асрлардаёқ Хизр қаҳрамонларнинг қийин ва мушкул ҳолатларида ёрдам берувчи ҳомий, халоскор сиймосида ёзма адабиётдан ўрин олган.

Маълумки, арабларда яшил ранг — илоҳий ранг ҳисобланган. Шунинг учун Хизр бадиий ижодда тўни ва салласи яшил, (оқ от минган, қўлида узун найза) мўйсафид қиёфасида тасвирланган.

«Китоби Дада Қўрқут»да Дирсахоннинг ўғли Буғоч қирқ номарднинг игво ва жоҳилликлари сабабли тоғ дараларида ҳушдан кетиб, абгор ҳолатда ётади. Унинг устида қарға-қузғунлар чарх ура бошлайди. Шунда ерданми чиққандай ё кўкданми тушгандай бўлиб қандайдир чол пайдо бўлади. Йигитнинг жароҳатини уч қатла қўли билан силаркан, чол дейди: «Бу жароҳатдан қўрқма, ўғлон! Тоғ чечаги билан она сути ярангга малҳамдир». Бу — ўша Хизр бўлиб, унинг тўни яшил, оти бўз рангда эканлиги қайд этилган.

Форсийзабон халқлар тасавурида оқ от яхшилик, эзгулик тимсоли бўлиб, агар одам тушида оқ от кўрса — бу, орзу-мақсадларига етишишдан далолат деб таъбир этилган. Шунинг учун уларда қора от Хизрга нисбат берилмаган. Туркий халқларда қора муқаддас ранг деб қаралганлигини биз олдин гапириб ўтган эдик. Шу тушунчаларга асосланиб мана бундай образли тасвирлар ҳам юзага келган. Мавлоно Гадоий ёзади:

*Қаро отлиқ оқ бегим, бу не юриш бўлур, не жавлон,
Жиловингни тортароқ тутки, улусда қолмади жон.*

Бу мисралардаги «оқ» ранг «қаро»га антитеза ёки маъшуқа гўзаллигини сифатлаш учунгина ишлатилмаган. Маъшуқанинг қора отга миниши унинг «турки шергир»лигини таъкидлайди. Гадоий ғазалининг давомида ўқиймиз:

*Манга ҳақ Хизр ҳаётин бериб эрди билмадим, вой,
Зулмат эмиш қаро от дағи бегим оби ҳайвон.*

Демак, бунда «қаро от»ни ҳам «зулмат», ҳам ундаги «оби ҳайвон» дейилишидан шоирнинг Хизр отини қандай тасаввур қилганлиги равшандир. Гадоий бошқа шеърда ёрга қарата:

*Сарчашмаи ҳайвон чу тор огзинг дурур, эй жон,
Беҳуда эмиш ул талаби Хизру Скандар,—*

дейди. Чунончи: эй ёр, тириклик сувининг сарчашмаси сенинг тор огзингдур. Хизр билан Искандарнинг талаблари эса беҳуда. Шунга яқин мантиқ Навоийда ҳам бор:

*Хизр умрию Скандар мулки топқон ёрсиз,
Оби ҳайвон ичра захри бегумондур ким ичар.*

Яъни: ёрсиз Хизр умрию Искандарнинг салтанатига етишиш — тириклик сувига заҳар қўшилганлиги билан баробардир. Бу сувни ичган киши яшамайди, албатта, ўлади. Нега иккала байтда ҳам Хизр билан баробар жаҳонгир Искандарнинг номи эслатилган? Бу саволга ҳам афсоналардан жавоб топилади. Озарбайжон халқи ўртасида ёйилган бир афсонада нақл этилишича, жаҳонни забт этган Искандар, абадий яшаш ташвишига тушиб, умрни боқийлаштирадиган

тириклик сувидан ичгали зулмат дунёси томон йўл олибди. Сафар беҳад узоқ чўзилибди. Қўшинлари минг азоб-уқубатларга гирифтор бўлишса-да, жаҳонгир орқага қайтишни хаёлга ҳам келтирмабди. Йўлда уларга нуроний бир чол қўшилибди. Искандарга бу қария негадир маъқул бўлибди. Ундан кимлиги, қаердан эканлиги ва қаёнларга кетаётганлигини сўраб-суриштирибди. «Эй буюк шаҳаншоҳ, — дебди мўйсафид, — менинг отим Хизрдур. Кўп умр кечирдим. Дунёнинг оқу қораси, пасту баландини кўп кўрдим. Мана, қаридим. Эндиги истагим, зулматга бориб тириклик сувидан ичмакдир. Шоядки кексалик дардларидан қутулсам...» Шундай қилиб, Искандару Хизрнинг мақсадлари ва йўллари бир чиқибди. Аввало Хизрнинг ёшини назарда тутиб, сўнг, узоқ вақтлардан буён йўл босиш чарчоғлари туфайли тириклик сувидан унга ҳам олиб келиш шарти билан Искандар ўз отини Хизрга бериб юборибди. Хизр жаҳонгирнинг отини миниб зулмат дунёсига йўл олибди. Хуллас, у ердаги сувдан ичиш Хизрга насиб қилибди-ю, Искандар ундан бенасиб қолганмиш.

Бундай афсоналар Алишер Навоий замонларида ҳам машҳур бўлган, албатта. Бу даъвои исботлайдиган энг эътиборли далил Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ида. Достон бобларидан бирида Фарҳоднинг «Суқ: рот тоғи тилсимин очарга камар боғлаб ҳайвонваш чашма» ёнида Хизр билан учрашуви тасвирланган. Шу учрашувда юқоридаги афсона мазмунига яқин фикрларни Навоий Хизр тилидан қуйидаги сўзларда ифодалайди:

*Ки эй фарзанд, ғамдин баргарон бўл,
Бу ишким коминг ўлмиш, комрон бўл.
Мени Хизр англаким, туттум йўлунгни,
Ки то бу йўлда тутқаймен қўлунгни.
Скандар бирла чун меҳнатга туштук,
Тилаб ҳайвон суйин зулматга туштук.
Сув истаб ул кўп урди ҳар тараф гом,
Ва лекин етти ул сувдин манга ком.
Менинг жоним чу ул сув бирла қонди,
Скандар жон чекиб, лаб ташна ёнди...*

Яна бир афсонада айтилишича, ушбу сафарда Хизр билан бирга Илёс пайғамбар ҳам тириклик сувидан ичган экан. Шунинг учун Хизр қуруқликда, Илёс сув-

-да одамларга ҳамроҳ, уларнинг мушкулларини осон қилиб юришармиш.

Олис замонларда кечган воқеалар, тарихий афсоналар, ҳаёти афсонага айланган машҳур шахслар тақдири, қахрамонлик ҳодисалари — булар шеърят тасаввуридан ҳеч вақт четда қолган эмас. Шарқ шоирларининг асарларида анъанавий ошиқ ва маъшуқа уларнинг узоқ аждодлари — Фарҳод, Мажнун, Наврӯз, Вомиқ, Ширин, Лайли, Узро, Гул кабилар билан гўё бирга, ёнма-ён яшаб келган. Гўё Юсуф мавжуд гўзаллик тимсоли. Унинг ҳусну жамолини ошиқ ўзи кўрганга ўхшаб сўзлайди. Ҳолбуки, бундай бўлмаган. У май ичаркан, баъзида жуда қадим замонларда ҳукм сурган шоҳ Жамшиднинг сеҳрли жомини қўлда кўтарди. Жомга термулиб бутун оламда кечаётган ҳодисотлардан гўё огоҳ сезади ўзини. Ҳолбуки, бу — хаёл.

*Ҳусну малоҳату караму лутф бобидин,
Юсуфда бори бўлса, беким сизда бори бор.
Боғи Эрамда балки, биҳишт ичра бир нафас,
Сенсиз бу банданинг ки не сабру қарори бор.
Искандар замонидур. Кайқубот вақти,
Ҳар кишинингки кўнгли тилаган нигори бор,—*

деб ёзади Мавлоно Атоий. Шеърда Юсуф, Боғи Эрам, Искандар, Кайқуботга тегишли афсонавий тушунчаларга ишорат қилинган. Бу фақат ишорат эмас — ўзига хос бадийий санъат. Мақсадни тарихий афсона, воқеа, қисса ва машҳур қахрамонлар ҳаётига ишора воситасида ёрқинлаштирадиган бу усул классик поэтикада талмех деб аталган. Навоий шеърларидаги юзлаб талмехлар эса Хизр номи билан боғлиқдир. Шоир Хизр образи воситасида бир-бирдан кўркам, янгича ранг, янгича оҳангдаги фикру туйғуларни акс эттирган.

*Менгаки дўст керак, эй Хизр, ютармен қон,
Сенгаки умрдурур ком, обиҳайвон ют.*

Шоир Хизрга мурожаат тарзда дейди: сенинг асосий мақсадинг узоқ умр кечириш экан, тириклик сувини ичавер! Лекин менга дўст керак. Дўст висоли менинг обиҳайвоним. Мен дўст дардида қон ютиб умримни узайтираман!

*Лабинг хаёлида ашким эрур ҳаёт суви,
Фироқинг ичра қарорғон кўзум анга зулмот.*

Бу — обшиқона гап. Ва ғоятда гўзал тасвир. Чунончи: ошиқ ёр лаби хаёлида кўзёш тўкади. Аммо у шунчаки ашк эмас. Балки «хаёт суви». Айрилиқдан унинг кўзлари ҳам қорайиб кетган. Лекин бу қоралик, яъни зулмат ўша «хаёт суви»нинг манбаидир. Байтда Хизрнинг исми эслатилмаган. Шунга қарамасдан, шоир маъно ва ифодада Хизрга тегишли афсонага таянганлигини биз дарров биламиз. Чунки «Хаёт суви» ва «зулмот»да сир ошкордир. Қуйидаги сатрлар янада ўзига хос:

*Хатинг ул Хизрки, терласа, юзунг,
Оби ҳайвон аро бўлғай ғаввос.*

Бунда ёр хати (лабдаги майин туклар) — Хизр. Ундаги реза-реза терлар — оби ҳайвон. Ернинг юзи эса шу сув аро гўёки ғаввос. Навоий бошқа ўринда Хизрга ўхшаб «ҳайвон суви» ичиб, ёрсиз узоқ яшашдан, ёр олдида ўлмакни боқий умр санашини ёзади:

*Сену ҳайвон суйи, эй Хизр, тутқил тарки жонимким,
Манга ёр оллида ўлмак ҳаёти жовидони бас.*

Хизр образига Навоийгача не-не улкан санъаткорлар мурожаат этишмаган дейсиз. Лекин Навоий қаламга олган ғоя ва ифодалар барибир ўзига хос. Шоир шеърдан шеърга Хизр деган маълум ва машҳур номнигина такрорлайди. Аммо фикр ва туйғу, оҳанг ва тасвирлар эса ўзгариб, янгиланиб боради. Демак, бунда ҳам Навоий маҳорати юксакдир.

«О, ШОИР ҚИСМАТИ...»

Алишер Навоий ғазалларидан бирида:

*Навоий назми рангину равон эрса ажаб эрмас,
Ки, махлут ўлди кўз ёши била хуни жигар анга,—*

дейди. Бу фикрнинг соддароқ баёни бундай: Навоий шеъри рангину равон бўлса, сен ажабланиб сабаб ахтарма. Чунки унга кўзёши билан жигар қони аралашгандир.

Баъзи бировлар шоирликни касб деб тушунишади. Йўқ, шоирлик қисмат. Шоир — фавқулудда мураккаб

тақдир одами. Навоийнинг байтида шунга теран ишорат бор. Уни ўқиб, кўзёши-ю, жигар қонларини Сўзга сингдиришга қодир, фидойилиги қандайдир бошқача бўлган дардли Юрак кишисини назарга келтириш қийин эмас. Еки мана бу байтдаги фикрни ўзингизча мушоҳада этиб кўринг:

*Қон иси келди Навоий назмидин эрмас ажаб,
Ким бағир қони била кўнгилда топмиш парвариш.*

Бунга ким чидайди? Қон билан «парвариш» этилган сўзлардан шеър яратиш ҳазилакам азобми? Ҳақиқатда ҳам «Шоир бўлиш қийин, шоир бўлиш оғир» (Абдулла Орипов). Шунинг учун ҳам бу тўғрида турли шаклларда тўхтовсиз гапирилган, баъзан махсус шеърлар битилган. Рауф Парфи «Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон» шеърда ёзади:

*О, шоир қисмати, ярқироқ, гулгун,
Завқларга тўлар у, бир сўзни излар.
Дунёда ҳеч бир кас билмас, не учун,
Айрича кулар у, айрича бўзлар...*

Авалло ушбу мисраларни муҳокамадан ўтказиб олайлик. Шоирни ишқ ва изтироб сафарига чорлайдиган ўша муқаддас «бир сўз» қайси? Ва у нега танҳо? Чунки у жамики улуг сўзларга Она. Чунки уни топиб, таниб улгурмагунча Эрк, Адолат, Ҳақиқат каби сўзларга юз бурмоқ бефойда. Шу Сўз бор бўлса, биз бормиз. Унингсиз бирор сўз, бирор нарса ўзимизни одам англаш ва мағрур бош кўтариб яшашимизга имкон беролмайди. Шунинг учун у онамиздай ягона. Шунинг учун уни суюб, чин фарзандлик эътиқоди билан Она Ватан дейиш буюк боболардан мерос қолган. Демак, шоир қисматини ҳал қиладиган бош сўз — Ватан. Рауф Парфининг «бир сўзни излар»дан кўзда тутган асосий мақсади мана шу. Шоир умри — юрт ва халқ эркига жон тикиш йўли. Лекин дунё ёвузларига айни шу нарса ёқмайди. Улар халқ дардида ёнган шоирни душман айблаш, халқ душмани сифатида жазолашдан ҳам тонмайдилар:

*Иўлсизлик йўлдоши, толеи нигун,
Ҳеч қачон тўярми ахир ёвузлар.*

*Бу — халқ душмани деб тутсалар бир кун,
Барибир, у халқнинг номидан сўзлар...*

Бу энди ҳақиқий шоиргагина хос жасорат. Шарқ мутафаккирлари Исённи билмайдиган ҳаётни йилнинг баҳорсиз вақтига, Ҳақиқатни билмайдиган Исённи ҳеч нима унмас қақроқ саҳрога ташриф буюрган баҳорга ўхшатганлар. Дарҳақиқат, Ҳаёт, Исён, Ҳақиқат — булар ягона моҳиятнинг ажралмас ва ўзгармас уч улуг ўзанидир. Мана шу уч ўзандан қалбини қондирмаган, улар қудратидан бебаҳра шоирлар, истеъдод даражасидан қатъий назар, ҳамиша Эрк жаллоди ва жаллобларига маслакдош — юрагида ҳур эли ва Ватани йўқ аянч кимсаларга айланиб қолаверадилар. Навоий: «Одамий эрсанг, демагил одамий, Оники йўқ халқ ғамидин ғами», деганида ҳам бундай диёнатсиз қофиябозларга муносабатини аниқ ифодалаган дейиш мумкин.

Айтишларича, ўзининг шижоатини синаш ниятида бир файласуф тунлари бўрилар изғиб юрадиган қабристонга йўл олибди. Қабристон туни. Даҳшатли сукунат. Йиртқич ҳайвонлар бор. Олим буларнинг ҳеч қайсисига парво қилмасдан кўзларини юмганича тураверибди. Ниҳоят бўрилар уни қуршаб олиб, шундоқ қулгоғи остида тиш ғижирлата бошлашибди. Шунда ҳам у пинагини бузмасликка куч топибди. Буни Шарқ мутафаккирлари ҳақиқатни аниқлаш йўлларида бири сифатида қабул қилганлар. Шу маънода ҳақгўй шоирнинг толеи янада мураккаб ва ибратлидир. Шоир давлат ва салтанат тепасида турган ёвуз ва қонхўр бўрилар билан юзма-юз келганида ҳам қўрқувдан юксак Шахс. Имомиддин Насимий ёки Бобораҳим Машраб тақдирини эсланг. Насимийнинг териси шилинган, Машраб дорда қатл этилган. Аммо улар ёвуз ва олчоқларга таслим бўлиш, демакки, Ҳақиқатга хиёнат этишдан матонатли ўлимни афзал кўришган.

Навоий ҳам шоир деганда фақат чин сўз жарчиларини тан олган. Унингча, ҳақиқат ва ростлик эҳтиросларида яралган сўз оҳанглиригина таҳсинга лойиқ. Муҳими шундаки, тўғрилиқка содиқлик талабларини Навоий аввало ўзи учун қоидага айлантирган:

*Сўзда, Навоий, не десанг чин дегил,
Рост наво нағмага таҳсин дегил!—*

дейди улуғ шоиримиз. Навоийгача яшаб ижод этган ўзбек шоири Сайфи Саройи ёзади:

*Жаҳон шоирлари, эй гулшани бог,
Кими булбул дурур сўзда, кими зог.*

Сайфи Саройининг қиёсий таснифига биноан, шоирлар икки тоифага ажралади. Биринчиси — сўз булбуллари. Иккинчиси — зоглар. Булар албатта бир-бирига ҳамроз бўлишолмайди. Шеърят бўстонига адашиб ёки суқилиб кириб олган зоглар, нари борса, «ўзганинг ашъорин меним дер». Еки шеър «вазнии бузуб» — «санъат» намоиши билан қалбга малол, руҳга озурдалик ёғдиришади. «Таъби каж», «Лафзлари бемаза» «таркиби суст» бундай истеъдодсизларни Навоий «Ҳайратул аброр» дostonида кескин, аммо ҳасратли садоларда лаънатлайди:

*Турфа буким, шеър қўюб отини,
Еткурубон кўкка мубоҳотини.
Турфароқ улким, тониримни билиб,
Ҳақдин уялмай, менга зоҳир қилиб,
Ваҳки, менга жилвагар айлар чоғи,
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи.
Кўнглума кўп тиғи жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима текурдилар...*

Улуғ зотларнигинамас, оддий шеърхонлар кўнглига ҳам «кўп тиғи жафо» уришларини наҳотки бу зог сифат сўзбозлар фаҳмлашмаган? Наҳотки «шўрлик тўтининг ҳоли» ҳамиша ўзгаларга тақлид эканлигини тан олиб, улар ўзларича инсофга келишмаган? Агар ўша қадимий даврларда ушбу саволларга ижобий бир жавоблар топилса эди, айтайлик, Абдулла Орипов:

*Булбул ўгай эрур зоглар орасида,
Югурик сув ўгай тоғлар орасида.
Муҳаббат дардидан бемор қалблармиз,
Ўгай бўлсак не тонг соғлар орасида,—*

деб ёзмасди. Бу тўртликдаги маъно ва моҳият бошқа бир жиҳатдан ҳам аҳамиятли. Унда истеъдод билан истеъдодсизлик, дардли юрак билан бедард кўнгишлар орасидаги асрий қарама-қаршилик, ўзаро сира келиштириб бўлмас зиддиятнинг туб сабаби айтилган. Абдул-

ла Орипов тўртлигидаги ғояга шарҳ сифатида Жалолиддин Румий шеърларидан бирининг мазмунини гапириб бермоқчиман. Шеър ривоятларга асосланиб ёзилган. Унда тасвирланишича, феъл-атвори бир-бирига яқин қушлар гуруҳи қий-чув кўтариб Сулаймон пайғамбар ҳузурига келишибди. Уларнинг умумий мақсадлари битта экан — булбулдан шикоят, ҳукмдорга уни бадном қилиб, жазога маҳкум қилиш. Арзга келган қушларнинг бирлари жавраб йиғлашибди, бошқалари уйқусизликка чалинганидан зорланибди, яна ўзгалари Сулаймонга: «Булбулга нечун эрк бериб қўйгансан, тинимсиз фарёд чеккани-чеккан. Хотиржамлигимиз барбод бўлди... Наҳотки, унинг ёқимсиз йиғлаши-ю, мунгли нолалари сенга ёқса?.. Қани адолатинг, бизларга сенинг ғамхўрлигинг? Тоқатимиз тугади. Бу жойларда ё биз туришимиз керак, ё ўша йиғлоқи булбул», дейишибди. Сулаймон булбулни топтирибди. Ва унга дебди: «Қаёнларда бекиниб юрибсан? Нега мана бу қарғаю зоғлар билан тил топишишни ўйламайсан? Улар сенинг устингдан арз қилиб келишибди... Ўзингни оқлайдиган сўзинг бўлса, гапир!» «Эй, Сулаймон,— деган экан ўшанда булбул,— бу бадбахтлар мен чеккан дарду ҳасратларнинг маънисини қандоқ фаҳмлашсин? Чунки уларда ишқ йўқ. Гумроҳлиги ҳам, нафс ва фароғатга тобеликлари ҳам худди шундан. Мен бор-йўғи уч ой нола қиламан. Бунинг учун тўққиз ой хомуш яшаб азоб тортаман. Буларингга англаб, юрагим қонга тўлиб кетганлигидан сайрайман. Бўзламасликнинг сира имкони йўқ. Мени ишқ алами, жудолик азоблари йиғлатади...»

Бу булбул — шоир. Балки у нола таълимини Навоий каби шоирлардан ўрганган булбуллардандир:

*Булбуллар олур нолани таълим, агар этса,
Бог ичра Навоий ўз-ўзи бирла тараннум.*

Шоирнинг «ўз-ўзи бирла тараннум» қилишлари ҳам оламни ғам ва армон нолаларига тўлдиришига инҳонмасдан бўлмайди.

Ишқ ва дард асл шоир учун қисмат. У сўз орқали одамларга ўзининг ёруғ инсоний оғриқ ва ишқий эҳтиросларини ҳадя этади. Уларни дунёда муҳаббатдан буюк, ишқдан қудратли ва ҳаётбахшроқ мафкура бўлмаслигига ишонч пайдо этиб яшашлари учун ҳар қандай руҳий жафоларга чидайди. Акс ҳолда у жоҳилу

нодонларга хуш келадиган тубан фикрлар, нурсиз сўзлар қаршисида кўнглини таслим сезаверади. Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарида «назм гулистонининг хушовоз қушлари», яъни шоирларни бир неча гуруҳга ажратади. Биринчи гуруҳ — «шеър ёзишдан мақсади илоҳий сирларни баён қилмоқ ва чексиз маърифат тарқатмоқ» бўлган шоирлар. Бундай буюк илҳомли шоирларнинг асосий ишлари «маънолар хазинасидан жавоҳирлар йиғмоқ ва жавоҳирларни эл эзгулиги учун назм ипига термоқ» ҳисобланган. Шунинг учун улар ёзган шеърларнинг «ифодаси ниҳоятда қутлуғ, гоят ёқимли ва улугдир. Истаган одам буларнинг шеърларидан сўз мўъжизаларини топа олади». Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий сингари санъаткорлар ана ўша гуруҳ шоирларнинг вакиллари дир. Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Амир Хисрав Дехлавий, Хожа Ҳофиз Шерозийлар гуруҳига мансуб шоирлар эса, «ҳақиқат сирларига мажоз сирларини аралаштириб, ўз фикрларини шу услубда ифода» этганлар. Бундан бошқа яна фақат мажозий маъноларни акс эттириш билан машғул бўлган ижодкорлар тоифаси ҳақида ҳам гапирилган. Лекин Навоийнинг «пастки табақа» деб баҳолаган қаламкашларга оид мулоҳазалари худди бугунги шеърбоз ва қофиясотарларга тўла алоқадордай ўқилади. Чунки ҳозирги тақлидчилар ҳам «фақат шеър ёзиш билан шод ва хурсанд». Булар ҳам «юз машаққат билан бир байт тўқий олсалар, шоирлик даъвосини етти қават осмондан ошириб» юбормоқдан уялмайдилар. Афсуски, уларнинг «Сўзларида на ҳақиқат ва маърифат болидан лаззат, ёзган назмларида на шавқ ва на ишқ ўтидан ҳарорат бор: на шоирона таркибларида гўзаллик ва на ошиқона куйиш-ёнишларида аланга мавжуд».

Бундай шоирлар гоҳо бирор яхши байт ёзиб қолгудай бўлсалар «ўнларча асосиз даъволар билан ҳаммаёққа жар» солганлар. «Гўё уларнинг ўзларига ишончлари зўру ўз яратган сўзларига эътиқодлари мустаҳкам. Қизиги шундаки, бу тоифа шоирларнинг кўпчилигининг шеърида маъно оз ва шоирлик даъволари кўпроқдир», — дейди Навоий.

Шеър ва шоирга баҳо беришда Навоийнинг бу ҳикматли сўзлари кўнгилда туриши керак. Кейинги ўн йилликларда шеъриятимиз талантсизлар дастидан кўп озор тортди. Ўқишга яроқсиз юзлаб китоблардан ташқари баъзи корчалон ва ўртамиёна қаламкашларнинг

томликлари чоп этилди, айримларининг хом-хатала асарлари мукофотлар билан тақдирланди. Нега? Истеъдод даражаси ва халққа етказган маънавий фойдасига қараб эмас, сохта обрў, мартаба, шахсий садоқат ва хушомадгўйликларга биноан иш кўрилди. Буларнинг ҳамма-ҳаммаси Навоий батафсил характеристика берган «паст табақа»даги қаламкашларни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантиришнинг айнан ўзи эди. Ижтимоий ҳаётда бўлгани сингари шеърятда ҳам об-ҳаво ўзгарди. Шеърятда ҳақиқат байроғи кундан-кун баланд кўтарилиши табиий, албатта. Бунинг учун Навоийнинг шоирлик шахсиятига меҳр ва эътиқод ҳар қачонгидан кўра ҳам кучайтирилиши шарт!

Шоир ўз қалбининг қасрига кира олгандагина буюк саволларга янгича жавоблар қайтара олади. Негаки, юрак қасридан у ҳеч пайт қуп-қуруқ қўл билан қайтмайди. Кутилмаган катта фикр, оригинал ташбиҳ ва поэтик образлар олиб чиқади. Навоийда шундай!

ШЕЪР — ИШҚ, ШЕЪР — АРМОН

Халқ ва Ватанига куйган одам Шеърятсиз яшолмайди. Бу — қонуният. Шеърятни севиш — эрк, тўғрилиқ, диёнат, поклик ва нафосатни суйиш демакдир. Шеър тилида Виждон гапиради, Эътиқод ва Армон сўзлайди. Шеърый тил — Дард ва Шодлик тили. Шеър беминнат ва беозор дўст. У шу қадар сезгир, шу даражада англовчанки, унга охиригача инониш, у билан бемалол қувнаш, дардлашиш, қайғу-ҳасратларингни очиқчасига айтиб-эшитиш мумкин. Шеър сени сотмайди. Жоҳилларча айбламайди. Чарчаган руҳингни яна эзмайди. Унинг ақл ва эҳтирос тўла теран нигоҳи мангу умидбахшдир. Буюк рус шоири А. С. Пушкиннинг «Храни меня, мой талисман...» деган шеъри бор. Уни Абдулла Орипов «Ўтинч» номи билан таржима қилган. «Талисман» сўзининг ўзбекчаси «тумор». Ичига дуо битилган қоғози бор учбурчак шаклдаги нарсага тумор дейилган. Гўё шу тумор одамни кўз тегиш, ҳар турли балою офатлардан сақлармиш. Қадимда хотинқизларнинг ҳам бўйинларига осиб юрадиган тумор — безаклари бўлган. Туморнинг кучига ишонч оддий одамларнинг дунёқарашларида ҳанзугача сақланиб қолганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, шарқ шоирлари туморни бахтсизлик, кулфат халоскори, ногаҳоний

бало-қазолар ҳимоячиси тимсолида тасвир этишларининг сабабини шарҳлашга ҳожат қолмайди. Пушкинда ҳам тумор рамзий моҳиятга эга. Шеърда у ўтмиш Шарқ поэзияси тажрибаларига суянганлиги ёрқин сезилади. Мана, шеърнинг дастабки сатрлари:

*Узинг асра энди мени, туморим,
Қувғин чоғларимда мени асрай қол.
Қалбимни чулғаса шубҳа ва малол,
Узинг асра энди мени, туморим.*

Бу ўтинч чиндан ҳам «тумор»га қаратилганми? Наҳотки шоир унинг хаёлий куч-қудратига шу қадар инонган? Наҳотки шу «тумор» туфайли беомон «тўлқинлар», «ваҳший қалдироқ» солғувчи «булутлар» ҳамласидан у омон ва хотиржам қолмоқни кўзлаган? Юзаки тасаввурларда шундай. Шеър давомида ўқий-миз:

*Сирли ва муқаддас офтоб узорим,
Алдоқчи, ғаройиб, лазиз туйғулар...
Хиёнат кўкида богдилар улар...
Узинг асра энди мени, туморим.*

Шоирнинг офтоб юзли «сирли ва муқаддас» бир улуг раҳнамога ёлвораётганлиги энди сирмас. Шу нажоткор қўлласа у «эринчак сукунат қўйнида» узоқ туриб қоллолмайди. Албатта «Оловли жанг ҳиссин» қалбга солади. «Хиёнат кўкида» ботган «алдоқчи, ғаройиб, лазиз туйғулар» янги ва оташин ҳисларнинг йўлига гов бўлолмайди. Кўнгил яна исёнкор ҳисларга тўлади. «Ўтган хотиралар» дил зорига айланганда ички жароҳатлар тирналаверади. Демак, «Алвидо, умидлар, тинч ухла, ҳавас», демоқ бефойда. Чунки Хотира бедор экан — умид уйғоқ, ҳавас сира кўз юммайди. Қолаверса, Пушкин сиғинаётган «тумор» бунга имкон қўймайди. «Ўтинч»ни ўқиб одамларнинг кўкка қараб қиладиган тиловатлари ёдга келади. Лекин Пушкин шеърда илоҳийлаштирилган нарса, сажда этилган қудрат бошқа. У — Шеърият. Шоирнинг барча ўтинчи шеъриятдан.

Шеърият — инсон қалбини ҳақсизлик, разолат, зулм, хуллас, шахс эркини бўғадиган дунёдаги барча ёвузликлардан асрайдиган шижоатли Рух. У борки, дил ранжларидан холи, нурли ҳис-туйғулар, озод фикрлар, умри узоқ орзу-хаёллар муҳитида яшаш мумкин.

Шунинг учун классик шоирларимиз эътиқодида шеър ҳаёт ва замон ёмонликлари, инсондан келадиган бераҳмликларни даф қиладиган сирли восита ҳамдир. Масалан, Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзининг девонини «Таъвизул ошиқин», яъни «Ошиқлар тумори» деб атаган эди. Бу асоси бўш атамами? Йўқ, албатта. Девоннинг номланишиёқ Пушкин ва Огаҳийнинг шеърга қарашларида нақадар яқинлик борлигини тасдиқлай олади.

Алишер Навоийда шеърни муқаддаслаштириш Сўздан бошланади: Сўз гоҳ «айтиб совумас тарона», олган билан асло туганмас хазина; гоҳ у «не бало ажаб гавҳар» ё гавҳарни ҳам қаърига бекитган мавжли денгиз; гоҳида нур сочган сайин ёлқинлари кучаяверадиған офтоб. Лекин унинг биргина ёруғлик манбаи бор. Бу — ишқ. «Шеърнинг ишқ ҳароратидан куйдириши бўлма-са, ундай сўз билан шеърни ёруғсиз шам бил», дейди Навоий. Шоир устози Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган мактубида: «Мен дарднок қандай шеър демайин унинг ҳар ҳарфи дур бўлаверади», маъносидаги гапни баён этган. Бундан инсон Руҳини дард поклайди. «Дардли кўнгил — шуълали чироқ». Дардли шоир шеърда ҳарфлар ҳам ўз-ўзидан дурга ўхшаб тизилаверади, деган хулоса чиқариш мумкин.

Навоий ҳеч вақт сўзни оддий бир нарса ҳисобламаган. Унинг учун ишқдан олий туйғу йўқ. Шоир кўз ўнгида ишқсиз эшак бўлса, дардсизлар айни кесакдир. Шеърнинг муқаддаслиги шундаки, у ишқ, сўз, дардни бирлаштиради. Шунда улар ҳеч пайт ажраша олмайдиган бўладилар. Бу эса улуг маънавий ҳодиса. Яна бир ҳақиқат:

*Назмим ичра ғариб маънилар,
Ғурабо хайлидин нишонадурур.
Анда ҳар байт неча маъни ила
Байт эмаским, ғарибхонадурур.*

Бу китъадаги «ғариб», «ғурабо», «ғарибхона», «байт» сўзлари икки маъноли. Биринчиси: шеъримдаги ажойиб маънолар ғаройиб шеърят тоифасидан нишона. Ундаги маъноли байтлар безатилган ажойиботхонадур. Иккинчиси: шеърларим ичра ажойиб маънолар ғариб ва дардмандлар гуруҳидан нишонадурурлар. Мазмундор байтлар нима? Улар ҳам байт эмас, ғариблар маскани — ғарибхонадур. Оддий инсон қалби ва ҳид-

туйгуларини муҳофазага олиш, шу мақсаднинг образли тасвири бундан ортиқ бўладими? Жаҳондаги қайси бир шоҳ, салтанат соҳиблари ишқ ва азобдан ўзга чораси йўқ кишилар қисматини шундай «ғарибхона»ларда ўз ҳимоясига олган? Мана, шеърятнинг шафқати нега бунчалик тенгсиз. Шеърят — шафқат, мурувват, муҳаббат ватани. Мана шунинг учун ҳам Навоий уни муқаддас билмаслиги мумкин эмасди.

Навоий шеърларини: «Ўтлуғ кўнгулдин чиқардим», деган. Шунинг учунми, у ўтли фикр ва эҳтирос оловидан маҳрум қофияли сатрларни шеър сифатида танолмаган.

*Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўздин ҳам сафҳага ўт тушти, ҳам куйди қалам.*

Кейинги мисрадаги «сўздин» икки маънога эга. Биринчиси форсча: сўз — ёнмоқ, ёки куйиш. Яъни: шарҳи ҳолим баёнини етказай десам ичимдаги сўзиш — ёнгиндан ҳам қоғозга ўт тушди, ҳам қалам куйди. Иккинчи маъно — тилдаги сўз. Бу ҳақида ўйлаганда, шоир кўнглидан тўкилаётган сўзларнинг ҳарфлари ҳам гўё қоғозу қаламга лағча-лағча чўғ бўлиб ёпишгандай таассурот туғдиради. Шоир қитъаларидан бирида иқрор бўлиб айтадики, ўтлуғ кўнглимдан чиққан шеърларимнинг ҳар байти менинг борлигимни шу қадар олов-алангага чулгададики, у «оби ҳаёт» бўлганда ҳам таъб ундан шубҳасиз безарди. Шунинг учун:

*Тилармен они мен доғи ўтқа солсам,
Ки қайдинки келди ҳам ул сори ёнғой,—*

дейди шоир. Байтдаги асосий мақсад: шеър мени беомон ўтга ёқди. Мен ҳам уни оловга ташлайман. Бу «оловхона» қаер? Фақат шоир дилими? Йўқ, Навоий «ул сори» деб белгилаган манзил оҳу фиғон чўғлари яллиғланиб ётган шеърхонлар кўнгли. Шоир шуни ҳам эътиборда тутаётир.

Навоий: «Езғонимни кўнгулга маҳбуб эг!» — деганида биринчи галда маъно «маҳбуб»лигини назарда тутган. Чунки шеърда ҳаммадан муҳими маъно ва дард. Шакл ҳар қанча кўркама ва гўзал бўлмасин, ўз-ўзича таъсир ўтказишга қодирмас:

*Назмда ҳам асл анга маъни эрур,
Бўлсин анинг сураги ҳар не дурур.*

*Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маъни қошида хўб эмас...*

Баъзан шундай ҳолларга дуч келинади: қайсидир бир шоирнинг шеъри газетами, журналдами чиққан. Ёки китобда босилган. Ҳақийсиз. Шеърда муҳим фикр бордай. Чиндан ҳам шоирнинг кўнглида салмоқли мазмун айланган. Лекин у негадир сизнинг руҳингизни бўйсундиrolмайди. Сабаб? Биринчидан, шеърда бирорта ҳам янги ташбиҳ, қиёс, образли сўз топилмаган. Руҳий оҳанг, ҳиссиёт манзаралари йўқ. Иккинчидан, паст савия ҳеч қанақа катта мазмунга таянч бўлолмаслиги мутлақо ҳисобга олинмаган. Навоий худди шу йўлни ижоддаги энг самарасиз йўл деб қоралаган. Унингча, шоирнинг шеърлари, майли, кўпчиликка манзур келмасин. Аммо у шеърда ўзига хос ғоявий-бадий тасвирларга эришиши шарт:

*Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улуққа майли беандоза бўлғай.
Йўқ эрса назм қилгонни халойиқ
Мукаррар айламоқ сендин не лойиқ?*

Шеърда ўз сози ва овози билан қуйламаслик — бу маълум йўлга тушиб олган эл кетидан от чоптирмақ. Навоий талқинида шеърият руҳият чамани, фикр ва туйғулар гулзори. Унда қанчадан-қанча шоирлар сайр қилишади. Нигоҳи ўткирлари очилган «гул»ларни кўриб қувнайди. Илҳом ва завқ билан «гулдаста»лар тузиб халққа тақдим этишади. Худди шу жойлардан яна гул узишга интилиш кераксиз меҳнатдир. Ахир шеърият бепоён бўстон. Ахтарган, олисроқ юрган элига манзур туҳфа топади. Чунки:

Бу бўстон саҳнида гул кўб, чаман кўб.

«Шеърият бу — турмушнинг ёрқин тантанаси, бизга камдан-кам юз очадиган ҳаёт ҳаловати. Бу — завқ-шавқ, ҳаяжон, маҳлиё бўлмоқ. Бу — эҳтирос фароғати, туйғулар тўлқини ва бўрони, муҳаббат тошқини, қандайдир кўнглини ҳамиша ўзига тортадиган ва ҳеч қачон етиб бўлмайдиган қай ерларгадир судрайдиган эҳтиросли, зориққан соғинч иштиёқи... Бу — бутун борлиқни бағрига босиш ва унга сингиб кетишга бўлган абадий ва ҳеч қачон қониқиш билмайдиган чанқоқлик...

Шеърият бу — башар ҳаётининг тепиб турган юраги, унинг қони ва жони, унинг шуъласи ва қуёши». Шеъриятга берилган ушбу гўзал таъриф рус танқидчиси В. Г. Белинский қаламига мансуб. Ҳамма буюк шоирлар сингари Алишер Навоий ҳам шеъриятини башарнинг юраги, «унинг қони ва жони, унинг шуъласи ва қуёши» деб билган.

«ЭЛ НЕТИВ ТОПГАЙ МЕНИКИМ...»

Маълумотларга қараганда, Дельфадаги Апполон ибодатхонасида юнон олими Хилоннинг: «Ўзингни ўзинг англа, бил!» — деган сўзлари битилган экан. Қадимги Юнонистоннинг бошқа бир буюк файласуфи Суқрот ўша ёзувни ўқиб қаттиқ таъсирланган, шундан бошлаб фалсафа илми билан дадил шуғулланган эмиш. Цицерон «фалсафани кўкдан ерга олиб тушишга» «Ўзинг ўзингни англа, бил!» ҳикмати Суқротга илк туртки бўлганлигини ёзади.

Инсон нега туғилади? Яшашдан мақсад нима! У умрини қандай ишларга бағишлаши керак? Кишининг қалби ва тафаккури қачон эркин бўлади? Умуман, Руҳ ҳурлиги, Ватанни севиш маслаги нима? Булар Ўзни англаш масаласига тегишлидирки, Шарқ алломалари уларга доимо жавоблар ахтарганлар. Мана, ибн Сино рубойларидан бирида нима деб ёзади:

*Эй кош, бидонаме, ки мен кистаме.
Саргашта ба олам аз бари чистаме?
Гар муқбилам осудаву хуш зистаме,
В-арна ба ҳазор дида бигристаме.*

Мазмуни: кошкийди мен кимман, Оламда ниманинг илинжида саргашта эканлигимни билсам. Гар хушбахт бўлсам, осуда юрсам — кулсам, Бўлмаса минг дийдада кўзёш тўксам — йиғласам.

Кўряпсизки, ибн Сино тасвирида ўзни билмаслик энг катта қайғу. Бундай ҳолатда киши узлуксиз изтироб чекиш, кўздан ёшлар оқизишга маҳкумдир.

Инсонга фикрлаш бахти берилган. Шу билан у коинотдаги энг шарафли зот. Аммо унинг тафаккури, биринчи галда, ўзига қаратилиши, бошқалардан истай-

диганини аввал ўзидан талаб қилмоғи керак. Бу тўғрида Навоийдан ўқиймиз:

*Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен, ўзингдин истагил.*

Бунинг акси бўлганда буюк Насимий айтмоқчи: «Кимки билмас ўз вужуди зорини, Сўрмагил андин анинг исботини». Халқимизда: «Ўзини билмаган, ўзгани қаердан билсин», деган ҳикматли гап бор. Навоийнинг: «Эл нетиб топгай мениким, Мен ўзимни топмасам», сўзлари халқимизнинг ана ўшандай тушунчалари бағридан ўсиб чиққанга ўхшайди. Хўш, халқда ўзни билиш фалсафаси қандай маъноларни ифодалайди? Ҳаётда бош ҳақиқатлар бор: Ватан, Тарих, Тил, Халқ, Эрк, Ишқ ва ҳ. к. Буларнинг ҳар бири қисматни ҳал этадиган сўзлар. Шундай сўзларга умрини тиккандагина инсон курашчига айланади. Шундагина ҳаётда нима муҳим, нима ноқерак — хатосиз фарқланади. Кимларгадир бу оддий иш, жўн гап туюлар. Лекин у энг мураккаби. Ва эътиқодни тозалайдиган «маҳак тоши»дир. Онадан ҳеч ким худбин, бағритош, молпараст ва ёвуз бўлиб туғилмайди. Ўзидан бошқани ўйламайдиган, манфаат ва фойда деса томдан сакраш «таланти»ни эгаллаган корчалонлар турмушдаги муҳим бўлмаган иккинчи даражали нарсаларга ўзини бағишлаганлар эмасми? Бундайларни халқ, албатта «ўзгани билмас»лар сифатида лаънатлаб келган.

Бир аллома шогирдлари билан ҳар гал кўришганда: «Қандай эзгу иш қилдинглар? Кимларга яхшиликларинг тегди?» — деб сўрар экан. Навбатдаги учрашувда шогирдларидан бири: «Кечаги тунда эшигим олдиға нотаниш киши келиб қолди. Қарасам, бир фақир. Ерданга нарса тилади. Уни ичкарига олиб кирдим. Иззат-ҳурмат билан хонанинг тўрига ўтқазиб, эғнимдаги чопонимни унга кийдирдим. Сўнг арзини эшитиб, бор мол-мулкимни ҳада этдим. Устимдаги кийимларимдан бўлак ҳеч вақом қолмади. Шундан хурсанд бўлиб, ҳузурингизда тиз чўкиб ўтирибман», дебди. Аллома шогирд сўзларини тинглабди-ю, муносабатини сездирмабди. Гал бошқа шогирдга келибди: «Қайси куни шоҳ ўрдаси ёнидан ўтиб кетаётсам, бир одамни жазоламоқчи бўлиб туришган экан. Ҳукм бўйича, унинг бир қўли чопилиши керак экан. Уни бу оғир қийноқдан қутқармоқ учун ўз қўлимдан кечдим. Кўриб турибсизки,

энди якдастман». Устоддан яна садо чиқмабди. Шунда ёнидагилари ундан: «Буларнинг қайси бири фидойи ва комилроқдур?» — деб сўрашибди. Мана, ўша жавоб сўзларига эътибор қилинг: «Буларнинг яхшиликлари фақат икки киши учунгина қилинган яхшилик. Одам қилган яхшиликлардан барча эл баҳра топмоғи керак. Халқ манфаатига ярайдиган эзгулик ва ҳимматгина таҳсинга лойиқдир. Ахир, бир-икки ночорга ҳам манфаати тегмаса, одам нега туғилади?» Навоийнинг қуйидаги сатрлари шундай қарашларнинг шеърый тасвири:

*Халқ аро яхшироқ дединг, кимдур?
Эшитиб, айла шубҳа рафъ андин.
Яхшироқ бил ани улус ароким,
Етса кўпрак улусқа нафъ андин.*

Ўзликни топишнинг шартларидан бири мана шу: халққа, Ватанга фойда тегадиган миқёсда фикрлаш ва заҳмат чекиш. Лекин бунда одам мустақил ақл, идрок ва нуқтаи назарлар эгаси бўлмоғи ҳам қарз, ҳам фарз. Ер юзидаги барча лақма, хоин, қўрқоқ ва сотқинлар мустақил фикри йўқ, демакки, инсоний ўзлигига бориб етмаган кимсалар ёки уларнинг вакиллари.

Хўш, мустақил фикрлаш қандай белгиланади? Шу ўринда Чингиз Айтматовнинг гаплари ёдга келади: «Мустақил фикрлаш энг аввало, миядаги яхши-ёмонни англаб олиш, тўғрилиқ, софлик (ҳеч нарсага учмаслик, ҳар қандай қийинчилик ва тўсиқларга бардош бериш) ўзининг ҳақлигини ҳимоя қилиш демакдир. Шахс, шубҳасиз, фақат ростлик, инсоф, жасурлик, мардлик билан характерланибгина қолмасдан, балки виждон ва олижанобликни ҳам ифодалайди». Бу эса айни пайтда Шахсингда Ватан ва халқ ўзлигини хатосиз тасаввур этишнинг ўзидир. Мана шундагина қадим хитой файласуфлари: «Само, яъни табиат ва Юрак битта, шунинг учун Юракни англаш оламни билишдир», деган ҳақиқат рўёбга чиқади, одам калтабин бўлиб қолмайди. Шундагина руҳи қашшоқ, қалби саёз, ақли совуқ нодон ва ёвузлар сони анча камаяди. Онг мутақиллигининг битта нодир томони шундаки, инсон бунда ўзини ҳеч қандай ҳаётий зиддиятлардан олиб қочмайди. У ички фикрий олишувлар, ўзига нисбатан катта ва шафқатсиз талаблар билан яшайди. Чунки у эзгулик ва поклик соғинчида хато қилиш ёки мағлуб

бўлишлардан чўчимайди. Навоий худди шундай қалб ва қиёфада умр кечиршиш ва курашишни ёқлайди. Навоий учун Ўзни таниш — мавҳум истак эмас. Балки фикрлаш, тинимсиз, ақлий тафтишлар орқали Ҳақиқат излаш ва яна Шубҳа йўлидир. Қаранг, руҳий тафаккурининг тенгсиз заҳматкаши сифатида у форсий рубойлардан бирида қанчалик кескин сўроқларга жавоблар излаган:

*Огоҳ нагаштам, ки дар ин дайр киям,
Ехуд чиям в-аз чияму баҳри чиям?
Мағлумам, не ки одами ё зимиям.
Бо хоки замин зи ман чи сон одамиям?*

Мазмуни: огоҳ бўлмадим, бу дунёда кимман? Ехуд нимаману, нимадану, нима учун мен? Одам авлоди менми ёки ковшовчи ҳайвонми, билолмаяпман. Бу тупроқда қай хилдаги одамман?

Навоийда: «Бу жаҳонда қай хилдаги одамман?», «Инсон авлодими ёки ҳайвонми мен?» — деган гумонлар доимий бўлмаган, албатта. У инсоннинг инсонлигини тўла тасдиқлайдиган, унинг умрига нур, қисматига улуғлик ато этадиган ҳақиқатга қайтган.

Ҳинд мифологиясида ўзини англаган биринчи одамнинг аҳволи шундай нақл этилган: одам дунёда пайдо бўлгач, у бир ўзи — сўққабаш умр кечираверган. Вақт ўтиб, замон кечиш унда иттифоқо қандайдир қўрқув пайдо бўлган. У ёлғизлигидан ғоятда азобланиш туйғусини сезган. Шунда унинг қалбида ким биландир муомала-муносабат истаги енгилмас дардга айланган. Ва руҳида соғинч ҳислари ёлқинланган. Натижа нима бўлган? Унинг вужуди иккига бўлиниб яна бир одам яралган. Бу одам — Аёл ҳисобланган. Улар бир-бирларини севишган. Муҳаббат, бу — сенинг ярмингни ташкил этадиган аёлни топиш ва унга кўнгил боғлаш деган ақида ўшандан бошлаб жаҳонга кенг тарқалган эмиш.

Навоий ҳам ишқ қудратига оламшумул маъно беради. Шоир эътирофида:

*Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасин,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасин.*

Лекин шуни ҳам ёдда сақлаш лозимки, Навоийнинг ишқ баҳсидаги бундай сўзларини фақат ёрга тегишли деб билмаслик керак. Бу — бир томонлама

англаш ёки тор муносабатни юзага чиқаради. Навоийдаги ишқ гоёси инсонни тарбиялаб вояга етказган она тупроқдан, сўнгсиз хаёллар, сирли истакларга чорловчи осмон салтанатигача, биз ўзимиз биладиган ва ардоқлайдиган инсондан, табиат бағридаги ҳур куш, яшноқ майсагача бўлган ишқий эҳтирос ва майлларни қамраб олади. Шоир буларнинг барчасини мажнунга ўхшаб севиш лозим дейди. Ва Ўзлик фалсафасининг ўқ илдизини «ишқ ичра мажнунлик»да кўради:

*Навоий, истасанг ўзлукни, рафъ мажнун бўл,
Ки ақли пирин кўрдум — баче жаҳолати бор.*

Навоий ақлгамас, ақл жаҳолатига қарши. Негаки «Руҳ кўзидин» маржон-маржон оқадиган ёшларнинг сабабларини теран фаҳмлаб билмайди. Бундан ташқари, «Ишқ ул бир муаллимки, анинг мактабида» ақл «тифл каби», яъни болага ўхшаб «абжад»гина ўқийди, холос.

Навоий ижодиётида Ўзликни ахтариш шоир дунёқарашининг фалсафий пойдевори, маънавий-ахлоқий нуқтаи назарларининг бош манбаи бўлиб хизмат қилган. Шоир қачон ва қаердаки Имон, Виждон, Тўғрилик, Қаноат, Инсоф, Мардлик, Камтарликдан сўз юритса, қай бир шаклда бўлмасин, ўзлик муаммоларига гоҳ махсус тўхталади ёки ишоратлар қилади. Агар Навоий шеъриятидаги шу йўналишдаги фикру туйғулар махсус тадқиқ этилса, яна бир ҳақиқатнинг манзаралари равшанлашади. Бу — Хотира, изтиробли хотира армонлари. Шоирни нима кўпроқ бошқаради: мақсадми ё хотирами? У буларнинг қай бирига ортиқроқ тобе: хотирагами ёки мақсадгами? Албатта шоир фаолиятида ҳар иккаласининг ҳам иштироки ва дахлсиз мавқеи бор. Лекин шу нарса аёнки, хотираси бўш шоир, ҳеч шубҳасиз, кечмиш ҳаётга, халқининг ўтмиш тақдирига юзаки муносабатда бўлади. Демак, унинг тасаввур ва таассурот олами ўз-ўзидан камбағаллашган ҳисобланади.

Елғиз хотирагина эслаш, асрларни бўйлайдиган армонлар зўридан туғилиши муқаррар: «Нега?», «Нима учун?», «Қачон?», «Қандай чора керак?», «Наҳотки кеч?» — каби ахлоқ муаммоларидан бошлаб, Ватан толеигача бориб уланадиган ҳаётнинг бош саволларига ўтмиш ва бугун тажрибалари қиёсидан аниқ хуло-

салар чиқаришга кенг имкон очади. Мана шунинг учун ҳам бугунги шоиримиз:

*Хотира — ҳукм... Хотира — нур. Хотира — гувоҳ.
Эзгуликка, пок ишларга хизмат қилса у
Фош айласа барча сохта ватанпарварларни,
Одам учун тангри мисол обрўси бўлмай,—*

деганида мутлақо ҳақ. Бунда бевосита моҳиятга оид гаплар ифодаланган. Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтайликки, хотираси чала, эслаш ва қўмсашдан маҳрум кимсалар унутиб яшаш «завқи»га кўниктирилган югурдаклар галасига мансубдирлар. Булар Ватанда яшаб, беватан юрганлар. Чунки хотираси соғ, хотираси уйғоқ шахсларнинггина ичида Ватани бўлади. Ушаларгина ҳар бир ҳаракати, сўз ва фаолиятида жавобгарлик, чинакам ватанпарварлик туйғуларини кўрсата оладилар. Аслида бу хусусият фалсафий фикрлашнинг, одам ва олам, тириклик ва ўлим, тарих ва келажак, руҳ ва эрк масалаларида мушоҳадаларга берилишнинг қатъий шартларидан саналади. Навоийда шундай. «Бир нафас эврулмади даврон менинг комим била», демоқ учун орзу ва истак тугёнларининг ўзигина камлик қилади. Бунда улуғ Хотира ҳаракати ҳам аралашуви шарт. Хотира тинимсиз эслатади, тўхтовсиз чорлайди. Булар бесамар кечмайди, албатта. Руҳ кундан-кун дардга тўлади.

Ҳайдар Хоразмий: «Банду бало дуняда эрга тушар», дейди. «Банду балолар» зарбидан Ўзлигига шикаст етказмаган шахс руҳи бора-бора шундай бир баландликка эришадикки, кутилмаганда, яқингинада оғир туюлган ғам беҳад кичрайиб, алам аламга ўхшамай қолади. Навоий шу руҳий кўтарилишни қуйидагича аке эттирган:

*Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлиги дағи қаттиқ аламдур.*

Ҳа, ўзни топиш — ғаму аламлар салмоғини аниқ ҳис қилиш ҳамдир. Жаҳонда ғам кўп. Кулфат исталгандан зиёда. Армон сўнгсиз. Аммо уларни бағрига сиғдиришга қодир юрак кам. Оқиллик беғамликданмас, дарду армонларнинг озлигидан ҳам азият тортмоқдир. Навоий шеърияти ўқувчини шу ҳақиқатга тўла инонтиради.

Шоир ғазалларидан бирида шоҳга нисбатан айтилган шундай фикрга дуч келамиз:

*Эйки шоҳсен, лек қилмайсен раво эл ҳожатин,
Ўзни ҳам ўздин улугроқ шоҳга ҳожатманд бил.*

Байтдаги: «Ўзни ҳам ўздин улугроқ шоҳга ҳожатманд бил», сатрини мен шоҳу фуқаро, авому доно — барчага теппа-тенг тегишли насихат деб биламан. Насимийнинг фалсафий ақидаси бўйича:

*Ҳар не ерда, кўкда бор — оламда бор,
Ҳар не ойда, йилда бор — одамда бор.*

Демак, кишининг «ўзидан улугроқ шоҳи» ҳам ташқаридамас, унинг ўзида, қалбида. Бас, шундоқ экан, инсон сийратида ўзидан кескинроқ, ҳалоллик ва шижоатда беҳад баландроқ суд қиёфасидаги аёвсиз бир тафаккур соҳиби яшаши керак. Акс ҳолда ҳар қандай шахс, эртами, кечми маънавий таназулга маҳкумдир. Асосий диққат-эътибор Ўзликни айни шу кулфатдан ҳимоя этишга қаратилмоғи лозим. Алишер Навоийдан қарийб беш ярим аср кейин Абдулла Орипов:

*О, буюк мавжудот, ҳазрати инсон,
Сенинг аслинг гаҳи гафлати инсон.
Гаҳи сен баркамол бўлиб кўриндинг,
Гаҳи бечораҳол бўлиб кўриндинг,
Юлдузин бошингдан сочса ҳам само,
Гоҳо ўз қадрингни билмадинг, аммо,—*

деб куйинган экан, демак, Навоийнинг ўзлик фалсафасига доир доно сўзларига биз ҳали жуда муҳтожмиз. Шу маънода ҳам Навоий башарият истиқболи учун фаол хизматда абадий давом этаверади.

«ҚАЧОН ХАЛҚ БЎЛАСАН...»

Донишманд шоир Мақсуд Шайхзода: «Шеърсиз кўчани толе қарғаган», деган эди. Дарҳақиқат, у шундай файзсиз, зиёсиз кўчаки, «ҳатто деразадан қуёш боқмайди». «Бу жойда севгининг манзили» бекилиб, армон ва умиднинг қомати эгилган. Шоирнинг толе қарғишига йўлиққан ўша кўча аҳли устидан ўқилган: «Шеър-

сиз қалбларга ачинаман мен», ҳукмига тан бермаслик — бу ҳам ачинишга маҳкумлиқдир.

Шеъриятнинг инсон қалбида муҳим ўрин эгаллаши, оммани руҳий юксакларга чорлаши тўғрисида турлитуман фикрлар мавжуд. Лекин шеъриятнинг «номаълум қахрамон» сифатидаги хизмати шундаки, у зулуксиз равишда одам кўнглини гўзалликдан рухан йироқ кимсалар — темир табиат зотлардан узоқлашиш майллари билан бойитиб боради. Шу йўналишда шеърият кўпчилиқнинг эътиқодига қанчалиқ зўр таъсир ўтказа билса, ўшанча фаолликка эришган ҳисобланади. Шеър — шоирнинг юрак чақириғи, шу овоз зарбларига кўнгли очиқлар — эзгулик ва адолат аскарлари. Улар шеър маслагини тушунадиган дардли кишилар. Жоҳил ва нокас кимсалар эса бутун борлиғи билан мана шу одамларга бегона гуруҳ. Бу — оломон. Оломонни қайси даврлардаки шоирлар қоралаган бўлмасинлар, биринчи навбатда, унинг гофиллигидан сўз очадилар. Чунки оломон ҳамиша эрк ва нафосатга бефарқ қараган. Еки ёт назар билан боққан. А. С. Пушкин: «Даф бўлинг, эй муҳтожликка гарқ, Ақли қосир, фаросатсиз халқ!» — дея қаҳр сочганида фойда ва бойлик, мансаб ва манфаатнинг ашаддий мухлиси — оломон вакилларини нишонга олган эди. Петрарка ва Данте, Байрон ёхуд Шелли шеърларини ўқиганда шоир дилига оломон қандай йўсинларда жароҳат етказиши дарров ҳис қилинади. Бу ғаддор гуруҳ Ватан ва халқ ҳақиқатларини гоятда тубан кўради. Шунинг учун ҳам Нозим Ҳикматга ўхшаган шоирлар мана нималар деб ҳайқиради: «Ха, мен Ватан хоиниман, Сиз ватанпарвар бўлсангиз. Агар Ватан сизнинг уй-мулкингиз бўлса, агар Ватан — сизнинг кассаларингизда, чек дафтарчаларингизда бўлса... Агар Ватан — сизнинг манфаат ва ойлиқларингиз бўлса, уч устунда бош ҳарфлар билан ёзинг: Мен Ватан Хоиниман...»

Лермонтов қайғуларини хотирланг. Ўспирин шоир оломонни «самарасиз фан» ақлини кемирган олим, севгиси сингари нафрати ҳам тасодиф, «хавфлар қаршида шарманда қўрқоқ», «шеърий орзулари ўлиб чириган манфур қуллар» тимсолида лаънатлаган эди.

Шеърият — Ватан. Шу маънода Ватанки, чинакам шеъриятда тарихи уйғоқ, эрки дахлсиз, умидлари безавол жонажон юрт яшайди. Шеърият — халқ. Шу мазмунда халқки, унинг бағрида тафаккури озод одамлар бирлашади. Шунинг учун у оломон устидан шаф-

қатсиз айбномалар ўқийди. Бу жиҳатлардан Алишер Навоийнинг қатъа жанридаги шеърлари жуда ибрат-лидир.

Оломоннинг феъл-атвори, умр кечириш тарзи ва қилмишлари Навоийнинг форсий қитъаларида изчил таҳлил этиб берилган. Бу — улардаги ички ғоявий нурланишнинг бош манбаидир. Навоий форсий бир қитъасида шеър, шоир, ўқувчи ҳақида қисқа, лекин чуқур маъноли сўзларни ёзади. Аввало, унда «Шеър нима?» саволига бундай жавоб бор:

*Шеър холи кардани дил гашт аз андуҳу дард,
Хоҳ аз бад сийратон, хоҳи зи некӯ сўратон,*

Яъни: шеър хоҳ бадахлоқлар кирду кори туфайли, хоҳ гўзал чеҳра маҳбублар ишқи туфайли пайдо бўлган дарду ғамдан кўнгилни бўшатиш воситасидир. Ғам юки кўчмагунча шоирда ҳаловат йўқ. «Дил чу холи гашт қойил ҳам ба мақсудаш расид». Демак, дилдан қайғуни холи этиш, азобли қалбни суяш — айтувчининг мақсадига эришишидир. Бу тушунчага оқил ва фозилларгина шубҳа билдирмасликларин таъкидлаб, шоир яна ёзади:

*В-он, ки даъво кард, бошад бар акобир даъвияш,
Ҳошалиллах, кори дунон бошаду беҳурматон...*

Байтнинг мазмуни: ва кимки бунга қарши эътироз билдириб улуғларга шак келтирса (бундайлардан) худо сақласин, бу пастлар ва ҳурматсизларнинг ишидир. Ҳазарли тарзда тилга олинаётган идроки кўр кимсаларга доир ушбу фикрлар, гўё Навоийнинг форсий қитъаларидаги оломон намоёндаларига билдирган дастлабки муносабати. Буюк шоир яна ҳам изчилроқ фикрий йўллардан бориб, бу масаланинг моҳият, белги ва манзараларини очишда шеърини образ, восита, ташбиҳ ва қиёслар излайди, зарур сўз, вазмин оҳанглар топади:

*Аз авоми тирайи пурҳирси дунё дур бош,
Гар ҳамехоҳи, ки гардад сад машаққат аз ту рафъ,
Дур будан беҳ зи гавғои мағас з-он рў, ки ҳаст
Беҳадад ранж аз ҳужумаш, лек не имкони нафъ!*

Илк мисрадаёқ авомнинг ким ва қанақалиги аниқ характерланган: биринчидан, «у авоми тира» — бутун борлиги билан зим-зиё. Кейин, «пур ҳирси дунё» — вужудида ҳирс,нафс ғалаёни ҳоким тамагир. Машаққат ва азоб тўла даҳрда унга яқинлашишдан зиёд қийноқ, ортиқроқ руҳий ранж йўқ. Шоир иккинчи мисрада: «Гар ҳамехоҳи, ки гардад сад машаққат аз ту рафъ» — юз машаққатдан қутулишни хоҳласанг, ундан — ақли, шуури қоронғу оломон намояндасидан йироқ бўл, деб ўғит беради.

Мазкур қитъа тамсил усулида битилган. Дастлабки байтдаги муддао ҳали умумий, замирида даъват руҳи бор холос. Шеърхонни асосий мақсадга буткул инонтирмоқ учун шоир «магас» — пашша образини танлаган. Чунончи: авом мисоли пашша, ғавғосидан узоқлашиш шарт, ҳужумидан беадад зиён етса-да, кишига ундан заррача наф имкони бўлмайди.

Англашилмовчилик туғилмаслиги учун бир нарсани қайд этиб ўтайлик. Мутафаккир санъаткорлар халқдан ажралиш, ўзини элдан устун қўйишни оғир гуноҳ, катта кулфат деб билганлар. Мирзо Бедил ёзади: «Дар халқ буруни халқ будан ғалат аст» — «Халқ ичида яшаб халқдан ташқарида бўлиш хато». Оломон эса улкан ҳақиқати йўқ, тирикчилик ташвишлари-ю, майда муваффақиятларга банди, ҳар турли миш-миш, кўзи очиқ кўрлик, ҳар турли қабоҳатлар байроқдори. Оломон — халқ мавқеига кўтарилмаган, айтиш жоизки, Ватан нафратига йўлиққанлар тўдаси. Сенека каби қадим давр файласуфлари ҳам: «Оломонга қизиқ бўлган барча нарсалардан қоч!» — деб бежиз рағбатлантиришмаган. Ва Навоийнинг юқоридаги қитъада аксини топган умумий нуқтаи назари Сенека даъватига жуда уйғун келади. Хуллас, Ватан ва халқ, жаҳон ва инсоният манфаатларини муҳофаза этган барча шоирларда юлғич ва мутеъ дастёрлардан халқ шаъни, ғурурини кескин ажратиш, юрт ўтмиши, истиқболи дардида оломон билан сира келишмаслик туйғуси ғоятда тараққий топган бўлади. Акс ҳолда бугунги шоиримиз:

*Машраб осилганда қайқанда эдинг?
Лорка отилганда қайқанда эдинг?
Суриштирганмидинг Қодирийни ё,
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?
Ҳукмлар ўқилур сенинг номингдан,
Тарихлар тўқилур сенинг номингдан,*

*Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Нечун томошага бунчалар ўчсан?
Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан, эй сен — оломон?! —*

дея ҳасратли ўйларга толмасди. Абдулла Орипов оломонга қарата савол қўяди: «Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?» Навоий шеъриятига эркин юрак, озод руҳ билан ичкарироқ борилгани сайин, ўз-ўзидан бундай жумбоқли саволларнинг сирлари равшанлашади. Улуғ умидларга содиқ, табиатан некбин, сўнгги нафасигача оғир, аммо ёруғ фикрий заҳматларга бардошли, меҳнаткаш, руҳан ҳур, жасур ва курашчан, маънавий камолотидан қониқмаган шахслар бирлиги бу — халқ. Халқ, бу — қонида минг йиллик аждодларнинг олий хислатлари бўлган, хотираси тарихдан узилмаган, она тили қисматига масъул, замонасининг илғор кишилари бирлигидан таркиб топган тушунча эканлигига Навоий лирикаси одамни қаттиқ инонтиради. Бу тенгсиз шеърят инсонга яшаш бурчи, тириклик завқи, умр фалсафасинигина эмас, фонийлик ҳаёлларидан ҳам чекинмаслик, чўчимасликни ўргатади. Шарқ оғзаки ижодиётида нақл этилишича, афсонавий подшоҳ Афросиёб ўлимдан қутулиб қолмоқ умидида бир қалъа қурдирибди. Азроил киролмаслиги учун қалъанинг ҳамма йўл ва туйнуқларини маҳкам беркиттирибди. Бу қалъани қурган усталар унга Афросиёбнинг нажот қалъаси деб ном беришибди. Чунки унинг темир деворлари неча юз метр баланд кўтарилган, шифтларига олтин, қумуш, марваридлардан сунъий қуёш, ой, юлдузлар осилиб, ичи ёритилган экан. Одамларнинг мифологик тушунчаларига кўра, Анахит инсонга абадий умр ато эта оладиган гўзаллик худоси ҳисобланган. Шунинг учун Афросиёб унинг шарафига юзта энг яхши от, мингта сўқим, ўн мингта қўйни қурбонликка сўйдирибди. Шундан сўнг кўнгли хотиржам, ўлмаслик ишончи билан, атрофида хонанда-ю, созандалари, туну кунларини хушнудлик билан ўтказаверибди. Орадан яна неча йиллар кечибди. Бироқ Афросиёбнинг дилидан ўлим таҳликаси кетмасмиш. Кунлардан бир куни у сунъий барпо этилган «хавфсиз» боғида айланиб юрганида, яқингинасидаги дарахтнинг ёнида қандайдир шарпа турганлигини пайқаб қолибди. Шарпа бир зумда қопқора қиёфали кимса сувратига кирибди. Афросиёб ажали яқинлашганлигини тушунибди-ю, унга қаршилиқ

кўрсатмоқчи бўлибди. Аммо ўша заҳоти вужудида қаттиқ беҳоллик сезиб, йиқилганича жони чиқибди. Улим ҳақ нарса, ундан, кимлигидан қатъий назар, қочиб ҳам, қутулиб ҳам бўлмайди — бу афсонадан келиб чиқадиган хулоса мана шу. Аслини олганда, инсон боласи туғилган куниданоқ кун-бакун ўла бошлайди У улғайганда худди шу ҳақиқатни англамоғи керак. Шунга қарши курашиб, ҳар бир дақиқа ва соатларини фақат фойдали меҳнатга бағишламоғи шарт. Акс ҳолда у жони чиқмасидан буруноқ ўлади. Бу — энг даҳшатли кулфат. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий инсонга қарата: «Камол эт касбким, олам уйидин, сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ», деган. Шунинг учун ўлимни эшлашда «ёруғлик оҳанг»ларини кўрган. Уни нутишни мусибат ҳисоблаган:

*Ед этмак ўлум ёруғлуқ оҳанги эмиш,
Ўлмакни унутмоғинг кўнгул ранги эмиш.*

Дарвоқе, Улим мавзуларидан юз бурган адабиёт — инсониятга душман ёки юзаки фикрлаш, ичи бўм-бўш тантанаворликка йўлиққан, ночор адабиёт. Шарқ поэзиясида ишқ ғояси кўпинча ўлим туйғулари билан боғлиқ йўлларда талқин этилганлиги аён, бу мураккаб ва қадимий мавзу шеърият ҳамда фалсафа ўртасида ҳам ўзига хос кўприк ролини ўтаган эди. Навоийнинг рубоийларидан бирида ўқиймиз:

*Ҳар кимки ўлум сўзин демак фан айлар,
Ўз ҳолига бу сўз била шеван айлар.
Таврин сулук ичинда аҳсан айлар,
Ким, руҳни ўлмак сўзи равшан айлар.*

Ҳеч шубҳасиз, тўртликдаги овоз — ўн бешинчи аср мутафаккир шоирининг овози. Бу хусусан «Таврин сулук ичинда аҳсан айлар» — худога яқинлашиш йўлидаги яхши одат «айлар» маъносидаги сўзларда аён эшитилади. Аммо энди Навоий «авоми тийра» деб қоралаган бандаларнинг толеини қайта бир эсга олиб, ўйланг. Ҳеч бўлмаганда, «ўлмак сўзи»дан уларнинг ру-

хияти ёришганида Навоий: «Аз авоми тирайи пурхирси дунё дур бош», демасди-ку?! Чунки шоир тасаввурида улар даҳр саройида «баҳри хўрдану хуфтан» «еби-чиш ва ухлаш учун» келганлар. Улар «дар хоки сияҳ» — қора ерга беиз ғойиб бўлувчи «дўл»га ўхшайдилар. Навоий оломонни назар-писанд қилмасликда алоҳида хосият кўради, бунинг уддасидан чиқаолган шахс: «Бувад дур аз тариқи дардманди» — дардмандлик тариқидан йироқ бўлади дейди. Савол туғилади: «Кимлигидан қатъий назар, одам наслига ҳурматсизлик худписандлик эмасми?» Йўқ, мутлақо бундаймас! Инсонни ҳайвондан фарқловчи дастлабки муҳим нарса — фикр, яъни тафаккур меҳнати. Аристотелдан: «Фикрли билан фикрсиз одам қандай фарқланади?» — деб сўраганларида, «ўлик билан тирик қандай фарқланса, худди ўшандай», дея жавоб қайтарган экан. Оломон ҳам халқ онгининг фикрий таркибини ташкил этадиганлар қаршисида бамисоли мурдалардир. Шунинг учун ҳам Навоий авоми бефаҳми эмас, халқни назар-писанд қилмасликни худписандликнинг дояси сифатида таърифлайди:

*На чандон аст написандидани халқ,
К-аз инаш лозим ояд худписанди.*

Навоийнинг бир туркум қитъалари — ёлғизлик ҳислари, яккаланган қалбнинг оғриқ ва ҳасратлари акс эттирилган шеърлардир, Инсонийлик туйғулари, яхшилик умидлари ва некбин орзуларини тубдан пажмурда этиб ташлайдиган ёлғизлик бор. Бундай ҳолатда кишида нафрат ва бадбинликдан ўзга суянч, бошқа илинж қолмайди. Шахс ичдан ўзини емираётганлиги туфайли мешчан, ғаразгўй, ҳасадчи, товламачи кимсага айланади.

Навоий лирик қаҳрамони қўмсаган, унинг истакларидаги ёлғизлик эса бошқа. Бу — идеал орзу, инсоний мукамалликка эришиш талабчанлигидан туғилган танҳоликдир. Бу лирик характер «дар ҳарими танҳойи» «ёлғизлик ҳарамида» ватан қилиш сабабларини турлича шарҳлайди. Булар: жаҳон ва жаҳон халқидан қочиш — «Гурехтан талабам аз жаҳону аз халқаш». Зеро ҳақиқий одамни учратиш душвор. Гўёки ер юзидан Инсон ғойиб бўлиб кетгандай: «З-он ки аз рўи замин гум гашта жинси одамий». Мабодо, таъбга муво-

фиқ ёр дуч келгудай бўлса ҳам, фироқ барибир жоннинг душмани:

*Ва гар табғи туро афтод мувофиқ,
Ҳалоки жон шавад доғи фироқаш.*

Мазмуни: агар у сенинг таъбингга мувофиқ тушса ҳам фироқининг доғи жони ҳалокидир. Шунинг учун олам аҳлидан вафо кутмаслик лозим, ҳеч бири вафо умидига яраша бўлмайди:

*Мадор чашми вафо аз халойиқи олам,
Ки ҳеч як ба умеди вафо намешояд.*

Мазмуни: халойиқи оламдан вафога кўз тутма, ҳеч бири вафо умидига муносиб бўлолмайди. Ушбу сўзлар шеърхонни нимага чорлайди? Ноумидлик ва ҳеч бировдан вафо истамасликками? Юзаки қараганда шундай. Туб моҳиятда эса бундай поэтик сўзлар одамийлик матлаби тўғрисида шу даражада ўйлатиб, вафо ва садоқатга сифинишни шу қадар шарт қилиб қўядики, уларни ўқиган илғор китобхон беихтиёр: «Хўш, мен ўзим кимман? Инсонийлик меҳр ва вафо билан ўлчан-маса, нима билан белгиланади? Чин ҳаётий ҳасратга айланган ёлғизликнинг асл маъноси нима? Нега энг оташин шоирлар: «Ёлғизлигим, сендан ўзга кимим бор?» — қабилдаги фикрларни изҳор этишган?» — дегандай қатор саволлар юзага келади. Демак, шеър бир лаҳза бўлса-да, Шахснинг ўз қалби билан ўзи олишувига, сийратидаги муқим ва ўткинчи хислатларни тафтиш этишга имкон беради. Бу — жуда муҳим. Негаки, шеърхон нигоҳини унинг ўз ичига, қалбига қаратишга хизмат этадиган шеър — ҳақиқий шеърдир. Масалага шу жиҳатлардан ёндашилса, Навоий шеърлятидаги бугун бизга вақти ўтгандайроқ туюладиган айрим гоёвий оҳангларнинг сира эскирмаганлиги, тарбиявий аҳамияти катта эканлиги дарров равшанлашади.

Ёлғизлик майллари тасвирланган баъзи шеърлар Навоийнинг худди ўзбекча қитъалари таржимасига ҳам ўхшайди. Масалан, «3-ошноён он қадар ранжу алам дидам, ки нест...» — деб бошланадиган шеър билан ўзбек тилидаги:

*Менки ўлдум даҳр элига ошнолиғ ранжидин,
Қилмағайман ошнолиғ, гар Масих ўлсун, яно.*

Ошнолардин, тилармен, айласам бегоналиг.

Қайда мумкин бўлмоғим бегоналарга ошно? —

қитъа мазмуни орасида деярли фарқ йўқ.

«Девони Фоний»даги қитъаларнинг мавзу ва фикр кўлами шулардангина иборат эмас, албатта. Улардан бири халқ олдида истиғно билан шеър ўқийдиган ҳавойи шоир аҳволини шарҳлайди. Иккинчиси, бўлар бўлмас шеърни мукамал деб баҳолайверадиган олимнинг маддоҳлик касали дид нўноқлиги ва эътиқодсизлик эканлигини англатади. Сахийлик фалсафаси ёритилган, тама домига тушган қалб ҳеч пайт озод нафас ололмаслигига урғу берилган қитъалар ҳам мароқ билан ўқилади.

Навоий ижодий меросини ўқиш, ўрганиш — буюк меҳнат, туганмас иш жараёни. Ҳар бир авлод Навоийни ўзича мутолаа қилади, ўзини қизиқтирган ахлоқий, фалсафий, маънавий муаммолар, руҳий оғриқлар эҳтиёжига қараб Навоий шеърятига интилади. Шунда гўёки улуг санъаткор адабий, илмий фаолиятининг барча қирралари англашилари, унда унча сир, очилмаган маънавий фазилатлар қолмагандай туюлади. Орадан неча йиллар ўтади. Инсоний нуқтаи назарлар ўсади. Ҳаққа, адолат ва тўғрилиққа муҳаббат ўтлари янада барқ уради. Одамлар нисбатан инсофлироқ, ростгўйроқ, эътиқодлироқ ва тафаккурда Навоийни тўлқинлантирган бош ҳақиқатларга холисроқ қарайдиган бўлишади. Мана энди Навоийни тушуниш, унинг Рух дунёсидан юксакроқ манзилларни эгаллашга олдинги билим ва ақидалар мутлақо камлиги равшанлашиб қолади. Ҳозирги ривожланган даврда энг камёб нарса, оламга янгича назар, янгича фикрлар билан қараш эканлиги қайта-қайта таъкидланаётир. Бас, шундай экан, янги, ҳаётий, ижтимоий эстетик тажрибалар Навоийни бошқача ўқиш, шоир асарларини ўзгача зийрак нигоҳда таҳлил этиш зарурлигини ҳам тақозо қилади. Чунки Навоий абадулабад ҳаёт билан ҳамнафас ва ҳамқадам илгарилайдиган даҳолар даврасида яшайди.

БАРЧАДИН ШАРАФЛИСИ — КОМИЛ ИНСОН

Абу Али ибн Сино «Донишнома» асарида назарий ва амалий илмларни тасниф қилиб, «амалий илм ҳам уч турга бўлиниши зарур: биринчиси — мамлакатни

идора қилиш, иккинчиси — уйни идора қилиш ва учинчиси — ўз-ўзини идора қилиш», — дейди. Инсон мамлакатни бошқариш илмини ўрганмаслиги мумкин. Эҳтимолки у уй илмига ҳам чуқур қизиқмас. Бироқ унинг ўзи тўғрисидаги илмга лоқайд бўлишга ҳаққи йўқ. Ўз-ўзини идора қилиш нимадан бошланади? Ўзни таҳлил қилишдан. Улуғ одамлар болаликдаёқ туғилиш ва яшашдан асл мақсад нима, инсон ўзини ичдан қандай текшириб, қайси жиҳатлардан таҳлил эта бориши зарурлигини хатосиз англайдиган бўладилар.

Абу Наср Фаробий ёзади: «Ақлли деб шундай кишига айтамикки, унда ўткир зеҳн-идрок бўлиши билан бирга, у фазилатли ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг ақл-идрокини яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга ва тортишга қаратган бўлмоғи лозим. Шундай одамнигина ақлли ва тўғри фикр юритувчи деб аташ мумкин». Тўғри фикрлашга интилоқ — ахлоқнинг асоси мана шу. Шундай асосга эга ахлоқгина кишини қолоқлик, ёмонлик ва ақлий саёзликлардан халос эта боради. Л. Н. Толстой 1854 йили ўз кундалигида: «Менда хоксорлик йўқ. Мана шу менинг катта камчилигим...» деб ёзган экан. Ёзувчи бу фикрни ўзи учун қайд этган. Ва тўғри фикрлай олгани сабабли ҳам табиатидаги бир бўшлиқни тўлдирши ҳақида қайғура олган. Энди Толстой яратган қахрамонлардан бирининг сўзларига диққат қилинг: «Худо менга ҳаммасини ато этди... бойлик, шуҳрат, ақл, эзгу интилишлар... Мен ҳеч қанақа жиноят қилмадим. Лекин мен жиноятдан баттарини қилдим: ўз ҳиссиётим, ақлим ва ёшлигимни ўлдирдим». Бу одам «жиноятдан баттар» қилмишларини нега аввалроқ англамаган? Нега у бойлик ва шуҳратнинг кир панжалари билан ҳар дақиқа ақлни бўғаетганлигини олдин фаҳмламаган? Негаки, омаддан қониққан. У инсоний камолот учун эзгу интилишларнинг ўзигина ҳеч нима эмаслигини кеч тушунган.

Шарқ шеърляти, бир жиҳатдан, огоҳлантирувчи шеърлят, у инсонни ўз хулқинг ва ақлий имкониётларингдан, демакки кўп нарсдан қониқма деб огоҳлантиради. У одамни маънавий, руҳий балоғатга тинимсиз интил, бироқ камолотга етдим, деб қотиб қолма, дея огоҳлантиради. Бу шеърлят — комил Инсон тақдирига жавобгар шеърлят. У «Комилман» деганни «Ноқиссан»,

дейди. Нуқсонларини исбот айлаганларни «Комил ул» деб баҳолайди. Бу ҳақда Навоий ёзади:

*Ноқис улдирким ўзин комил дегай,
Комил улким нуқсин исбот айлагай...
Ким ўзин комил кўрар — ноқисдур ул,
Нуқс бермайдур камол сори йўл.*

Баъзи олимлар комил инсон иборасининг ишлатилишини илк сўфий олимлардан бири Боязид Бистомийга нисбат бериб, у оллоҳ ишқи йўлида илоҳий ҳақиқатга эришган ориф инсонни «ал инсон ал комил» деб атаганлигини қайд этадилар. Бошқа бир тадқиқотчиларнинг фикрича, уни биринчи бўлиб Муҳиддин ал Арабий тадбиқ қилган. Ибн Арабий талқинида комил инсон — худо билан бириккан, фазилатли зотлардан ҳам фавқулудда фазилатлироқ (хусус ал-хусус) кишидир. Шунинг эътиборда тутмоқ керакки, Алишер Навоийнинг комил инсонга доир нуқтаи назари ушбу қарашларни инкор этмаганидек, шундай ақидалар билан ҳам чегараланиб қолмайди. Навоийнинг айтишича, одам ахлоқидаги ёмонликларни бартараф қилиши билан жиддий машғул бўлса комилликка эриша боради:

*Бордурур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқни этса бартараф...*

Имон сўзи луғатларда худога бўлган ишонч, динга эътиқод деб шарҳланган. Лекин уни поклик, ростлик, инсофга эътиқод сифатида шарҳланса янада тўғрироқ бўлади. Имон — ҳаёт ва тирикликнинг қудрати. Имонсиз яшаш ҳалоллик ва покликни булғаш, ёлғонни авж олдириш ва инсофни янчишга хизмат қилади. Имон инсон ишончларининг муқаддас устуниси. Унингсиз виждон ва диёнат қасрлари вайрондир. Имон худога инониб разолат ва хиёнатга юз бур, демайди. Аксинча, ҳаққа эътиқод боғладингми — ҳеч кимни алдама, ҳалолу ҳаромни фарқла, риёдан қўрқ, муттаҳамлик йўлларига қадам босма деб талаб қўяди. Навоий имонсизнигина эмас, ҳатто инсофсизни ҳам инсон ҳисобламаган:

Кимдаки инсоф йўқ — инсон эмас.

Имонли одам инсофли. Инсофли киши эса ҳушёр. Сезгир ва гурурли. У ташқи бойлик ва зебу зийнатга

берилмайди. Улардан мутлақо фахр этмайди. «Кимки ондин фахр этар одам эмас», деб санайди. Бу — комиллик сифати ва ҳукмидир. Комил одам — эркин одам. Унинг учун ақл ва кўнгил озодлигидан ортиқроқ тахт ҳам, бахт ҳам йўқ. Навоийнинг қуйидаги байти худди шундай кишилар тушунчасини ифодалайди:

*Лағлдек бошим осилсун ғарқаи хуноб ўлуб,
Лағл тиккан салтанат тожига бўлса рағбатим.*

Салтанат тожига рағбатдан кўра «ғарқаи хуноб» бўлиб бош осилишини ўзига раво кўришдан ортиқроқ комиллик бўлиши мумкинми?

*Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиги,
Мундин ўзга тамаи касби камол айламангиз,—*

дейди Навоий. Улуғ шоир одамларни ҳаққа, садоқатга тарғиб этаркан, айна пайтда уларни ҳақиқат ва адолат, тенглик ва донолик йўлларига бошлайди. Навоийнинг: «Мундин ўзга тамаи касби камол айламангиз», дейиши бежиз эмас. Шоир назарда тутаётган «касби камол» инсонни Мансур Халлож мартабасига кўтаради. Яъни у «Анал Ҳақ — Мен худоман», дейиши мумкин. Шундагина у ҳеч кимга бўйсунмайди. Ҳеч нимадан қўрқмайди. Фикр қуролига эга бўлади. «Камолот чўққиларига чиқиб: «Анал Ҳақ, анал — Худо» дегувчилар... камтарин ва одилдирлар, зеро, улар ўз ғурурларини синдириб, худо билан бирикиб, фано топмишлар» (И. С. Брагинский). Бундай инсонлар ақлий ва руҳий фаолиятнинг сусайишига чидай олмайдилар. Улар вужудларининг қайси ерида қўрқоқлик ва келишувчанлик ҳиссиётлари бекиниб ётганлиги, кўнгилнинг қай бурчакларида алдоқчи ва тубан тушунчалар сайр этиб юрганлигини яхши билишади. Билишгани учун ҳам чора излашади. Инсонийлик — одамийлик хислатларини мукаммаллаштириш демек. Мукаммаллик эса феъл-атворингдаги номукаммал хусусиятлардан кечиш ёки уларни такомиллаштиришни талаб этади. Ланжлик, қатъиятсизлик, иккиюзламачилик, шошмашошарлик, ҳавойилик, кўр-кўрона тақлид каби хусусиятлар комиллик йўлига чиққан одам қалбидан ўрин тополмайди. Руҳни эзиш — зўравонликнинг энг ёвуз шакли. Ҳар қандай зулм руҳни янчишдан бошланиб, шу билан тугайди. Комил инсон бу зулмга асло чидай олмайди.

Унинг комиллиги халқ Руҳининг озод ёки озод эмаслигини белгилашда жуда аниқ билинади.

*Турфа кўрким, халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким бировга ёқмади бир хизматим.*

Бу байт умрини халқ манфаатларига сарф қилиб, лекин хизматларидан ҳеч кимса мамнун бўлмаган кишининг куйинишларини акс эттирган. Гап шундаки, бу куйинишда миннат ҳам, огриниш ҳам йўқ. Аммо қандайдир ажабланиш туйғуси бор. Бу — комил ақлнинг ҳайронлиги. Бу — оммадан илгарилаган кишининг ажабланиши. У умрини бошқатдан яшай бошлаганида ҳам уни барибир халққа бағишлаган бўлурди. Бироқ кун келиб у ўшанда ҳам халқнинг англаш савиясидан таажжубланарди. Лекин комил инсон учун муҳими — халқ ташвиши, доимо эл олдида ўртаниб яшашдир.

*Халқдин ҳар ярамас келса, хуш ўлким ҳақга,
Деса бўлмас: менинг учун яна бир халқ ярат.*

Комил одам шу ҳақиқатни чуқур идрок қилади. Шунинг учун ўзи истаган «яна бир халқ» яралишини орзу қилиб ўтирмасдан халқдан ёғилган ҳар қанақа азобли нарсаларга тоқат топади. Ва эл комиллиги учун ҳисса бўлиб қўшиладиган имконидаги ишни бажаришдан тўхтамайди, толиқмайди. Фикран тўхташ ёмон. Толиқишдан қутулмаслик — комилликка хиёнат. Шарқ донишмандларидан бири инсонга қарата демишки: «Сен ҳамма нарсани унутишинг мумкин, ёлғиз бир нарсани — нечун дунёга келгансен, шуни унутмасанг бас. Ўзингни арзон сотмагайсен, илло, баҳойинг баланд!» Алишер Навоий эса инсонни коинотнинг нодир ва энг олий асосини ташкил этган — тўрт унсур, етти кўк ва олти жиҳотдан ҳам улуғ баҳолайди:

*Тўрт унсур, етти кўк, олти жиҳот —
Нодир у олий асоси коинот.
Барчасидин ашрафки ул инсон эрур,
Ким камолида хирад ҳайрон эрур.*

Демак, мақсад — инсон. Барча шарафлилардан шарафлиси — инсон. Бироқ ҳар қандайи эмас, балки комил инсон. Маънавий камолотида ақлни ҳам лолу

хайрон қолдирадиган чинакам инсон. Шундай одамгина «Ун саккиз минг олам ичра ҳар не бор» — барчасига эътибор қилишга тиришади. Шундай одамгина қадрини сотмайди. Шундай одамларгина инсонлик шафафига лойиқ.

ВАТАН — ЯҒОНА КЕНГЛИК

Ватандан ташқарида ватан йўқ. Мана шунинг учун инсон фақат жонажон юртида ўзини мағрур, хотиржам ҳис қилади. Ватан севгисидан Юрак ёруғ, Эътиқод ва Имон уйғоқ. Жамики инсоний жасоратларнинг онаси — Ватан. Ўз диёрида кишининг қўрқишга, бош эгиб яшашга ҳаққи йўқ. Чунки бу — Ватанга муносиб бўлмаслик, янада ёмони унинг шаънини таҳқирлашдир. Ватан ишқи ўлимдан устун. Қалбида ватан муҳаббати бор кишини дунёдаги ҳеч бир ёвуз, ҳеч қайси жаллод енга олмаган. Қийнаган, аёвсиз ҳақоратлаган, ўлдирган, лекин мағлуб қилолмаган. Ватанни севиш — бурч, қураш, зарур чоғда, ҳеч иккиланмасдан жонни қурбон қилишдир.

Тарих, тил, халқ, табиат — биз буларни битта ном билан Ватан деб атаймиз. Ҳа, Ватан тақдири, бу — она тил ва муқаддас тарих қисмати. Ватан ҳаёти дейилганда «энг сўнгги нонин» ҳам «ўзи емай» фарзандига тутган заҳматкаш халқ толеи, у яшаётган табиат соғломлиги англашилиши керак. Халқ эзилса — Ватаннинг дилидан қон силқиллайди. Тил ва тарих камситилса — Ватан ўз истиқболида хатар сезади. Юрт табиати топталанса — Ватан сийнасида жароҳатлар ортади. Буларни чуқур фаҳмламоқ зарур. Бундай қабоҳатларга ҳамиша қарши турмоқ лозим. Ватанга муносабат ҳаётмамот иши бўлмоғи ва инсон ота-онасининг қалбидаги дарду қувончларини билгандай, ҳатто бундан ҳам ортиқ даражаларда, Ватанининг дилидаги мақсаду армонлардан огоҳ бўлмоғи керак. Инсоний камолотнинг пойдевори мана шунда. Кўнгли ва идроки бундан маҳрум кишилар, ким бўлмоғидан қатъий назар, доимо хато қиладилар, алданиб, алдаб яшайдилар. «Баркамол ва соғлом қалбда, — дейди В. Г. Белинский, — Ватан тақдири мумтоз ўринни ишғол этади, ҳар қандай олижаноб шахс ватан билан қон-қардошлигини, у билан ўзи орасидаги муқаддас боғланишни теран анг-

лайди». Алишер Навоий жисму жони билан ватанга боғланган ана шундай баркамол Юрак — буюк санъаткор эди. Навоийгача бўлган ижодкорларимиз у ёки бу шаклда ватанни улугловчи асарлар ёзганлар. Бироқ улардан ҳеч бири Ватан ва фарзанд орасидаги муносабатларни Навоий қадар юксак оҳангларда тасвир этмаганлар.

Навоий улуглаган, меҳр-муҳаббат билан мадҳ этган юрт — Хуросон ва Мовароуннаҳр эди. Жайҳуннинг икки қанотида жойлашган, Навоий яшаган даврларда ягона вужудни ташкил этган бу икки ўлка, улардаги Ҳирот, Самарқанд каби дунёга донг таратган қадимий шаҳарлар шоир ҳаётида ҳам, ижодиётида ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Навоий Шарқнинг энг гўзал ва довруғдор шаҳарларидан саналган Ҳиротда туғилиб ўсди. Шоир сўнгги нафасигача она шаҳрини фарзанд меҳри билан севди. Навоий учун Ватан деган кенглик Ҳиротдан бошланган, шоир Рухида туғён урган ватанпарварлик туйғуларининг сарманзили ҳам бекиёс Ҳирот эди. Навоий «Садди Искандарий» да:

*Хуросон бадандир, Ҳирий, жон анга,
Ҳирий жон, бадандир Хуросон анга,—*

дейди. Айтиш мумкинки, Навоий Ҳиротни чиндан ҳам жон ўрнида кўрган, Хуросон элининг жони янглиг уни эъзозлаган:

*Навоий, айш учун дайру риёзат чеккали Казба,
Гар истарсан, бу икки ишга йўқтур ер Ҳири янглиг.*

Тарихчиларнинг гувоҳлик беришларича, Ҳирот шаҳрининг қачон ва ким томонидан бунёд этилганлиги номаълум. Лекин унинг қурилиши ҳақида турли ривоятлар сақлаб қолинган. Шулардан бири афсонавий Заххокнинг қизига тегишли. Гўё ўша қиз Ҳиротни қурдирган ва унга ўз номини берганмиш. Бошқа ривоятда нақл этилишига биноан, Ҳиротни Эрон шоҳи Доро қурдира бошлаган-у, жаҳонгир Искандар қўшинларининг босқинлари туфайли бу ишни охирига етказа олмаган. Навбатдаги ривоят Искандарнинг ўзига алоқадор: Ҳирот Искандар бунёд эттирган шаҳар экан.

Албатта, Алишер Навоий бундай ривоятларнинг барчасидан хабардор бўлган. Аммо шоир она шаҳрининг дунёга келишини «Садди Искандарий» дostonида Искандарга нисбат берган. Искандар Хуросонга кириб келгач, гўзал табиати, ҳаётбахш об-ҳавоси жаҳонгирни

беҳад мафтун қилади ва шаҳар қуришни буюради. Унга «аҳли дониш» Ҳирот деб ном беради.

*Чу мазкур этиб аҳли дониш ҳам от,
Писанд айламай хогири жуз Ҳирот.
Чу бу лафзга илтифот айлабон,
Ҳамул шаҳар отин Ҳирот айлабон...*

Чиндан ҳам Ҳиротни Искандар барпо эттирганми? Навоийнинг бу тўғридаги фикрлари тарихий ҳақиқатми ёки уларда ривоятлар мазмуни ифодаланганми? Ҳар қалай, ҳеч бир босқинчи (жумладан, тарихий шахс Искандар ҳам) ўзга юртларда обод шаҳарлар қурдирмаган бўлса керак. Босқинчи тузмайди, бузади. Босқинчи талайди. У бошқаларнинг кўркем ва хушҳаво масканларини зўрлик ва юзсизлик билан ўзиникига айлантириб олмоқ бўлади. А. Орипов айтганидек, «Босқинчи сўзининг маъноси шулки, Нонга тўйганда ҳам тўймас маконга».

Наҳотки, Навоий бу жиҳатларга бепарво қараган бўлса? Бу саволга таниқли адабиётшунос Азиз Қаюмовнинг мана бу мулоҳазаларидан жавоб топилади. «Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги Я. Ғ. Ғуломов менга шахсан айтган эдиларки, — дейди А. Қаюмов. — Шарқ тарихнависида улуғ шаҳарларнинг бино бўлишини Искандарга боғлаш анъанаси мавжуд бўлган. Навоий Самарқанд шаҳрининг барпо этилишини ҳам Искандарга нисбат беради. Бу ҳам академик Я. Ғ. Ғуломов талқинларига мисол бўлиши мумкин. Ҳарҳолда Ҳирот, Самарқанд каби шаҳарларнинг қурилишини буюк Искандар билан боғлаш, у шаҳарларни улуғлаш ва шарафини ошириш ниятида қилингани муайяндир».

Ҳа, Навоий ўзининг жонажон Ҳироти билан фахрланган. Жаҳондаги энг номдор шаҳарлар қатори унинг тарихи, келажаги фахрли мавқеларда хотирланишини истаган. Шоир ижодиётида Ҳирот таърифига бағишланган мисралар кўп. Бу сатрларнинг ҳар бири самимий, эҳтиросли. Ҳар қайсиси ўзича гўзал ва ғурурбахшдир. «Ҳайратул аброр»даги Ҳирот мадҳига доир сўзларни ўқиган киши, ҳеч муболағасиз, ўзини ҳусну чиройда тенгсиз, об-ҳавоси дилкаш, баҳорий либослар билан безанган, дала-боғлари қушлар хонишидан уйғоқ хаёлий бир шаҳар қучоғида тургандай тасаввур этмоғи мумкин. Бу маърифат масканидан дилга гўё нур ёғилади.

Навоийнинг Ҳиротга муҳаббати халққа муҳаббатидан ажралмасдир. У «Садди Искандарий»да Ҳиротга офтобдек безавол умр, айни пайтда, шаҳар аҳолисига осудалик тилаб, фалак бу халқнинг бошига асло ташвиш ва тарқоқлик солмасин дейди: «Сипехр этмасун халқини ошуфта ҳол».

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»сида ўқиймиз: «Рубъи маскунда (ер юзининг одамлар яшайдиган қисмида) Самарқандча латиф шаҳар камроқдур... ҳеч ёғи қаҳр ва ғалаба била мунча даст топмоғон (мағлуб этиб бўлмагани) учун ҳам балдаи маҳфуза (мустаҳкам шаҳар) дерлар... Қўрғонни фаслнинг устидан буюрдимким, қадам урдилар. Ун минг олти юз қадам чиқди... Кўҳак суви шимолдин оқар, Самарқанддин икки қуруқ бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасига бир пушта тушубтур, Кўҳак дерлар... Бухоро ва Қоракўлгачаким, ўттиз-қирқ йиғоч йўлга ёвуқлашар... Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси хўб бўлур».

Навоий беҳад кўнгили боғлаган, ҳар тошидан тарих ўқиган, азамат минораларида аллақандай маҳзун исён ранглари кўрган иккинчи буюк шаҳар мана шу Самарқанд эди. Навоий бу ерда анчагина яшаган, таҳсил олган, замонасининг энг илғор ва доно одамлари билан суҳбатларда бўлган. Навоийни биз нега Ватан ичра яна бир Ватан ўрнида кўраимиз? Чунки Самарқандда Навоий Ватан билан юзма-юз сўзлашишга маънавий куч йиққан, шоир ўз қалбидан жой эгаллаган Самарқандни ижодининг қалбига кўчиролган.

«Темурбекнинг ва Улуғбекнинг имороти ва боғоти Самарқанд маҳоллотида кўптур,— дейди Бобур,— Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк (сарой) солибтур, тўрт ошиёнлик (қаватлик), «Кўк саройи»га мавсум ва машҳур ва бисёр олий иморатдур. Яна Оҳанин дарвозасига Еқув қалъанинг ичинда бир масжид жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндистондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар... Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқтур, «Боғи Бўлду»дур, ёвуқроғи «Боғи Дилкушо»дур. Андин Фирюза дарвозасига хиёбон қилиб, икки тарафдин терак йиғочлари эктирубтур. «Дилкушо» да ҳам улуғ кўшк солдурубтур, ул кўшкда Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар...» Шундан сўнг Бобур Улуғбек Мирзо қурдирган иморатлар ҳақидаги маълумотларни ҳам ёзади. Гап шундаки, Темур ва Улуғбек

ҳукмронлиги замонида қурилган ушбу иморат ва боғотларнинг барчасини Навоий ўз кўзи билан кўрган. Уларнинг ҳар бири шоир юрагида қанчадан-қанча фикр, таассуротлар уйғотган, албатта. Шу мушоҳада ва таассуротлар асосида шоирнинг Ватан ва ватанпарварлик тушунчаларида жиддий силжиш ҳамда ўзгаришлар содир бўлганлиги ҳам шубҳасиздай туюлади. Бундан ташқари, «Садди Искандарий» достонидаги Мовароуннаҳр ва Самарқанд таърифига оид жозибадор тасвирий сўзларнинг илдизларини ҳам Навоий назаридан кечган шаҳар, дарё, табиат манзараларидан ажратиб бўлмайти.

Навоий ғазалларидан бирида ватанни «Ҳаёт мулки» деб таърифлайди. Шоирнинг:

*Ҳар замон кирса бузуг кўнглум аро ёру диёр,
Олам аҳлин сиқтатурмен оҳу афгондин доғи,—*

сингари сўзларида ватандан йироқ одамнинг ҳолати нақадар қайғули бўлиши изтиробли оҳанглари билан акс эттирилган. Навоий эътиқодича, Ватан — ягона, Ватан — дахлсиз дунё. Уни тарк этиш мумкин бўлмаганидек, юртни золим босқинчи ва ялмоғиз келгиндилар қўлига топширмақ ҳам кечирилмас қабоҳатдир. Навоий бошқаларнинг ерини босиб олувчи истилочиларга қарши эди. Чунки «Уларнинг ишлари талай олганини таламоқ, ёт мулкда човурткадек сабза ва тупроқни яламоқ, ҳайвонликлари кўпдан-кўп ва мардумликлари оздин-оз»дир. «Ўзга халқ, ўзга макон, ўзга ватан»лар устидан ҳокимликка эришишни истовчи, лекин ҳайвонликлардан бўлак «фазилати» йўқ зобитлардан халос бўлишнинг ягона чораси кураш:

*Аёнким, ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар токи имкони бор.*

«Фарҳод ва Ширин» достонида «Олай деб мулк элидин тахт ила тож», бировнинг «мулкини барбод» беришдек чиркин ниятда ёнган босқинчи Хусравга қарши Фарҳод томонидан айтилган адолатли фикр ва аёвсиз таъналарда Навоийнинг ички ҳиссиётлари, ватан ва халқ эркига доир қарашлари ҳам намоёндыр.

Навоийнинг ватанпарварлик туйғулари ифодаланган шеърлари фавқулодда таъсирли ва илҳомбахш. Уша асрлардаёқ булар адабиётда ўзларининг таъсир

самараларини ҳам юзага келтирган эди. Навоий «Садди Искандарий» да шундай дейди:

*Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи гурбат ҳавас айлама...*

Ажабмаски, шоирнинг ушбу донишмандона фикрлари Бобурга башорат бўлиб туюлган бўлса. Бобур ҳали юрт илҳомларини қалбига тўла ошно қилмай туриб, ўспирин чоғлариданоқ қўлига қилич тутганлиги тарихдан маълум. Бобурнинг дилида салтанат ишқи, Урта Осиёни ягона қудратли давлатга бирлаштириш эътиқоди ғалаён қиларди. У бу мақсад ва ҳаракати билан ўзаро қирғин-қабоҳатларга барҳам бермоқчи бўлди. Лекин тарихнинг шафқатсиз тўлқини Бобурнинг орзу кемасини чилпарчин қилиб, ўзини азиз тупроғидан бадарга этди. Бобур «охируламу» «ўз ерни қўйиб Ҳинду Афғон сори» юзланди.

*Толе йўқи жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Е раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.*

Бобурнинг юксак ҳиссиётларга бой шоир юраги ўшанда дилбар Фарғона, азиз Андижон тупроқларида қолган. Бобурнинг эрк ва эзгуликка ташна қудратли Руҳи улуғ Самарқанддан ажралмаган. Бобур ёт элларда Бухородек яна бир шукуҳи мўътабар аллома шаҳарга дуч келмоқни хаёлига сиғдирмагандир. Мана шундай сабабларга кўра ҳам у Мовароуннаҳр ҳамда Хуросондан кетишни «юз қаролиғ» деган ва тўғри айтган эди. Ўз халқи, ўз диёридан жудо бўлган шоир умр бўйи Ватанни эслаб, ҳижрон ўтларида ёниб, ғуссага кўмилиб яшади. У:

*Кўзимда агарчи йўқ жамолинг,
Кўнглумда эрур вале хаёлинг,—*

дея сўнгги нафасигача Самарқанду Бухоро, Фарғонаю Андижон, хуллас, юрти хаёли билан яшади. Шоир олис ўлкаларда диёрини қўмсаб кўп рубоийлар ёзган. Бу шеърларнинг аксарияти эса бевосита Алишер Навоийдан илҳомланиб, улуғ устози рубоийларига татаббу сифатида яратилган.

Масалан:

*Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.*

Навоийнинг ушбу рубойисига Бобурнинг қуйидаги тўртлиги шакл ва мазмун томонидан ғоятда мос келади:

*Ед этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ,
Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши.*

Эътибор берилса, бу рубойлар мантиқан бир-бирини тўлдириб, ягона ғоявий йўналишда турганга ўхшайди. Навоийнинг: «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш», деган фикрини Бобур гўё тасдиқлаб, таъкид билан: «Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши», дейди.

Навоийда ўқиймиз:

*Андин бериким қошимда ёрим йўқтур,
Ҳижронда жуз нолаи зорим йўқтур.
Дашт узра қуюн каби қарорим йўқтур,
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.*

Бобур ёзади:

*Кўндин бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сори ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруригда ихтиёрим йўқтур.*

Бадий ижоднинг ҳамма соҳасида ҳам қуруқ назир-рағўйлик кўчирмачилик билан баробардир. Таъсирланиш эса бошқа гап. Таъсирланиш жараёнида ижодкор ўзида мавжуд маънавий имкониятларни юзага чиқариб, ижодда зўр натижаларга эриша олади. Бунинг бир мисоли Бобурнинг юқоридаги рубойиси бўлиши мумкин. Кўриниб турибдики, бу рубойларда тасвир усули, вази, радиф бир хил. Навоий рубойисидида ҳижрон азобидаги кишининг ҳолати тасвирланган. Бобур ру-

бойсининг асосида ҳам айрилиқ дарди ифодаланган. Кейинги тўртликда «ёру диёр»дан жудолик дарди аниқ. Лекин Навоий тилга олган «ёр» сўзини тор маънода, яъни маъшуқа мазмунида тушунмаслик керак. Ҳар қалай, «дашт узра қуюн»га ўхшаб саргашта елаётган кишининг ихтиёрсизлиги чуқур моҳиятга эга. Бобур буни ўзича яхши идрок этган.

Бундай шеърий далилларни Навоийдан кейин яшаб ижод этган ҳамма даврдаги илғор ва ватанпарвар ўзбек шоирлари ижодиётидан келтириш мумкин. Чунки ўзини ватанга раҳнамо сезган улуг санъаткор тажрибаларини четлаб, ватан ҳақида янги гап айтиш мушкул эди.

Қадим Ҳиндистонда афсонавий бир қуш бўлган экан. Фақат қуёш шуъласидан озиқланадиган шу қушнинг овози ғоятда сеҳрли бўлганмиш. У сайраганда бутун Ҳиндистон тингларкан. Бу қушнинг овози эшитилган заҳоти одамларда руҳ уйғоқлиги кучаярмиш. Лекин унинг қандай учишини ҳеч ким кўролмас экан. Бир кун ўша ғаройиб қушдан сўрашибди: «Сен қаёнга учасан — ўнгами, сўлгами?» У жавоб берибди: «Самога. Юксакка парвоз қиламан». Менинг тасаввуримда Навоий шеъриятида ҳам шундай бир қуш бору фақат баландликка учади. Руҳни уйғоқлик ва фақат юксакликка чорлайди. Навоий «Лисонут тайр»ни «Жон қуши чун мантиқи роз айлагай», деб бошлаган. Балки унинг номи «жон қуши»дир. Балки уни юрак қуши деб аташ керакдир. Хўш, унинг розларидан қандай моҳият англашилган? Ишқ ва Ватан. У Ҳақиқат — ишқ, ишқ — бу Ватан, деган. Навоий асарларини ўқиганда шу қуш овозини эшитмоқ керак. Шунда дунёда энг унутилмас кенглик — шу Ватан, инсон ҳаётининг буюк мазмуни сенга тил ва тафаккур ато этган она Ватанингни таниш эканлиги соат сайин ёрқинлашади.

ИЗОҲЛАР

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ — (1414—1492)— форс-тожик шеъриятининг улуғ вакили, олим. Навоийнинг устозларидан. Жомий ўзининг бир қанча асарларида, жумладан, «Баҳористон», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномайи Искандарий»сида Навоий ҳақида таъриф сўзлар айтган. Навоий ҳам Жомийни кўп китобларида эҳтиром билан мадҳ этади. Шоирнинг устодига бағишлаб ёзган маҳеус асари ҳам бор.

ҲАБИБ АБДУЛЛАЕВ — (1912—1962)— ўзбек халқининг буюк фарзанди, дунёга таниқли геолог олим.

АБУ АЛИ ИБН СИНО — (980—1037)— жаҳон фани ва маданиятига улкан ҳисса қўшган аллома. Бухоро яқинидаги Афсона қишлоғида туғилган. Маълумотларга кўра, яратган асарларининг умумий сони 280 дан ошади. Лекин улардан 160 таси бизгача етиб келган. У Шарқ ва Ғарбда «Шайх ур-раис» («Олимларнинг сардори») деб тан олинган ва донг таратган. Ибн Синонинг бадиий асарлари ҳам юксак талант билан яратилган.

АБУЛҒОЗИ БАҲОДИРХОН — (1603—1664)— Хива хони, йирик тарихчи, табиб. «Шажарайи тарокима» ва «Шажарайи турк» асарлари қимматли тарихий манбалардан ҳисобланади. Абулғози Баҳодирхон тиб илмига оид «Манофий ул-инсон» («Инсон учун фойдали тадбирлар») деган китоб ҳам ёзган.

АВЕСТО — зардуштийлик динининг муқаддас китоби. Урта Осиё, Эрон, Озарбайжон халқларининг қадимги даврдаги ижтимоий, маданий, диний, ахлоқий тасаввурлари ҳақида маълумот берувчи нодир манба. Бизгача бу асарнинг оз қисмигина етиб келган.

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ — (мил. ав. 356—323)— Македониянинг подшоси, буюк саркарда. У Шарқ мамлакатларида Искандар Зулқарнайн номи билан машҳур бўлган. Александр Македонский 329 йил баҳорда Урта Осиёга ҳужум қилади ва Бақтрияни босиб олади. Маҳаллий аҳолининг кучли қаршилигига қарамасдан,

Урта Осиёнинг бошқа бир қатор йирик шаҳарларини ҳам ишғол этади.

АРИСТОТЕЛЬ (мил. ав. 384—322) — қадимги юнон файласуфи. У фан тараққиётида янги давр яратган буюк мутафаккирdir. Аристотель Шарқда Арасту деб юритилган. Жаҳонгир Искандар Арастудан тарбия олган.

ШАИХ ФАРИДУДДИН АТТОР — (1136—1230) — форс-тожик адабиётидаги буюк мутасаввуф шоир. «Илоҳийнома», «Асрорнома», «Булбулнома», «Тазкиратул авлиё» асарларининг муаллифи. Навоийнинг «Лисонут тайр» достони Аттorning «Мантикут тайр»ига жавоб тариқасида ёзилган.

АФРОСИЁБ — афсонавий шахс ва подшоҳ, тарихий маълумотларга кўра, Афросиёб туркий халқ хоқони бўлиб, Олп Артунга номи билан машҳур бўлган. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Афросиёб туронлик қахрамон ва саркарда сифатида Эрон ҳукмдорларига қарши курашади. Самарқанд яқинида Афросиёб номи билан аталган кўҳна хароба сақланган.

АҲМАД ЮГНАКИЙ — 12—13 асрда яшаб ижод этган туркий шоир ва олим. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») номли ахлоқий-дидактик асари сақланиб қолган. Алишер Навоий «Насоимул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадаси») асарида Югнакийни Урта Осиёнинг машҳур шайхлари қаторига киришиб, унинг туғма кўр бўлганлигини ёзади.

АҲМАД ЯССАВИЙ — Туркистон яқинидаги Ясси шаҳрида туғилган. Туғилган йили номаълум. 1166 йилда вафот этган. Аҳмад Яссавий Бухорода Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган. У шайх ва сўфий шоир сифатида донг таратган. Унинг шеърлари «Девони ҳикмат» номи билан юритилган. Олтин ўрдага қарши урушлар даврида Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилгани келган Амир Темур унинг қабри устига муҳташам мақбара қуришга буйруқ берган. Бу мақбара Урта Осиёда қурилган улуғвор меъморлик ёдгорликларидандир. Алишер Навоий Яссавий мазорини «Туркистон аҳлининг қиблан дуосидир», — дейди.

БАЛХ — Шимолӣ Афғонистонда, ҳозирги Мозори Шариф шаҳрининг гарбидаги кўҳна шаҳар.

СУЛТОН БАДИУЗЗАМОН — Ҳусайн Бойқаронинг улуг ўғли. 1495—1505 йилларда Систон ва Балхда ҳокимлик қилган. 1514 йилда Истамбулда вафот этган.

МИРЗО АБДУЛҚОДИР БЕДИЛ — (1644—1721) — Шарқ халқларининг буюк файласуф шоири ва мутафаккири. Бенгалиянинг Азимобод шаҳрида туғилган. Ота-онаси асли Шаҳрисабз ўзбекларидан, энг йирик асари «Куллиёт»идир. У Бомбайда (1882) нашр қилинганда ўн олти китобни ташкил этган экан. Бедил шеъриятда мактаб яратган санъаткор.